

БІБЛІОТЕКА

Українського Слова

ч.

28

Пантелеймон Куліш

ТВОРИ

Том I

ЧОРНА РАДА

Зі вступом і поясненнями
БОГДАНА ЛЕПКОГО

Bibliothek des „Ukrainske Slowo“, Nr. 28
Gesammelte Werke von P. Kulisch I
The Ukrainian Word Library, Nr. 28
The Works of P. Kulish I

ВИДАВНИЦТВО
„Українське Слово“
В БЕРЛІНІ

Спільне видання „Українського Слова“ й „Української Народньої Бібліотеки“:

Струни. Антологія української поезії від найдавніших до пинішних часів. Для вжитку школи й хати влаштував Богдан Лепкий. З багатьома ілюстраціями. Берлін, 1922. Два томи.

Том I. Від найдавніших часів до Івана Франка. Стор. VIII+248, вел. 8°.

Том II. Від Франка до найновіших часів. Стор. VIII+240, вел. 8°.

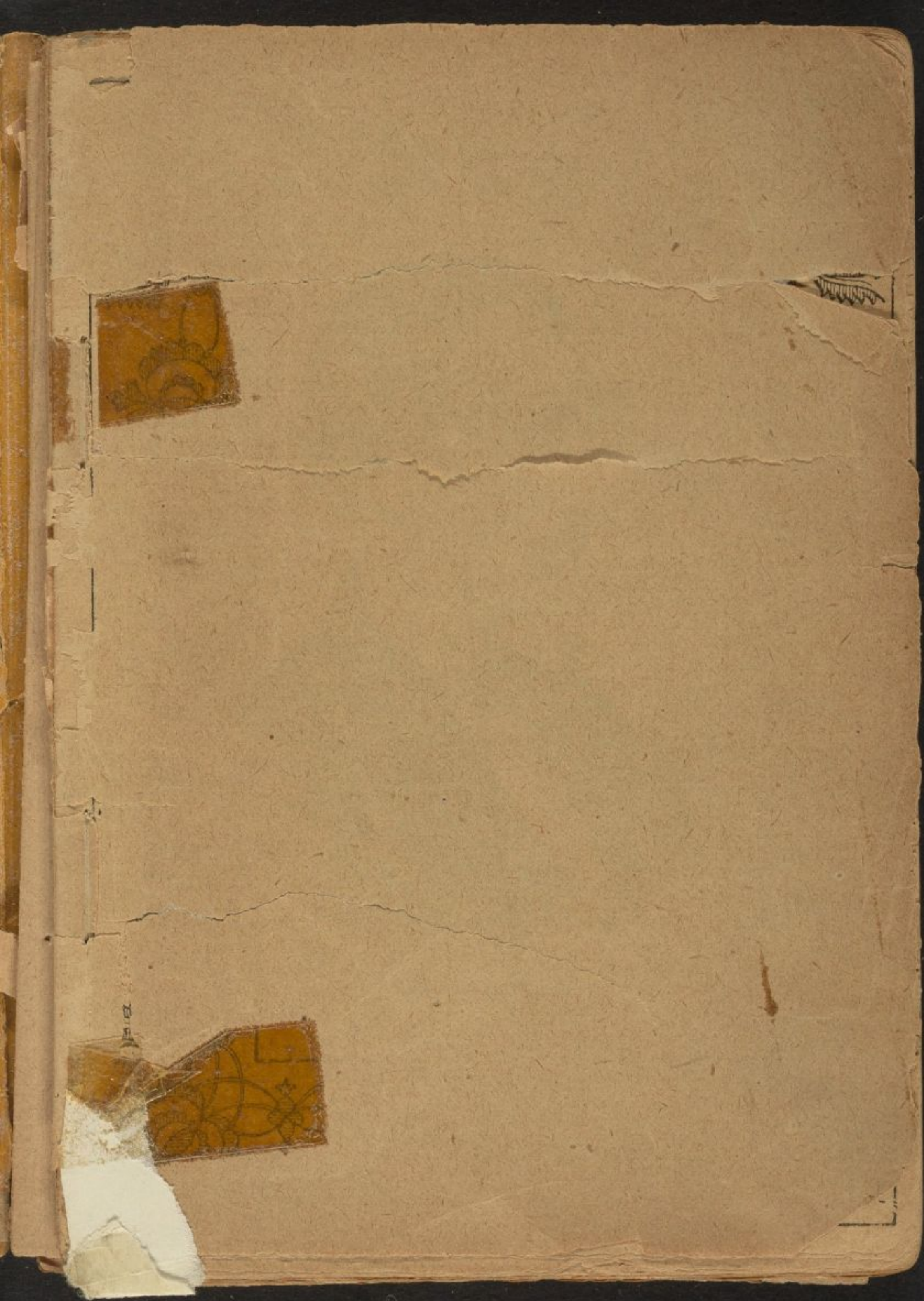
Справочна книжка для українських книговидавців, книгарень і читачів.

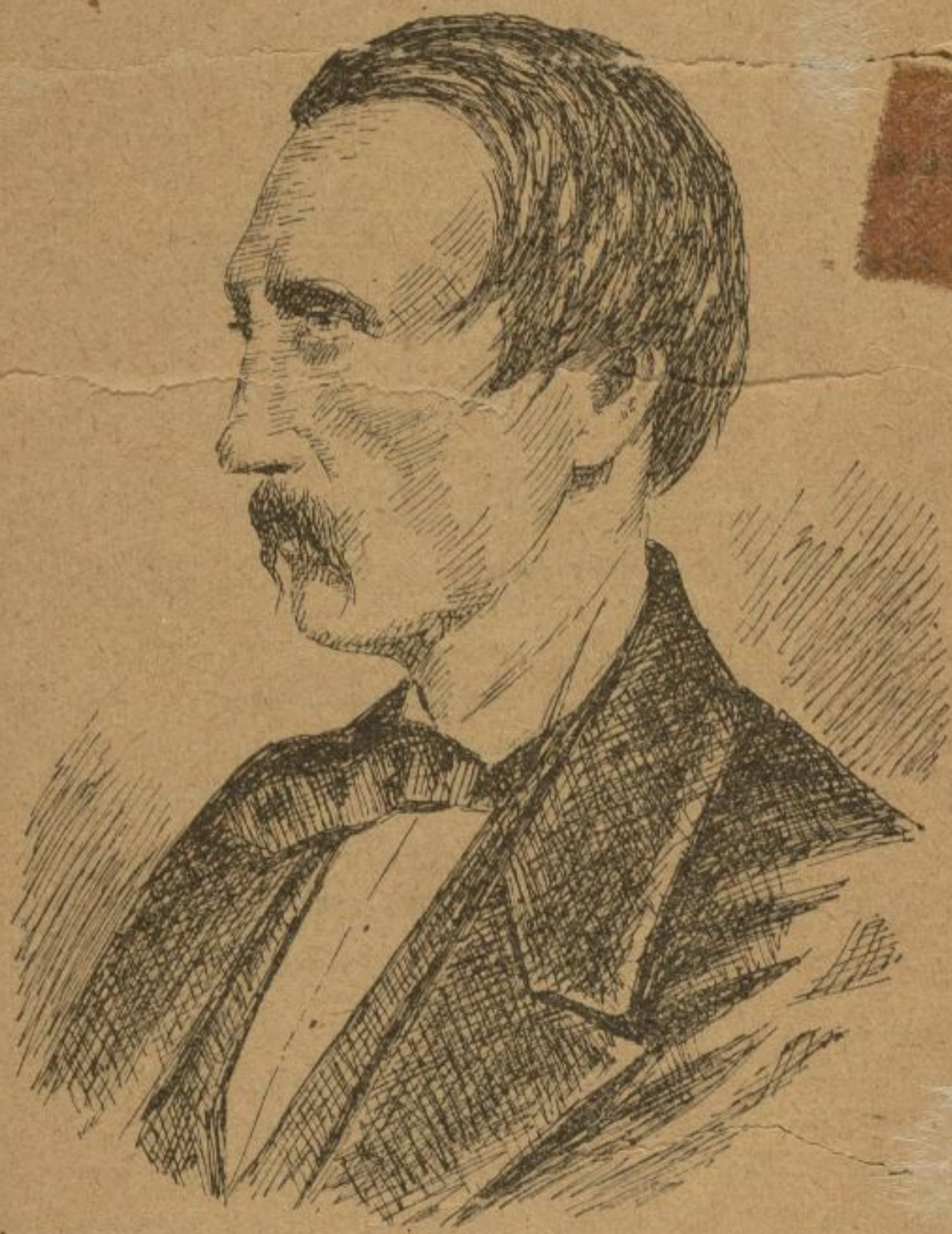
Бажаючи упорядкувати книжне діло на еміграції і допомогти більш організованому розповсюдженню книжок і налагодити більший звязок поміж читачем, видавцем і книгарем, Видавництво „Українське Слово“ рішило видати

„Справочну книжку для українських книговидавців, книгарень і читачів“,

в якій будуть подані адреси усіх українських видавництв і книгарень, які тільки існують за кордонами України і по змозі й на самій Україні. Для полекшення цього завдання, в інтересах самих видавців і книгарень, Видавництво прохає усіх, до кого належить це, надіслати негайно інформації про себе, зазначивши точно назвисько фірми, адрес, характер діяльності, рік заснування діла, дотеперішні видання і т. д.

Приймаються також і оповістки за платню, але по особливій умові.

П. Кушнер

ЛСТР
7801

БІБЛІОТЕКА

Українського Слова

Ч.

28

Пантелеймон Куліш

ТВОРИ

Том I

ЧОРНА РАДА

Історичний роман

Зі вступом і поясненнями
БОГДАНА ЛЕПКОГО

Берлін 1922

ВИДАВНИЦТВО
"Українське Слово"
В БЕРЛІНІ

HARVARD UNIVERSITY
WIDENER LIBRARY

UKRAINIAN INSTITUTE
LIBRARY GIFT

Всі права застережені.

Copyright by „Ukrainske Slowo“
Buch- u. Zeitungsverlag, G. m. b. H., Berlin.
1922.

Друковано в
Börsenbuchdruckerei Denter & Nikolas, Берлін.

Пантелеймон Куліш.

Пантелеймон Куліш родився дня 27. липня (8. серпня) 1812. р. в Вороніжі, містечку чернігівської губернії.

Батько Олександр (Куліш підписувався: Панько Олелькович) був чоловік острої вдачі, із козацького, давного роду; він мав доволі гарне господарство.

Пантелеймон Куліш виростав під впливом матері, людини розумної і доброї, що балакала тільки по українськи і знала багато народніх пісень, дум і старовинних оповідань. Чимало казок розказувала йому його двоюрідна сестра, старша від його на кілька років. Впливала на Куліша теж одна із сусідок, дідичка Мужилівська, „паня знатного коліна“.

Під впливом матері і сестри він полюбив народню мову і свою рідну пісню, а разом і з тим народ і його побут. Та була це любов стихійна, не свідома, не вирозумована. Мабуть за намовою пані Мужилівської віддали його батьки на науку до гімназії в Новгороді Сіверськім. Зразу наука приходилася важко, бо Пантелеймон не знав російської мови. Та коли вивчився її, то став першим учнем.

У гімназії, разом з товаришем своїм Сердюковим читав твори українських письменників, а як дістав збірник українських народніх дум і пісень Михайла Максимовича, то так припав до цієї книжки, що вивчив її на пам'ять.

В гімназії познайомився також з творами російських письменників і деяких заграничних.

як ось Шіллера, Гетого і Шекспіра. Шекспірові драми осталися на ціле життя його любимою лектурою, він їх переклав на українську мову.

Вже як гімназійний учень визначавсь Пантелеймон гордою і неподатливою влачею: не вмів і не хотів стелитися нище трави.

Гімназійні науки скінчив з перервою, бо батьків не стало було на удержання сина. За час тієї перерви був домашнім учителем (як колись Котляревський) — при чім не занедбував свого власного образования.

Року 1837-ого вписався на університет у Києві, спершу на філологічний, а пізніше на правничий відділ. Тут познайомився з Михайлом Максимовичем, професором російської словесности, з котрим порядкував етнографічні матеріали. Цей звернув увагу Куліша на повісти Вальтер-Скотта і мав великий вплив на науковий і літературний розвій свого любимого учня. В роках 1841—1845 Пантелеймон Куліш був учителем по різних школах, між иншими також і в гімназії у Києві. Два рази висилали його розглядати архівальні матеріали київської губернії.

Мандруючи по Київщині, він прибирав чимало пісень, дум, переказів, тощо, які увійшли пізніше в його двотомові „Записки о Южной Руси“.

Своїм непанським поведенням серед просто-народдя він здобув собі великі симпатії, так, що про його склалась навіть легенда, немов то він царський син, який ходить по селах, щоб дізнатися правди про те, як живуть бідні люде.

Тоді познайомився Куліш з польським письменником Михайлом Грабовським і з бібліоманом Константином Свідзинським. Вони давали йому польські джерела до історії України, листувалися з ним і довели його до провірення українсько-польських історичних стосунків. Це провірювання

доводило Куліша до зміни своїх поглядів і до тих заломів ідеологічної лінії, які не могли подобатися землякам і стали причиною непорозумінь між поетом і його суспільністю. Як студент київського університету пізнав Куліш свого пізнішого швагра Василя Білозерського, а пізніше Костомарова, Шевченка і цілий київський гурток української молодіжи, що рвався до праці для добра України, для визволення селян із кріпацтва і для збратання цілого славянського світа. Основувати школи, друкувати просвітні книжки, ширити ідею знесення кріпацтва, це були їх основні бажання. Тимчасом ректор петербурського університету Плетньов, що був також куратором шкільного округу, пізнавши велику даровитість і пильність Куліша, покликав його в Петербург і дав йому місце вчителя гімназії і лектора російської мови в університеті для чужинців.

Куліш взявся пильно до праці, звернув на себе увагу наукових кругів і Академія Наук постановила вислати його за границю на студії, щоб, вернувши, міг зайняти опорожнену тоді катедру славянських літератур в петербурському університеті.

З такими надіями на гарну будучність, він поїхав на Україну і оженився з сестрою свого товариша Білозерського (пізнішою письменницею Ганною Барвінок). За старшого боярина був Тарас Шевченко, котрому теж всміхалася надія стати професором живописі в київському університеті. На весіллі рішено допомогти грішми Шевченкові (так, щоб він і не догадувався, хто їх дає), щоби й він міг виїхати на малярські студії в Італію.

Шевченко мав добути собі академічний паспорт, а молоді Куліші і Білозерський пустилися через Варшаву в Прагу. Між тим звіялася в Києві буря, відома під іменем викриття заговору Кирило-Методієвських братчиків. Шевченка

арештовано, як він переправлявся поромом через Дніпро в Київ, а Куліша з молодою дружиною переймили по дорозі в Прагу. Шевченка засадили за „Сон“ і „Кавказ“, Куліша за „Повѣсть о бѣ украинскомъ народѣ“, в якій він ідеалізував козаччину і казав, що українському народові годі жити в кріпацтві, бо він з того туманіє. Хоч слідство не виказало реальної вини Куліша в якомусь протидержавному заговорі, то все таки осталося підозріння, що він був душею нелегального брацтва, козакоманом, незалежником, а навіть кандидатом до булави.

З малої хмари впав великий дощ.

Членів „Кирило-Методієвського брацтва“ тяжко покарали. Куліш просидів два місяці в Петропавловській кріпості і пішов на заслання в Тулу (літом 1847. року). В Тулі прожив Куліш три роки і три місяці. Служив редактором „Губернскихъ Вѣдомостей“ за 25 карбованців у місяць. Вірною товаришкою недолі була йому його дружина. Бодянський прислав книжки із своєї багатой бібліотеки, Куліш писав повісті російською мовою, студіював літописі і вивчився п'ятиох чужих мов. З кінцем 1850. року, царь Миколай I. дозволив йому вернути в Петербургі. Тую ласку завдячує Куліш альбомові тульської старовини, який зладив на приїзд царя і з'люстровав його гарними акварелями.

В Петербурзі дістав був Куліш маленьку посаду в міністерстві „государственныхъ имуществъ“, без вигляду на аванс. Заробляв журналістичною працею, підписуючись всякими псевдонімами, бо писати йому не було вільно.

Року 1853. перенісся Куліш на хутір Мотронівку, коло Лубень, в Полтавщині і став господарювати. Він зробився великим прихильником хуторянського побуту. Зимою їздив у Петербургі, бо тягло його до культурного

осередка. Що лиш 1856. року дістав Куліш дозвіл працювати літературно й науково. Тоді й починається його незвичайно творча діяльність. Писав по українськи й по російськи. В українські твори впровадив фонетичну правопись (к у - л і ш і в к а), яка лягла в основу нашої нинішньої правописі. Щоб поширити видавничу діяльність, заложив у Петербурзі свою власну друкарню, з котрої вийшли деякі дуже цінні книжки. Колиж Білозерський дістав дозвіл видавати літературно-науковий місячник „О с н о в а“ (1860. і 1861. рік), Куліш став його найдіяльнішим співробітником. Подорожуючи по Європі навязав блищі зносини з галицькими Українцями і посилав також їм свої праці до друку.

Під кінець 1864. року дістав, завдяки своєму давнішому знайомству з міністром Мілюти-н о м, посаду директора внутрішніх і духовних справ Королівства Польського у Варшаві.

Були це часи, коли в Галичині розгорювалася боротьба між народовцями, а старорусинами, які чимраз більше перетворювалися в партію москвофільську, що стреміла до того, щоб був „одинъ языкъ и одинъ народъ“.

Куліш спочував Українцям-народовцям і листувався з ними. Листи переловлено. Від Куліша вимагав уряд, щоби він кинув погорду на самотійницькі змагання галицьких Українців, а коли він цього не хотів зробити, втратив високу й вигідну посаду, тим більше, що й Поляки не були з його вдоволені.

Сталося це при кінці 1868. року. Куліш виїхав тепер за граицю. Був у Відні й Празі. Звідси дописував до львівської „Правди“ та разом з професором Пулюєм забрався до перекладу Святого Письма. (Цей переклад, докінчений Іваном Левицьким, видало Бритійське Біблейне Товариство.)

Весною 1871. року вернув Куліш на свій хутір Мотронівку і господарював, не кидаючи її пера, до року 1873. В осені 1873. р. поїхав знов у Петербург на посаду редактора економічного журналу. По році кинув цей журнал і посвятився історичним працям, яких вислідом була „Історія возсоединенія Руси“ в трьох томах, видана в роках 1874—1877.*) Тут змінив свої давніші погляди, осудив возаччину, виступав проти своїх колишніх товаришів і однодумців, Костомарова й Шевченка і хвалив Росію, що прилучила до себе Україну. Тим зразив собі земляків, які цей зворот в ідеології Куліша вважали мало що не зрадою народній справі, бо по смерті Шевченка дивилися на його, як на провідника своїх національних стремлень.

Так само змінив незабаром своє відношення до Поляків.

Приїхавши 1881. року до Львова на довший час, заходився коло втихомирення українсько-польської колотниці. В тій цілі видав 1882. року „Крашанку Русинам і Полякам на Великдень“, якою „Русинів“ розсердив, а Поляків не уговкав. Вони „Крашанку“ прийняли холодно й без обміни зі свого боку відповідним дарунком. Хіба, що таким дарунком вважатиб реформу василіянських монастирів, котрі передано в руки нелюбих українському народові єзуїтів.

Проти цього акту написав Куліш і видрукував у Відні свій протест по німецьки, але його сконфісковано. Знеохочений тим усім вернув Куліш до своєї Мотронівки і жив тут, ніби забутий усіми, ніби сам свою славу знівечив.

Та такий погляд неслухний, бо Куліш, хоч не йшов прямою дорогою, а нераз попадав на манівці і особливо в акції політичній, то все

*) В новім опрацюванні: „Отпаденіє Малороссіи отъ Польщи“ (1340—1654).

таки він був щирим Українцем і невпинно працював для її культурного надбання. Вірного й непохитного товариша мав у своїй дружині, яку високо поважав і якій висловив вдяку у своїх що найкращих і дійсно дуже гарних віршах.

Вечір його життя не був веселий. Куліш не міг дійти до ладу зі своїми сусідами-селянами. Між „наном-хуторянином“ і дрібними хліборобами й наймитами виникали безнастанні суперечки, а вже справді важким ударом була для його пожежа хутора, котрий він так любив і в котрім знайшов був приют по довгій і важкій життєвій мандрівці. Згоріли там тоді його книжки і чимало цінних праць і рукописного матеріялу.

Хоч старий і прибитий горем, він відбудовував своє гніздо і відтворював знищені пожежею праці.

Не кидав пера і не кидала його творчість духа, аж до самої смерті, до 2. лютого 1897. р.

Ганна Барвінок, як була йому вірною дружиною за життя, так по смерті осталася сторожем-хранителем його духової спадщини і його доброї слави. Тільки для того й жила, відмовляючи собі усього і не дбаючи навіть про свої власні літературні твори, про своє власне письменницьке ім'я.

* * *

Куліш, це в 50. і 60. роках передова постать українського руху. Він і поет (всесторонній), і повістяр, і критик, і учений. Він і журналіст, і владитель друкарні, і редактор найзнаменитших українських творів (Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка). Творить правопись, перекладає Святе Письмо і Шекспіра, видає „Граматику“, їздить до Львова, Відня, Праги,

кидається на всі боки, щоб розбудити український рух, піднести культуру, переломити кордон.

По смерті Шевченка бере надто великий тягар на свої плечі. Хоче продовжувати його поетичну діяльність, бути ідеологом українського руху, його духовним провідником і активним вождом.

Палкий і енергійний від природи нервується такою невсипущою працею. Вірний кличеві Кирило - Методиївського брацтва, „пізнайте істину й істина визволить вас“, він шукає цієї істини пристрасно, поспішно, нервово. Перевірює старі цінності, валить політичні, традицією освячені догми, шукає нових богів. В тім поспішнім шуканню приймає пераз оману за правду, фосфоричне світло, що по болоті блудить, за світло, котре у темряві світить, а пізнавши свою похибку терпить і боліс в душі. Це особливо видно в його змаганнях до провірення українсько-московсько-польських стосунків. Тут „гарячий Куліш“ висловлює пераз такі несподівані й небажані для свого суспільства думки, що вони викликають пераз обурення, як єресь, як апостазія народня.

Але коли ми ці єретичні погляди розглядаємо нині спокійно і з далекої перспективи, то признати мусимо, що і в них криється деяке зерно правди, тільки воно дуже гірке та ще жовчію і оцтом заправлене. Та одно певне, що Куліш не хотів тим зерном своїх земляків труїти, він скорше гадав гіркими ліками уздоровлювати нас, побуджуючи приспаний організм до реакції, до протесту, до творчої праці.

Козацький нащадок, мав у собі гарячу кров предків, продовжував грати ту трагічну ролю безталанних гетьманів і гетьманців, що в часах великої руїни кидали собою то до Польщі, то до Москви, то до Швеції, то до Волощини, аж знаходили тихий затон у далекому для нас

мусульманському світі. Такий затон знайшов і Куліш під кінець життя в своїм „Магометі й Хадзізі“ та в „Марусі Богуславці“.

І не без кари знайшов! Без признання, без заслужених лаврів, без підведення розрахунку між плюсами і мінусами його велитенської праці, замкнув свої неспокійні повіки. Ті розрахунки роблять його нащадки, і виявляється, що плюс все таки по стороні Куліша. Він дав ліричні вірші невянучої краси, дав „Орису“ і „Чорну Раду“, переклади Святого Письма і Шекспіра, літературно-критичні статті, „Хмельницину“ й „Виговщину“, „Записки о южной Руси“ і багато дечого другого, без чого в нашій літературі важко було б обійтися.

Як *spiritus movens*, як тая матерія, що викликає фермент, як той вітер, що провіває задуху, він мав і матиме ще довго дуже велике значіння. А вжеж наша літературна мова ніколи його не забуде. Як він її любив, плекав, збогачував, як рад був зробити її мовою великого й культурного народу! Саме — „культурного“! Бо отсе змагання до культурного поступу, було одною з головних причин Кулішевої трагедії. Ми її нині чимраз краще розуміємо й забуваємо про його похибки, про його блукання по манівцях історії й ідеології, а щораз вище цінимо його мистецькі твори, до яких у першій мірі належить „Чорна Рада“.

Тому то не тільки з великою пошаною хилимо чоло перед пам'яттю П. Куліша, але і з жалем згадуємо його імя, як одно з тих наших великих, а трагічних імен, що довго горіли ясною зорею на народньому небі, а відтак меркли в потемках і в сумерках, у які заходили мандруючи не за живою, а в погоні за правдою. Любив Україну, як мало хто, а коли иноді й ніби ненавидів її, так ненавидів з надмірної любови.

* * *

Один з найцінніших творів Куліша, це історична повість „Чорна Рада“. Вона має свою історію.

Весною 1843. р. Куліш занедужав на біль у грудях. Нудьгуючи читав Шекспіра і Гоголя. Гоголя він високо цинив, але його „Тараса Бульби“ ні. На його гадку Гоголь написав повість цікаву, але не правдиву, не історичну. Чому би нам не мати повісти з нашої минувшини цікавої і повчаючої?

З оєї думки і почалася мабуть його „Чорна Рада“. Та від думки до діла було далеко.

Куліш не спішився. Збірив матеріяли, читав Вальтер-Скотта, знайомився з нашими хроніками, вживався в ХVІІ-е століття. Не забував ні на хвилину, що пише першу справді українську історичну повість.

Як він ставився до своєї праці, видно з його одного листу: „Годі ясно висловити те, що душевні сили перевертають як у неозначенім хаосі, доки твір не явиться перед розумом настільки ясным і готовим, що поет може вже сміло висловити свої думки на письмі. Знову темно і я покидаю роботу: може й не вийде нічого з того хаосу.“

Значиться працював не імпульсивно, а з самокритикою, серед змагання з предметом і з самим собою.

Йому тоді було літ двацять нілька. Але досвідом і знанням він був старший від своїх літ. І впливам чужим не легко піддавався. А всеж таки впливав на його Михайло Максимович. Яко учений широкої міри, розуміється, впливав добре, як Українець — ні. Максимович любив Україну історичну й етнографічну: „Слово о полку Ігоревім“, „думи“, „пісні“ і т. д. Але в будучність українського народу не дуже то вірив. Україна, це частина колишньої Володимирової Русі, котра без Москви обійтися не може і без котрої Москва ніяк обходитися не

схоче. Вихованець російського романтизму рад був до общеруського народнього образу додати теплої, льокальної української закраски. Хоч дуже добре знав українську мову, признавав їй право ділання тільки в дуже обмеженому крузі, як мові селянського побуту, і народньої літератури, мові без виглядів на широку, світову арену. Те, щоб вона могла стати своєю державною, йому й до голови не приходило.

З листу Куліша до Юзефовича видно, що і Куліш був тоді подібної гадки. Мовляв: політичне життя України скінчилося, поетичне теж тратить свою „выразительность“, Україна стане з Росією одно тіло й один дух і тільки жаль, чому вона, зливаючися з Росією не внесе тій останній більш нових елементів. Подібно піддався Куліш впливам польського письменника М. Грабовського. У його Куліш написав частину своєї „України“, у його добув чимало всіляких мемуарів і документів до історії України, у його познайомився з властителем Ходоркова, Константином Свідзінським і пізнав багато панів-дідичів українських. Були це переважно українофіли, що любили етнографічну Україну, але політично все таки стояли на ґрунті колишньої Речі Посполитої.

Як люде культурні вмiли вони прихилити Куліша до себе, що й відбилося на його політичній настрою. Він дивився на Поляків, як на „культуртрегерів“, а свої давніщі погляди на козаччину, гетьманщину й гайдамаччину став піддавати ревізії.

Але в його душі все таки десь глибоко на споді крилися вроджені почування любови до України і почуття кривди, яку заподіяли їй Москалі і Поляки.

Ті почування підтримував старий друг Куліша Іван Хильчевський, котрому Куліш і подякував у „Досвітках“ за це, що він вказав йому шлях „до рідної хати“.

Серед таких суперечних впливів і настроїв плянував і опрацьовував Куліш свою „Чорну Раду“. Колиб він писав був її за горяча, то булаб вона випала суцільною, був би слідний один з цих впливів. Але, що Куліш довго носився з своєю повістю, перероблював її, справляв і викінчував, так у ній не трудно знайти всі оці суперечні впливи.

Куліш у „Чорній Раді“, то вихвалює добрих молодців Запорожців за те, що вони, мов огонь у ватрі, плекали посеред себе почуття волі, то знов у ярих красках виказує їх політичну безтяменність, їхній очайдушні руїнницькі вчинки. Раз любовною рукою малює героїчні постаті українського лицарства, то знов з притаєною злобою показує нам, як український пан грубо й некультурно знущається над своєю жінкою, польською аристократкою.

Незвичайно цікаві сліди своїх політичних перемін полишив Куліш у „Чорній Раді“.

Плян повісти був готовий зимою 1843. р., а 1. вересня 1846. пише він до Бодянського, що вчора, себ-то 31. серпня був достопамятний день цілковитого закінчення першої в українській мові історичної повісти „Чорної Ради“.

Не забуваймо, що якраз між тим познайомився він з членами Кирило-Методієвського братства, з тою патріотичною молодіжжю, що хотіла духом своєї любови натхнути „лучших людей у панських семьях, злучених з ними високими інтересами науки і поезії, а в купі з сими людьми осіяти новим цвітом і тих, що сиділи — „во тьмѣ и сѣни смертиѣй“. Не забуваймо, що між тим гуртом з'явився був тоді Тарас Шевченко і заспівав „голосним плачем по нещасливій долі земляцькій“ і що спів цей був „гуком воскресної труби архангела“. Цей гук мусів відбитися і на „Чорній Раді“, Куліш мусів не одно в ній змінити й переробити. Ось чому вона хоч скінчена

31. серпня 1846. р., появилася друком що лиш в десять літ пізніше.

До повісти написав був Куліш вступ, у яким зводить до купи свої погляди на минувшість України і на її взаємини до Росії, бо мабуть бачив, що в самім творі не дуже то гармонізують з собою. Але вийшло таке, що вступ не гармонізував з повістю. Та все таки Куліш прикладав до цього вступу велику вагу і заки видрукував розіслав був його своїм знакомим, між іншими Василеві Тарновському, прохаючи, щоб прочитали і подали йому свою гадку.

Цей вступ застряг у цензурі і появився що лиш як епілог до російського перекладу „Чорної Ради“. І добре, що перше видання „Чорної Ради“ в українській мові появилася без цієї передмови, бо повість говорить усе інше, лиш не те, що пише Куліш у своїй передмові. Він каже: „Я желалъ выставить во всей выразительности олицетворенной истории причины политическаго ничтожества Малороссіи, и каждому колеблющемуся уму доказать, не диссертаціей, а художественнымъ воспроизведеніемъ забытой и искаженной въ нашихъ понятіяхъ старины, нравственную необходимость сліянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвернымъ“.

А що ж говорить сама повість?

Вона малює ті незвичайно прикрі часи, коли Україна роздерта була на двоє. Правобережна під недоляшком Тетерею, а Лівобережна з Сомком на чолі, від котрого булаву хочуть вихопити Золотаренко й Бруховецький.

Отся безтяменна боротьба за булаву єсть властивим трагічним героєм першої української історичної повісти.

Брат стає на брата, люди одної народности і одної віри воюють між собою. Якась паморока обгортає їх, вони кидаються на себе, як

дикі звірі, марнують добро, винищують землю, переміняють рідний край у пустиню.

Читаючи „Чорну Раду“ маєте вражіння бурі, котра звіялася нараз, поломила що найсильніші дуби, столочила що найкращі цвіти і болотом занесла поля й огороди, — болотом, на котрім вибуває хабуз.

І вам робиться жаль і тих безталанних людей, і цеї урожайної країни і ви не тільки, що не годитеся на конечність, щоб український народ зіллявся з російським, але навпаки починаєте шукати причини тієї катастрофи і виходу з неї. Не тільки не годитеся з думкою, що так мусіло бути, але хочете, щоб було инакше, хочете, щоб внуки спокутували й направили лихо заподіяне дідами.

Тому то, коли ходять о ідейний бік „Чорної Ради“, то вартість її лежить якраз у тій розбурхуючій силі, в тій зворушливій потузії, котру вона скриває у собі, в тім кличу старого Шрама: „Блюдітеся, да не порабощені будете!“ Цей клич нагадує нам найбільший твір старої нашої літератури „Слово о полку Ігоревім“, котрого провідною ідеєю єсть теж заклик до єдності, щоб зберегти землю і волю.

Крім історичного, має „Чорна Рада“ багато побутового матеріялу. Малює хуторне життя, в дворищу багатого українського пана, в загороді міщанській, на селі і в місті, в монастирській огряді і в козацькім таборі, в часі мира і серед воєнної тривоги.

Бачимо і свати, і виїзд на прощу, і двобій ізза дівчини, і жостоку козацьку кару! Бачимо, що тоді наші предки робили, чуємо їх розмови, читаємо думки. Перед нами пересувається ціла тодішня українська суспільність від найнищого до найвищих, від бурлаки до самого ясновельможного гетьмана, від вигідного, своїм хутірним життям живучого Череваня, до попа-

полковника Шрама, що цілий переїнявся в одну журбу о долю рідної країни, в одно бажання витягнути її із пропасти. Перед нами воскресають і одиниці, мов би сходили з рам старих, полинялих портретів і суєтяться гуртки і гураганом зриваються широкі маси козацтва та черні. „Чорна Рада“ — це великий образ українського життя з другої половини XVII віку, образ живий і колоритний, мальований рукою справжнього артиста і образованого історика, але чоловіка непосидючого духа і політика змінчивої вдачі. На щастя артист бере тут перевагу над політиком, поет над дипломатом, Українець над чужинником. Автор, мов той блудний син, вертає з мандрівки по широких областях російської державної ідеології і паде до ніг своєї „матки-отчизни“, віддаючи їй належну дань любови в чудових описах природи і в поетичних малюнках життя. Уважний читач, перебігаючи сторінки повісти, вичитує поміж її стрічками одну з тих численних трагедій української душі, що хиталася на вузкім човні етнографізму між рідним берегом, а скелями чуженини, між привязанням до того, що своє, а вмовленою пошаною до чужої, накиненої культури. Отсей цікавий духовий процес автора, що розвивається разом з розвитком твору, надає йому якоїсь осібної закраски, якогось такого забарвлення, за котрим даром шукалиб ми в інших, щасливіших літературах. Трагедія Шрамів, Сомків і Бруховецьких стає свідомо, чи несвідомо трагедією самого Куліша і тому вони так живо виступають перед нами. І міг собі Куліш до кожного видання додавати хоть би й по дві такі передмови, на початку і на кінці книжки, яку він додав до російського видання „Чорної Ради“, а вам, коли ви уважно читали його повість, остануться на завсіди такі щирі, десь з глибин душі добуті слова, як висказ Шрама про сина: „Нехай лучче поляже од

шаблі од кулі, аби за добре діло, за цілость України, що ось розідрали на — двоє”.

Так! — пехай лучче!...

Переходячи до таких питань, як джерела твору, впливи, артистичне викінчення і т. д., мусимо сказати, що повість гідна докладніших розслідув від того, що дотепер зроблено і що можна подати в такім короткім вступнім слові, як наше.

Джерелом „Чорної Ради“ була в першій мірі авторова богата, а неспокійна душа, задивлена в минувшість. Куліш був поетом минулого. Він його чув, любив, розумів. Він сам, немов належав до тих минулих часів, у ньому начеб то покутував якийсь неносидючий дух котрогось з гетьманців.

Такого відчування будучности, такого любовного погляду в грядучі дні, такого мудрого розуміння майбутньої днини, як у Шевченка, у нього нам не шукати. Куліш заєдно оглядається позад себе, як би перед ним нічого вже не оставалося, як би йому й нічого иншого не лишалося, тільки згадувати минуле. Шевченко, як зазирнув у минувшість України, то на це, щоб звязати її з нинішньою і завтрішньою хвилиною, щоб показати, яких батьків і які ми діти, але цілою душею, цілим своїм великим еством він стремів у далекій будучности свого народу. Він в тую будучність вірив, і рад був, щоб вона вийшла світлою, гарною та доброю.

Куліш навіть говорити хотів так, як колись говорили. І як довго він говорить устами минувшини, так довго дійсно варт послухати тої мови. Колиж зі співця давнини перекидається у речника теперішности, або пророка будучности — тоді виходить звичайно одно непорозуміння. Так воно лучається і в „Чорній Раді“, котра єсть голосом батьків, стоном славно і неславно померших предків, гомоном давнини і такою для нас в своїй суті останеться.

Товчком до написання „Чорної Ради“ був мабуть (як вище згадано) Гоголів „Тарас Бульба“, а властиво негативна сторона того поетичного роману. Куліш інакше бачив минулість козацьку, був невдоволений Гоголевим способом представлення і це його спонукало до написання власної повісти, над якою працював цілими літами. Деякий вплив на „Чорну Раду“ мав Вальтер-Скотт, але так сказатиб тільки посередно, через давніщу, по російськи написану Кулішеву повість, Михайла Чарнишенка. В Чарнишенку повно пригадок з Вальтер-Скотта (дивна любов, двобої, темниці, монастирі, незвичайні характери), а в „Чорній Раді“, багато дечого такого, що було в Чарнишенку. Як Тур і Щербина, як Богдан Чорногор і ватага Радивоя, як романс Чарнишенка і Петра Шраменка. Навіть про саму „Чорну Раду“ була вже згадка в Чарнишенку.

Але в Михайлі Чарнишенку Куліш був ще молодим, недосвідченим романістом, котрий не вмів собі дати раду з богатим матеріалом, а в „Чорній Раді“ він уже вправний артист, який по мистецьки передає те, що вимріяв і зделіав у своїй буйній уяві. В Чарнишенку авторська уява буває іноді самопас, в „Чорній Раді“ вона має свої певні границі, зачеркнені науковим матеріалом і досвідом артистичним. Особливо на історичний підклад звертав Куліш сильну увагу, прочитував нові документи, провірював давні, збирав музеальні знадобки, бо хотів, щоб „Чорна Рада“ була не забавкою „празднаго ума“, тільки вірним образом минулого.

Тую дбалість посунув він може аж задалеко і тим зашкодив повісти, як творові літературньому. Сам це побачив і мабуть тому назвав „Чорну Раду“ хрещікою.

Критика прийняла „Чорну Раду“ прихильно. Костомарів, як історик, хвалив Куліша за це,

що він представив і політичні пристрасти, і боротьбу егоїстичних забагів, і родинний побут, і могутність та слабкість духового життя України в половині XVII. століття. Максимович також високо цинив повість свого колишнього ученика, хоч не годився на Кулішеву критику Тараса Бульби і доказував йому, що й „Чорна Рада“ має свої похибки супроти історії. Не міг він також згодитися на це, немов-то Куліш, пишучи „Чорну Раду“, творив щойно українську літературу. Препинь українська література мала вже і Котляревського, і Квітку, і багато інших письменників перед Кулішем. Одним словом Максимович обілляв горячого Куліша холодною водою.

З історичної точки дивився на „Чорну Раду“ також і Петров. Він назвав її найлучшим літературним твором Куліша в українській мові, замітним шириною і глибиною поглядів, що були вислідом довголітньої праці над історичними документами і устною українською літературою.

О. Огоновський признавав „Чорній Раді“ також чималу літературну стійність, вказував тільки на „брак відповідної перспективи в групуванні історичних діячів“. Головні особи стоять, на його думку, в однім ряді, на першому пляші, а потім приходить товпа козаків і черні і спихає їх із сцени.

Др. Іван Франко назвав „Чорну Раду“ „доси все таки найліпшою історичною повістю в нашій літературі“, а Др. Осип Маковей запримітив, що Куліш у „Чорній Раді“ доволі безпристрастний, спокійний, без романтичної афектації: „він ще бачить у минувшині не тільки лихі сторони, але й добрі.“

С. Єфремів слушно звернув увагу на те, що в сорокових роках дати повість історичну українською мовою, було наміром сміливим і що Куліш „із свого завдання вийшов досить добре.“ Він каже, що „перша спроба укра-

їнського роману „Чорна Рада“ завжди буде займати почесне місце в історії українського письменства, тим більше, що деякі постаті, на-пр., Кирила Тура, або старого Шрама, Череваня, то що, змальовано справді таки по мистецькому, виразно й дотепно, як виразно поставлено й багато масових сцен та описів.

Значиться, критика, як від першої хвилини поставила „Чорну Раду“ високо, так до нині її на тій висоті удержує. До нині удержується гадка, що це не тільки перша, але й найлучша історична повість в українській літературі.

Тая честь цілком слушно їй належить, бо дійсно до нині жадна повість не тільки не перевищила, але навіть не дорівняла „Чорній Раді.“ Та мимо того, годі не бачити її хиб. Перше всього — замало виразна, а часом і зовсім заплутана ідейна лінія твору. Міг її автор зівсім не впроваджувати, лишаючи всілякі політичні та соціальні висновки самому читачеві, але раз він її зачеркнув, так годилося й вивести до краю. Такіж хиби стрічаємо також в будові. Початок. — це прегарний малюнок часів давно минулих, виведений певною і любячою рукою, далше йдуть відривки якоїсь велитенської драми, в котрій рішається доля народу — якийсь гураган розпутаних пристрастей, якась історична злощасна буря, котра все до гори корінем вивертає, а вкінці — додаткове доповідування про долю дієвих осіб, котрі з тої заверухи ввіли вийти живими.

При такій структурі епізоди висуваються наперед і заслонюють головні моменти, друго-рядні постаті закривають героїв твору. Крім того любовні сцени виведені в повісти доволі блідо й нецікаво, а жінки, з виїмкою одної Череванихи, грають надто пасивну ролю. Навіть Леся, ніби героїня роману, змальована бездуш-но. Її відносини до гордої матери і до гетьмана Сомка являються неначе слабим відблеском

Мотрі Кочубеївної, Кочубеїхи і Мазепи. Та хиби твору пикнуть супроти його високих прикмет. Читач навіть не добачає їх, задивившись у чудовий образ минувшини, що нараз з'являється перед нами, не як остаточний добуток пильних наукових дослідів і тяжких артистичних зусиль автора, а більше як візія його душі, задивленої цілим своїм єством в ті, злощасні і сумні часи, але повні руху і життя, повні якогось велитенського розмаху, якогось героїчного розгону наших предків, до котрих нинішня наша буденність так дуже-дуже неподібна.

І якраз у тім смутку-тузі за якимись лучшими і кращими часами, в тій охоті вискочити з ярма, у тім пориві до героїчних вчинків, котрі будяться в серці українського читача під впливом „Чорної Ради“, якраз в тім і міститься її найбільша вартість. А крізь ту тугу-смуток, крізь розбурхані пориви приспаної душі гомонить до нас, мов архангельська труба сильне Шрамове слово: „Блюдітеся, да не порабоцєні будете!“

* * *

Л і т е р а т у р а .

Собрание сочинений М. А. Максимовича. Томъ I.
Київ, 1876.

„Русская Бесѣда“ 1858, кн. I.

„Библиотека для чтения“ 1857, кн. II.

Н. И. Петровъ. Очерки истории укр. литературы XIX. ст.

Отзывъ о сочиненіи Г. Петрова: Очерки истории украинской литературы XIX. столѣтія составленный профессоромъ Н. П. Дашкевичемъ. (Записки имп. Акад. Наукъ, томъ 59, кн. I.).

Geschichte der slavischen Literaturen von A. N. Rypin und V. D. Spasovič. Leipzig, 1880.

„Русскій Архивъ“ 1877.

„Правда“ 1868. (Житєпись Куліша).

„Русская Старина“ 1878.

Листи Куліша в „Кіевскій Старині“ за р. 1897, 1898, 1899, в „Народі“ за рр. 1892, 1893, і в „Правді“ за р. 1868.

„Записки Тов. ім. Шевченка“ том XXVI. (Із переписки Куліша з Галичанами).

Н. Костомаровъ. П. А. Кулишъ и его послѣдняя литературная дѣятельность („Кіевская Старина“, 1883, II).

Исторія литературы рускои. Написавъ Омелингъ Огоповскій. Часть III., 1. вѣдѣль. Львів, 1891.

Олександр Барвінський. Образки з громадянського і письменського розвитку Русинів. Львів, 1912. (Листи П. Куліша).

Олександр Барвінський. Вибір з українсько-рускої літератури у Львові, 1910, стр. 252—257.

Нарис історії українсько-рускої літератури до 1890 р. Написав Іван Франко. Львів, 1910.

Сергій Єфремов. Історія українського письменства.

Б. Гринченко. П. А. Кулишъ. Біогр. очеркъ. Чернигів, 1899.

Панько Омелькович Куліш. Огляд його діяльності. Написав Осип Маковей. Львів, 1900.

В. Шенрокъ. П. А. Кулишъ. Біогр. очеркъ. Київ, 1901.

О. Грушевський. Поетична творчість Куліша („Л. Н. Вістник“, 1909, IX, X, XII).

Д. Дорошенко. На громадській роботі. (П. Куліш). Спб., 1906.

Українська Муза, стр. 193—196.

Видання:

Чорна Рада. Хроника 1663. року. Петербург, 1857.

- Повѣсти П. А. Кулиша.** Спб., 1860. (Томів IV.)
- П. А. Кулишъ.** Сочиненія и письма. 5 томів.
Київ, 1908—1910.
- П. Кулиш.** Руска письменність. Т. I—VI. Львів,
1908—1911.
- Чорна Рада,** видання „Діла“. Львів.
- Чорна Рада,** хроника 1663. року. Написавъ
П. Кулишъ. (2. видання). Одесса. З ілю-
страціями Ждахи і портретом П. Кулиша.
- Бібліографія:**
- А. Балика.** Дубове листя. Київ, 1903.
-

П. КУЛІШ

ЧОРНА РАДА

Хроніка 1663-ого року.

ГЛАВА ПЕРВА.

По весні 1663-ого року, двоє подорожніх, верхи на добрих конях, ізближались до Київа з Білогородського шляху. Один був молодий собі козак, збройний як до війни; другий по одежі і по сивій бороді, сказать би піп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду — старий козарлюга. Коні в їх потомлені, одежа й тороки позапилювані: зараз було знати, що ідуть не зблизька.

Не доїздячи верстов зо дві чи зо три до Київа, взяли вони у ліву руку, та й побрались гаєм, по кривій доріжці. І хто тільки бачив, як вони з поля повернули в гай, усяке зараз домилялось, куди вони простують. Крива доріжка вела до Череваневого хутора, Хмарища. А Черевань був тяжко грошовитий та й веселий пан із козацтва, що збагатилось за десятилітню війну з Ляхами. Річ тут про Богдана Хмельницького, як він років з десяток шарпав з козаками шляхетних Ляхів і недоляшків. От тоді то й Черевань доскочив собі несчисленного скарбу, та послі війни і сів хутором коло Київа.

Було вже над вечір. Сонце світило зтиха, без жару, і любо було поглянути, як воно розливалось по зелених вітах, по суковатих, мохнатих дубах і по молодій травинці. Пташки співали і свистали усюди по гаю так голосно та гарно, що все кругом неначе усміхалось. А подорожні були якось смутні. Ніхтоб не сказав, що вони ідуть у гості до веселого пана Череваня.

Отже вони вже й під Хмарищем. А те Хмарище було окрите гаями, справді наче х м а - р а м и. Кругом обняла його річка, зеленими плавами, лозами й очеретами. Через річку йшла до воріт гребелька. А ворота в Череваня не прості, а державські. Замість ушул рублена башта під гонтовим щитом, і під башту вже дубові ворота, густо од верху до низу цвяховані. Бувало тоді, у ту старовину таке, що і вдень і вночі сподівайсь лихого гостя — Татарина або Ляха. Так над ворітьми у башті було і віконце, щоб роздивитись перше, чи впускать гостя до господи, чи ні. Над щитом — гостроверхий гребень із дубових паль, а округ хутора — годящий вал.

Під'їхавши гості під браму, почали грукати шаблею в цвяхи. По гаю пішла луна, а в хуторі не озивавсь ніхто; та вже не скоро хтось за ворітьми почав кашляти, і стало чути, як щось або старе або недуже береться в башті по сходах до віконця; лізе та й гуторить само з собою:

„Враг його,“ каже, „знає, який тепер люд настав! Приїде ка-зна що, ка-зна звідки, та й грукотить, як воріт не розламле. А як би років п'ятнацять або двацять назад! так усяке сиділо по Вкраїні тихо та смирно, наче бжола в зімовнику. Ге, то-то бо!... як би вражі Ляхи, собі на лихо, не потревожили козацького рою, то й досіб може так би сиділи. Погано було за Ляхів, та вжеж і наші гуляють не в свою голову. Ох Боже правий, Боже правий!“

„Се Василь Невольник,“ каже тоді піп. „Однаковий і досі.“

„Хто там грукає, наче в свої ворота?“ питає Василь Невольник крізь віконце.

„Та годі тобі розпитувать!“ озвався піп. „Бачиш, що не Татаре, то і впускай.“

„Боже мій правий!“ аж скрикнув Василь Невольник: „та сеж Паволоцький Шрам!... Не

знаюж, чи одчинять ворота, чи перше бігти до пана."

„Одчини перше ворота," озвався Шрам, „а потім біжи собі, куди хоч."

„Правда, правда, добродію мій любий!" каже старий ключник, та й почав іспускаться униз, усе таки розмовляючи сам із собою: „Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться. Ох, не думалиж мої старі очи вбачити пана Шрама!"

От одчинились ворота. Полковник Шрам із сином (той молодий козак був його син) схилившись і в'їхали. Василь Невольник з великої радості не знав, що й робити: кинувсь до Шрама і поцілював його в коліно.

Далі до сина: „Боже правий! та сеж твій Петрусь! Орел, а не козак!"

Петро нагнувсь із сідла і поцілювавсь із Василем Невольником.

„Орел, а не козак!" каже знов Василь Невольник. „Що, як би таких друзяк приплило хоч дві чайки до Кермана, як я пропадав там у неволі? Ох Боже правий! далась мені та проклята неволя добре знати, не забуду її до віку!"

Справді Василь Невольник був собі дідусь такий мизерний, мов зараз тільки з неволі випущений: невеличкий, похилий; очи йому позападали і наче до чого придивляються, а губи якось покривились, що тиб сказав — він ізроду не сміявся. У синьому жупанкові, у старих полотняних шароварах, та й те на йому було мов позичене.

Петро, старого Шрама син, скочив на землю і взяв од пан-отця коня.

„Ведиж нас, Василю, до пана," каже полковник Шрам. „Де він? чи в світлиці, чи в пасіці? У його здавна була охота до бжоли; так тепер певно вже пасічникує."

„Еге, добродію,“ каже Василь Невольник: „благую часть избрав собі пан Черевань, — нехай його Господь на світі подержить! Мало куди й виходить із пасіки.“

„Ну, та всеж од людей іще не одцурався? Чи може справді зробивсь пустинножителем?“

„Йому од людей одцуратись!“ каже Василь Невольник. „Та йому й хліб не піде в душу, як би його люде покинули. У нас і тепер не без гостей. Побачиш сам, що в нас за гість тепер у Хмарищі.“

Та одчинивши дідусь у пасіку фірточку, і повів Шрама попід деревом.

Щож то був за Шрам такий, і як се він був разом шп і полковник?

Був він син Паволоцького попа, по прізвиську Ченурного, учився в Київській Братській школі, і вже сам вийшов був на попи. Як же піднялись козак з гетьманом Остряницею, то й він устряв до козацького війська; бо горячий був чоловік Шрам, і не всидів би у своїй парафії, чуючи, як іллється рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів урядників над Українцями, за наругу католиків і унитів над греко-руською вірою. Тоді бо дійшло безладдя в Польщі до того, що робив усякий староста, усякий ротмістр, усякий значний чоловік, що йому в божевільну голову прийде, а найбільш із народом неоружним, з міщанами і хліборобами, которі не мали жадного способу супротив його стати. Почали жолніри, консистуючи в городах і селах, беззаконні окорми і напитки од людей вимагати, жінок та дівчат козачих, міщанських і посполитих безчестить і мордовати, людей серед зіми по ломках льодових у плуг запрягати, а Жидам приказували їх бичовати й поганяти, щоб, на один сміх і наругу, лід плугом орали й рисовали. А тимчасом католицькі пани з нашими перевертнями усилувувались унію на

Вкраїні прищепити, і не в одну церкву попом уніта, на огиду людям, поставили; віру благочестиву мужицькою вірою називали, а оддаючи Жидам у оренду села, нераз із селами й церкви їм на одкуп оддавали. І нікому було на такі наруги жаловатись, бо й самого короля сенатори, пани та біскупи у руках держали. Городоваж козацька старшина за коронного гетьмана, за старост, за державців і їх намістників і орандарів руку тягнула, а між себе ділилась козацькою платою — по трицяти злотих на всякого реєстрового, од короля і Речи Посполитої. То й реєстровим, чи городовим козакам було тісно. Багато з них до підданства старостам і державцям приневолено; которіж остались реєстровими козаками, тії робили в свої старшини всяку роботу по дворах. Шість тисяч тільки їх оставлено у реєстрі, та й тії, бувши в великій неволі в старшини, тягли хоча й нехотя за Ляхів руку, і тільки вже при Хмельницькому одностайне за Україну повстали. Так як би їм земляки у своїй тісноті й нуждах жаловались? . . . Жаловались миряне і попи благочестивії тільки далеким своїм землякам — козакам запорозьким, которі, живучи в диких стенах, за порогами, старшину свою самі з себе вибірали, і гетьману коронному узять себе за шию не давали. От і виходили з Запорожжя один за одним гетьмани козацькії: Тарас Трясило, Павлюк, Остряниця, з мечем і пожежею супротив ворогів рідного краю.

Тількож не на довго підіймали Українці під їх корогвами похилу голову. Ляхи держались міцно за руки з недоляшками, гасили хутко поломя, і знов по своїому обертали Україну. Аж ось піднявсь страшенний, негасимий пожар із Запорожжя — піднявсь на Ляхів і на своїх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили тії старости й комісари з городовими козаками, тії консистенти - ротмістри

з своїми жолнірами, та й наші перевертні недоляшки з надвірньою сторожею! як уже не вмудрялись, щоб погасить тес поломя! як уже не перегорожували степові дороги своїми заставами; щоб не пустить нікого з України на Запорожжя, так деж? Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварі, кидають шевці і ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини немоцних батьків і матерок, і всяке, манівцем та ночами, степами, тернами та байраками, чимчикує на Запорожжя до Хмельницького. І от тоді то вже „розлилась козацька слава по всій Україні...”

Деж пробував, де тинявсь попович Паволоцький Шрам десять рік од Остриниці до Хмельницького? про те багато требаб було писати. Сидів він зімовником серед дикого степу на Низу, взявши собі за жінку бранку Туркиню: проповідував він слово правди Божої рибалкам і чабанам запорозьким; побував він на полі й на морі з Низовцями; видав не раз і не два смерть перед очима, та й загартовався у воєнному ділі так, що як піднявсь на Ляхів Хмельницький, то мав з його велику користь і підмогу. Ніхто краще його не ставав до бою; ніхто не крутив Ляхам такого веремія... У тих то случаях пошрамовано його вдовж і впоперек, що козаки, як прозвали його Шрамом, то й забули реєстрове його прізвище. І в реєстрах то, коли хочете знати, не Чепурним його записано. Било козацтво у ту війну на те, що або пан, або пропав; то не кожен писався власним прізвищем.

Отже минули, мов короткі свята, десять рік Хмельнищини. Вже й сини Шрамові підросли і допомагали батькові у походах. Двоє полягло під Смоленським; оставсь тільки Петро. Іще таки й послі Хмельницького нераз дзвонив старий Шрам шаблею; далі, почуваячись що вже не служить сила, зложив з себе полков-

ництво, постригсь у попи, та й почав служити Богові. Сина посилав до військового обозу, а сам знав одну церкву. „Вже,“ думав, „Україна Ляхам за себе оддячила, недоляшків вигнала, унію стерла, жидову передушила. Тепер нехай,“ каже, „живе громадським розумом.“

Колиж дивиться, аж, ізнов не гаразд починається на Вкраїні. Свари та чвари, і вже гетьманською булавою почали гратись, мов ціпком. Повернулось у старого серця, як почув, що козацька кров іллється понад Дніпром через Виговського і через навіженого Юруся Хмельниченка, що одержав послі його гетьмановання; а як досталась од Юруся булава Тетері, то він аж за голову вхопився. Чи молиться, чи Божу службу служить, одно в його на думці: що ось погібне Україна од сього недруга отчизного і похлібці лядського. Було чи вийде серед церкви з наукою, то все одно мирянам править: „Блюдітеся, да не порабощені будете; стережітеся, щоб не дано вас ізнов Ляхам на поталу!“

Як же вмер паволоцький полковник, що послі Шрама уряд держав, та зійшлась рада, щоб нового полковника вибрати, він вийшов серед ради у попівській рясі, та й каже:

„Діти мої! наступає страшна година: перехрестить мабуть нас Господь ізнов огнем та мечем. Треба вам тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, а де лисиця. Послужив я православному християнству з батьком Хмельницьким, послужу вам, дітки, ще й тепер, коли буде на те ваша воля.“

Як почувлаж се рада, то так і загула од радости. Зараз окрили Шрама шапками, військовими корогами, дали йому до рук полковницькі клейноди, вдарили з гармат, та й став пан-отець Шрам полковником.

Тетеря аж здрігнувсь, як почув про таке диво. Щоб то робив? та нічого не зміг, бо так велось

у старосвітчину, що рада ту була старша од гетьмана. Мусів Тетеря прислати Шрамові універзал на полковництво. Обидваж вони політикуються, подарунками обсилаються, а нишком один на одного чигають.

Отже думав Шрам, думав, як би Україну на добру дорогу вивести; далі надумавшись, пустив таку поголоску, що нездужас, нездужас полковник; передав осаулові Гулаку свій рейментарський пірнач, а сам виїхав, ніби кудись далеко на хутір для спокою, та ото й махнув із сином з Паволочи. Кудиж він махнув і що в його було на думці, незабаром того довідаємось.

ГЛАВА ДРУГА.

Скоро ввійшов ото Шрам у пасіку, іще не помоливсь і святому Зосимові, що стоїть по пасіках, як слухас — у Череваня щось іграє.

„Е, та се в вас і бандура!“

„І бандура,“ каже Василь Невольник, „та ще чия бандура!“

„Так се в вас Божий Чоловік?“ спитав тоді Шрам.

„А то хтож би так заграє у бандуру? Такого кобзаря не було, та може вже й не буде між козацтвом.“

Ідуть вони, аж бандура заговорила голоснійше. Оддалеки — так наче сама з собою розмовляла, а тут і голос почав підтягувати до неї.

Гляне Шрам, аж сидять на траві під липою і Божий Чоловік і Черевань, а перед ними стоїть полудень. Звався Божим Чоловіком сліпий старець-кобзар. Темний він був на очи, а ходив без поводиря; у латаній свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені. Щож він робив із тими грішми? викупував невольни-

ків із неволі. Іщеж до того знав він лічить усякі болісти і замовлять усякі рани. Може він помагав своїми молитвами над недужим, а може і своїми піснями; бо в його пісня лилась як чари, що слухає чоловік і не наслухається. За тее-то за все поважали його козаки, як батька; і хоть би, здається, попросив у кого остатню свитину з плечей на викуп невольника, то й туб йому оддав усякий.

Тепер він розпочав смутную думу про Хмельницького, як умирав козацький батько:

„Ой настала жаль-туга та по всій Україні...!“

Не один козак гірко плакав од сії думи, а Черевань тільки похитувався, гладючи черево: а щоки — як кавуни: сміявся од щирого серця. Така була в його вдача.

Полковник Шрам, стоячи за деревом, дививсь на їх обох. Давно вже він не бачив свого смішливого приятеля, і хоть би кришечку перемінився Черевань; тільки лисина почала наче більш вилискуватись. А в Божого Чоловіка довга, до самого пояса борода, іще краще процвіла сідинами; а на виду дідусь просияв якимсь світом. Співаючи пісню, од серця голосить і до плачу доводить, а сам підведе вгору очи, наче бачить таке, чого видющий зроду не побачить.

Слухав його Шрам довго, а далі вийшов ізза дерева та й став напротин Череваня. Як схопитьсяж мій Черевань: „Бгатіку!“ каже (бо трохи картавив): „чи се ти сам, чи се твоя душа прилетіла послухати Божого Чоловіка?“

Та й обнявся і поцілювався із Шрамом, як із рідним братом.

Божий Чоловік і собі простяг руки, як зачув Шрамів голос. Зрадів дідусь, що аж усміхавсь.

„Бувай же,“ каже, „здоров, пан-отче і пане полковнику! Чули й ми, як Господь наустив тебе взятись ізнов за козакування.“

А Василь Невольник, стоячи коло них, собі радується, похитуючи головою.

„Боже,“ каже, „правий, Боже правий! єсть же на світі такі люде!“

„Яким же, бгате, отсе случаєм?“ питає зараз Черевань.

Шрам одвітовав, що на прощу до Київа, та й спитав сам у Божого Чоловіка: „А тебеж, діду, звідки і куди Господь несе?“

„В мене,“ каже, „одна дорога по всьому світу. Блажені милостивії, яко тії помилвані будуть...“

„Так, батько мій! так, мій добродію!“ перебив йому Василь Невольник. „Нехай на тебе так Господь оглянеться, як ти на мене оглянувся! Три годи, як три дні, промучивсь я в проклятій неволі, на турецькій каторзі, на тих безбожних галерах; не думав уже вбачити Святоруського берега. А ти виспівав за мене сто золотих червоних; от я ізнов між хрещеним миром, ізнов почув козацькую мову“!

„Не мені дякуй за се, Василю,“ каже Божий Чоловік: „дякуй Богові та ще тому, хто не покупивсь викинуть за тебе з череса сотню дукатів.“

„Хібаж я йому не дякую?“ каже Василь Невольник. „Ченці звали мене у монастир, бо я таки й письменний собі трошки; Низове товариство закликало мене до коша, бо я всі гірла як свої, пять пучок знаю; зазивав мене і кошовий, і отамання, як проходив я, повертаючи з неволі, через Запорожжя, а я кажу: Ні, братчики! пійду я тому служити, хто визволив мене із бесурменської землі; буду в його хоч свинопасом, аби якнебудь йому подякувати.“

Так говорив Василь Невольник. А Черевань, слухаючи, тільки сміявся.

„Ка-знає що ти,“ каже, „городиш, бгате! Буцім уже сто червоних таке диво, що зроду ніхто й не бачив. Після Пилявців та Збаража

носили козаки червінці приполами. Ну, сядьмо лиш, мої дорогії гості, та вип'єм за здоровля пана Шрама.“

Випили по кубку. Тоді Шрам і питає: „Скажиж мені, Божий Чоловіче; ти всюди вештаєшся і всячину чуєш: чи не чував ти, що в нас діється за Дніпром?“

„Діється таке,“ одвітує Божий Чоловік, важко здихнувши, „що бодай і не казати! Не добре, кажуть, починає на сій Україні Тетеря, а за Дніпром чиниться щось іще гірше. Жадного ладу між козаками.“

„А старшинаж із гетьманом на що?“

„Старшини там багато, та нікого слухати.“

„Як нікого? а Сомко?“

„А щож Сомко? хоть він і розумом і славою узяв над усіма, та й йому не дають гетьмановати.“

„Як же се так?“

„А так, що диявол замутив голову Васюті Ніженському. Уже й чуприна біла як у мене, і зовсім уже дід; доживав би віку на полковництві: так отже захотілось на старість гетьмановати. Багато козаків і його слухає. А як він собі мається добре, то й бояре, що на Москві коло царя, що хотя, роблять, і тії за його тягнуть руку. А Сомко, бачте, навпростець іде, не хоче нікому „придіте поклонімося“. Оттаке як завелось міждо старшими головами, то й козаки пійшли один против одного. Де зострінуться, чи в шинку чи на дорозі, то й зотнуться. „Чия сторона?“ — „А ти чия?“ — „Васютина.“ — „Геть же к нечистому, переяславський крамарю!“ Се то, бач, що Сомко має в Переяславі свої крамні комори в ринку, так Васютинцям і зважливо. Оттак зотнуться та й до шабель.“

Слухаючи таку невеселу повість, полковник Шрам і голову понурив.

„Та потривай же, “ каже: „ажеж Сомка вибрали одностайне гетьманом у Козельці?“

„Одностайне,“ каже: „і сам преосвященний Меодій був там і до присяги козаків приводив; та як Сомко собі чоловік прямота, то й не в догад йому, що святий отець думав мабуть заробить собі яку сотнягу чи дві червоних на рясу. А Васюта Ніженський водивсь у старовину з Ляхами, так проноза вже добрий: брязнув капшуком перед владикою, — той і вимудровав щось на Сомка, та й послали у Москву лист. От і пійшла така вже поголоска, що рада козелецька не слухна; треба, кажуть, ізозвати зуповную раду, щоб і військо з Запорожжя було на раді, щоб одностайне собі гетьмана обрали і одного вже слухали; бо Васюта хоче собі гетьманства і не слухає Сомка гетьмана, а Запорожці собі гетьманом Бруховецького зовуть.“

„Якого се Бруховецького?“ аж скрикнув Шрам. „Що се за проява?“

„Проява.“ каже, „така, що слухаєш, та й віри нять не хочеться. Ви знаєте Іванця?“

„Оттак!“ кажуть: „іщеб не знати чури Хмельницького!“

„Ну, а чули, яку наругу приняв він од Сомка?“

„Чули,“ каже Шрам. „Щож по тому?“

А Черевань: „Здається, Сомко налаяв Іванця свинею, чи що?“

„Не свинею, а собакою, та ще старим собакою, та ще не на самоті, чи там якнебудь на підпитку, а перед отаманням, перед генеральною старшиною, а на домовій раді в гетьмана“.

„Га-га-га!“ засміявсь Черевань. „Одважив соли добре.“

„Одважив соли добре,“ каже Божий Чоловік, „та зробив не гаразд. Іванець був собі незначний товариш, та за свою щирю службу старому Хмельницькому мав велику в його

повагу і шанобу. Бувало проживаєш у гетьманському дворі, то чуєш: „Коханий Іванець! Іванець, друже мій єдиний!“ озветься до його, під веселии час, за чаркою. „Держись, Юру,“ каже бувало синові, „держись Іванцевої ради, як не буде мене на світі: він тебе не ошукає.“ От Юрусь і державсь його ради, і вже було що скаже Іванець, те й святе. А Сомко, знаєте самі, доводиться Юрусеві дядько, бо старий Хміль держав уперве його сестру, Ганну: так він і не злюбив, що чура орудує небожем. Та ото раз, як з'їхалась до молодого гетьмана старшина, та почали радовати про військові речи, от Іванець і собі до гурту — немов би гетьманський чура — та щось і блявкнув з простоти. А Сомко, знаєте, який? зараз загориться, як порох. „Пане гетьмане,“ до Юруся, „старого пса не пристойно мішати в нашу компанію...“ От як воно було, панове, коли хочете знати. Я сам там лучився, то й чув своїми ушима. Та при меніж счинився й гвалт у ночі, як Сомко піймав Іванця з ножем коло свого ліжка. Та ото й судили його військовою радою, і присудили усікнуть голову. Воноб же й сталось так, панове, та Сомко видумав Іванцеві гіршу кару: звелів посадить верхи на свиню, та й провести по всьому Гадячу.“

„Га-га-га!“ зареготав ізнов Черевань. „Котюзі по заслугі.“

А Шрам усе слухав мовчки, та й каже понуро: „Се все ми знаємо.“

„Знаєте,“ каже кобзар: „а чи чували, що послі того вкоїв Іванець?“

„А щож він, бгате, вкоїв?“ питає Черевань. „Як би на мене, то враг би його й знав, що й чинити після такого сорому! Як тобі здається, бгате Василю?“

Той тільки похитав головою.

„От що зробив Іванець,“ приняв ізнов слово Божий Чоловік. „Мабуть нечистий папу-

тив його. Почав гроші збирати, почав усякому годити, почав прохати уряду в гетьмана. Той і настановив його хорунжим. Як же ото Юрусь не зміг держатись на гетьманстві та пішов у ченці, так Іванець, маючи в себе од усіх льохів гетьманських ключі, підчистив щире срібло, скільки його там осталося, та й махнув на Запорожжя. А там як сипнув грінми, так Запорожці за ним роєм: „Іван Мартинович! Іван Мартинович!“ А він, ледачий, з усіма обнімається, та братається, та горілкою поїть...

„Ну, щож із цього?“ ізнов таки спитав понуро Шрам.

„А от що з цього.“ Запорожці так собі його вподобали, що зозвали раду, та й бух Іванця кошовим.

„Іванця!“ аж скрикнули всі у одно слово.

„Ні, вже його тепер ніхто не зове Іванцем,“ додав Божий Чоловік: „Тепер уже він Іван Мартинович Бруховецький!“

„Сила небесная!“ закричав, ухопившись за голову, Шрам. „Так се його зовуть Запорожці гетьманом?“

„Його, пан-отче, його самого!“

„Боже правий, Боже правий!“ сказав Василь Невольник: „переведетьсяж, видно, ніна-що славне Запорожжя, коли такі гетьмани настали!“

А Черевань тільки сміявся: „Га-га-га! отсе так, бгатці, що штука! і увісні такого дива не снилось нікому!“

„Браття моє миле!“ рече тоді полковник Шрам: „тяжко моєму серцю! не здолаю більш од вас таїтись! Іду я не в Київ, а в Переяслав, до Сомка гетьмана; а їду от чого. Україну розідрали на двоє: одну часть, через недоляшка Тетерю, незабаром візьмуть у свої лапи Ляхи, а друга сама по собі перевернеться кат знає на що. Я думав, що Сомко вже твердо сів на гетьманстві, — а в його душа щира, козацька, —

так міркував я, що якраз підйму його з усіма полками на Тетерю, та й привернем усю Україну до одної булави. Гіркої підніс ти моєму серцю, Божий Чоловіче; та ще може якнебудь діло на лад повернеться. Ідьмо зо мною на той бік: тебе козаки поважають, твоєї ради послухають...

„Ні, пан-отче,“ перебив його кобзар, „не слід мені встрявати до тії заверухи.

Не нам те знати,
Не нам про те, за те раховати:
Наше діло Богові молитись,
Спасителю хреститись...

А більш,“ каже, „мені не по-нутру отта мизерная пиха, що розвелась усюди по Гетьманщині. Почали значні козаки жити на лядський кшталт із великої розкоши. І вже байдуже їм тепер старосвітськії співи, що й людям уподобу і Богу не противні: держать коло себе хлопців із бандурками, що тільки й знають різати до танців. Дух мій не терпить сього!... І наша темна старчота, ради тієї ледащиці горілки, бринчить їм на кобзах усячину. Забули й страх Божий. Ужеж ти не бачиш нічого, уже тебе наче взято із сього світу: так чогож тобі вертатись до гріхів людських? Умудрив Господь твою сліпоту, то співай же добрим людям, не прогнівляючи Господа; так співай, щоб чоловік на добре, а не на зло, почувся!“

„Бгатці!“ сказав Черевань: „от я почувся на добре. Ходімо лиш до хати. Там нам дадуть таких вареників, що всяке горе на душі одлигне. Годі вже вам гуторить про свої смутки. Я радуюсь, що Господь послав мені таких гостей, а ви тільки охаєте та стогнете. Не засмучайте моєї гостини, забудьте свої гіркі думи хоч на сьогоднішній вечір.“

Так говорючи, устав та й повів своїх гостей до хати.

Шрам ішов за ним, хитаючи понуро головою. Василь Невольник голосно журився, на його гледючи. Божий Чоловік ясен був на виду, мов душа його жила не на землі, а на небі.

ГЛАВА ТРЕТЯ.

Заглянув Черевань у пекарню: „Е,“ каже, „та сеж ти мені й жениха привіз, пане бгате!“ (А в пекарні давно вже сидів Петро Шраменко, розмовляючи з Череванихою і з її дочкою, Лесею.) „Бач, як у їх весело! не так, як у нас. Щебечуть, наче горобці. Що то за милий вік молодецький! Ведиж, Василю, гостей у світлицю, а я поздоровкаюсь із молодим Шраменям.“

Світлиця в Череваня була такаж, як тепер буває в якого заможного козака (що ще то за луччих часів дід або батько збудовав). Сволок гарний, дубовий, штучно покарбований; і слова з Святого Письма вирізані; вирізано, і хто світлицю збудовав, і якого року. І лавки були хороші, липові із спинками, та ще й килимцями позастилані. І стіл, і божник із шитим рушником округи, і все так було, як і тепер по добрих людях ведеться. Одно тільки диво було в Череваня, таке, що вже тепер ніде не зуздриш. Кругом стін полиці, а на тих полицях срібні, золоті і кришталеві кубки, коновки, пляшки, таці і всяка посудина, що то на війні поздобувано. Як палили козаки шляхетські двори і княжецькі замки, то все те мішками виносили. Так-то Бог тоді погодив козацтву, що ті вельможні канцелярни і старости, пишні, несказано горді, що гукали на гайдуків, сидя із своїми кубками та конвами поза столами, пішли в неволю до Криму, або полягли голо-

вою в полі, а їх кубки стоять у козака в світлиці. Іщеж по стінах висять і їх шаблі, пищалі, під сріблом, старосвітські сагайдаки татарські, шиті золотом ронди, німецькі гарбекузи, сталеві сорочки, шапки сисюрки, що вкриє тебе залізною сіткою, і ніяка шабля не візьме. Отже ніщо теє не оборонило Ляхів і недоляшків! донекли козаками і поспільству до самого серця. То от тепер і тії луки, і тії шаблі, і вся та зброя сияє не в одного Череваня в світлиці, і веселить козацькі очи.

Тількож Петру, Шрамовому синові, здалось найкраще у пекарні, хоть там не було ні шабель ні сагайдаків, а тільки самі квітки та запашні зілья за образами й поза сволоком, а на столі лежав ясний та високий хліб. Так Лесяж усе скрашала собою, так що вже справді годилось би сказати: „У хаті в її, як у віночку; хліб випечений, як сонце; сама сидить, як квіточка.“ І розговоривсь із нею Петро, як брат із сестрою. А сама Череваниха була пані ввічлива: знала, як до кого з речами обернутись. Так йому козакові луччої компанії було й не треба: тут би він і засів на весь вечір, дивлячись на чорні дівочькі брови та на шиті рукави. Як ось і лізе Черевань, сопучи, через поріг. Уваливсь у хату, та розставивши руки, до його: „А бгатіку!“ і почав ціловатись. „Ну,“ каже, „бгате, не вниз ідеш, а вгору. То був козак над козаками, а тепер іще став краший! . . . Меласю!“ обернувсь до жінки: „от нам зятюк! Лесю, от жених тобі під пару, так, так! Га-га-га! Бач, бгате, який я чоловік? сам набиваюсь із своїм добром. Так не береж бо ніхто, та й годі! Ходімо, бгате, в світлицю; нехай вони тут собі пораються. Жіноча річ коло печи, а нам, козакам, чарка та шабля.“

Та взявши Петра за руку і потяг до світлиці. Обернувсь козак, переступаючи через поріг — і серце в його заграло: Леся не спу-

скала з його очей, а в тих очах сияла й ласка й жаль, і щось іще таке, що не вимовиш ніякими словами. Сподобавсь видимо козак дівчині.

„Ось подивись, дідусю,“ каже Черевань, привівши Петруся до Божого Чоловіка: „чи той се Шраменко, що переплив Случ під кулями? Йй-Богу, я й досі дивуюсь! що таке молоде, та таке сміле! Побравсь у лядський табор, убив хорунжого і корогов його приніс до гетьмана. Щож би тепер воно зробило!“

Божий Чоловік положив Петрусеві на голову руку, та й каже: „Добрий козак; по батькові пійшов. Одвага велика, а буде довговішний і на війні щасливий: ні шабля, ні куля його не одоліє, і вмре своєю смертю.“

„Нехай лучче,“ сказав батько, „поляже од шаблі і од кулі, аби за добре діло, за цілость України, що ось розідрали на двоє.“

„Ну, годіж, годі вже про се!“ каже Черевань. „Ось я вам дам краще діло до розмови.“

І достав із полички жбан, прехимерно з срібла вилитий і що то вже за преукрашений! Не жалували пани грошей для своєї пихи і потіхи. По боках бігли босоніж дівчата, — инша і в бубон бє; а зверху сидів, мов живий, божок гречеський Бахус. Тим-то Черевань і звав сей жбан Б о ж к о м.

„Шкода мені, дідусю твоєї темноти,“ каже кобзареві. „Ось на лиш полапай, яке тут диво. Се я в Польщі таке собі доскочив.“

„Суєта суєствій!“ каже той усміхнувшись.

„Ні, бгатику, не суєта! Ось як випемо з Божка по кухлику, то може не так заговориш.“

„Із Божка?“ каже Шрам. „Так отсей чортик зоветься в тебе Божком?“

„Нехай він буде й чортик,“ одвітує Черевань, „тільки кажуть, що в старовину у Греків... Був народ Греки, так примірно, як ми тепер козаки... народ непобідимий, — от що!...“

Так у тих-то Греків сьому Божку, кажуть, була велика шаноба."

„А в тебе вже не така?" питає Шрам.

„Ні," каже, „на мене він не нарікатиме, а от колиб ви його не зневажали."

Він достав мальовану тацю, сріблом ковану. А на таці було намальоване таке, що всякеб засміялось. Жидок дає Запорожцеві напитись горілки з барильця. Запорожець так і припав до барила; а Жид — одно од страху, а друге од скнарости — держить та й труситься. А зверху підписано: Не трусись, псяюхо: губи побєш! От на таку-то тацю поставив Черевань пять кубків-ріпок, та й почав наливати якусь настойку з того Божка.

„Се, бгатці," каже, „така в мене настойка, що мертвий устав би з домовини, як би випив добру чарку."

Та й обніс усіх; не минув і Василя Невольника, хоть той стояв собі оддалік, мов у монастирі служка перед ігуменом.

„Ну, брате Михайло," каже, повеселівши трохи од того трунку, Шрам: „згадаюж я тобі про твого Божка загадку: Стоїть божок на трох ніжках; король каже: „Потіха моя!" краля каже: „Погибель моя."

„Ну, бгатіку," каже Черевань: „хоч убий, не второпаю. Так як, як? Король на трох ніжках, а краля каже: „Погибель моя?"

„Не король, а божок на трох ніжках, як от і твій. Король каже: „потіха моя!" краля каже: „Погибель моя?"

А, пек же його матері, як мудро!... Король каже: „Потіха моя!..." Себ-то, бач, як чоловік упеться, то вже тоді кричить: „Я король!" А жінка: „Ох, погибель же моя! деж мені тепер дїться?"

„Якраз так! тільки, братіку, твоя жінка не злякалась би тебе, хоть би ти й королем ізробивсь.“

„Ще не одгадав!“ каже Черевань. „Ануж ти сам!“

„Мені не диво, а от як би ти показав свою премудрость!“

„Моя премудрость, бгратіку,“ сказав Черевань, „знає тільки налить та вишить; а там собі мізкуйте як хоча. На те ви попи, на те ви мужі совіта, на те ви народні голови.“

„Не вадилоб і не попам,“ одвітує Шрам! „не вадилоб і не мужам совіта знати, що король тут — тіло, а крала — так се душа. Тіло потішається, як чоловік запє, а душа погибає: от і все.“

„Пгавда, бгратіку, їй-Богу, пгавда!“ сказав похитуючи головою Черевань: „виєм же ще по кубку!“

Аж ось увійшла до гостей Череваниха, молодиця свіжа й повновида, пряма як тополя, — замолоду була дуже хороша. Підійшла до Шрама під благословеніє. Він її поблагословив, та, як пані була гожа і вониж таки давні приятелі, то ще схотів і по просту з нею привітатись, та й каже: „Позвольте з вами привітатись, добродійко!“

А вона каже: „Та як же zvolите, добродію!“

Та й поціловались любенько.

Тоді Череваниха ще обнесла гостей.

Черевань випив на радощах повний кубок, бризнув під стелю, та каже: „Щоб наші діти оттак вибрикували!“

А Череваниха почала вести за чаркою розмову: „Так отсе,“ каже, „ви на прощу, панотче? Святе діло!... От, моя дружино,“ обернулась до чоловіка, „от як добрі люде роблять: аж із самої Паволочи їдуть молитись Богу. А ми живемо ось під самим Київом, та ще не були сю весну й одного разу у святих угод-

ників. Аж сором! Та вжеж, як собі хочеш, а в мене не дурно ридван наготовлений. Причеплюсь за пана Шрама, та куди він, туди й я."

„От божевільне жіноцтво!“ каже Черевань. „Куди він, туди й я! А як же пан Шрам махне за Дніпро?“

„То щож? яб не махнула? Доки сидіти нам у сьому воронячому гнізді? Ось уже котори раз переказує мій брат, щоб приїхали до його в гості! І чомуб не поїхати?“

„Та їй-Богу, Меласю,“ каже Черевань: „я рад би душею, колиб мене хто взяв та й переніс до твого брата під Ніжень. Кажуть, і живе добре — таки зовсім по панськи. Не дурно його козаки прозвали князем.“

„Отсе буцім би за достаток його князем зовуть!“ перебила Череваниха. „У його жінка княгиня з Волині, Ляшка. Як руйновали наші Волинь, так він собі вподобав якусь бідолашну княгиню; от і самого прозвали князем.“

„Князь Гвинтовка!“ зареготавши каже Черевань. „То були Вишневецькії та Острозькії, а тепер пішли князі Гвинтовки... Знай наших! А добра, кажуть, людина з тії княгині. Поїхав би до Гвинтовки хоч зараз, колиб не далеко!“

Гуторять попиваючи, аж ось — двері рин! і — так як сонце засіяло: увійшла в світлицю Лєся.

„От моя й краля!“ каже Черевань, беручи її за руку.

„В світлоньку входить,
Як зоря сходить.
В світлоньку ввійшла.
Як зоря зійшла.“

А що, бгате? чи нічим же похвалитись на старість Череваневі?“

Нічого не сказав Шрам, тільки дивився на Лєсю.

А вонаж то стояла, підійшовши під благословеніє, хороша та прехороша! Іще трошки засоромилась перед поважним гостем, то й очиці спустила в землю, а на виду аж сияє. На диво було в Череваня дочка, та й годі. Тим-то Петро, як побачив, то й умер, дарма, що видав доволі світу!

„Ну лиш, дою,“ каже Черевань: „піднеси нам по кубку, як там кажуть, із білих ручок.“

Леся поблагословила і піднесла. І що-то вже, як хороше вдасться! чи заговорить, чи рукою поведе, чи піде по хаті — усе не так, як хто инший: так усі й дивляться, і так усякому на душі, мов сонечко світить.

Випив старий Шрам із білих рук од Череванівни, та й каже Череваневі: „Ну, брат Михайло, тепер і я скажу, що є тобі чим на старість похвалитись.“

А Черевань тільки сміється.

„А щож, приятелю?“ каже Шрам далі: „хоть би мені годилось би про одно вже, помишляти, та може тепер година щаслива; щоб її нам не занедбати — чи не оддав би ти свої Лесі за мого Петра?“

А Черевань йому: „А чом же не оддав би, бгате? нехай нашим ворогам буде тяжко! хіба ти не Шрам, а я не Черевань?“

„Так чоґож довго думати? давай руку, свате!“ Та й подали собі руки, та й обнялись, та й поцілювались. Тоді за дітей, та й кажуть: „Боже вас благослови! поцілуйтеся, діти!“

Петро од радості не знав, де він і стоїть, мов сон йому сниться! Про що він тільки подумав, зараз воно йому й єсть. А Леся чоґось ніби злякалась, та й каже: „Татусю! хібаж ви не бачите, що не всі в хаті?“

Обернувся Черевань — немає жінки. Аж ось вона знов увійшла в світлицю.

„Меласю!“ каже Черевань: „чи бачиш, що тут у нас діється?“

„Бачу, бачу, пишний мій пане!“ дала вона такий одвіт, та зараз і взяла од його дочку за руку.

Глянув Петро: деж та ласка у очах у Лесі? деж той жаль дівся? де ділось те, чого не вимовиш ніякими словами? Вона схилила головку на материне плече і перебірає в її на шиї дукати, а на Петра й не згляне. Гордо піднялась її губка — недобрий знак для залицяння!...

„Ну, нічого сказати, пан-отче!“ каже Череваниха Шрамові: „швиденько ви добуваєте із своїм синком замки! Отже ми вам доведемо, що жіноче царство стоїть кріпше над усі царства.“

Черевань тільки сміявся.

А Шраму було не по-нутру. „Враг мене возьми,“ каже, „коли з иншим замком не скорійш ісправишся, ніж з бабою! Тількож не знаю, що за одсіч ви нам ізробите? Чим я вам не сват? чим син мій не жених вам?“

Черевань, стоячи з боку, усе дивився на Шрама, роззявивши рот, та слухав. Як же Шрам замовк, тоді він повернув шию до жінки, що то вона скаже.

А та вже тоді медовим голосом: „Пан-отче, пане полковнику, приятелю наш любий. Нема на Вкраїні чоловіка, щоб не знав, чого стоїть старий Шрам, і який старшина, який полковник не оддав би дочки за твого пана Петра? Не к тому, пан-отченьку, тут річ. З дорогою душею раді й ми оддати за його свою дитину; тількож бо треба чинити таке діло по християнськи. Наші діди й баби, як думали заручати дітей, то перше їхали з усею сімєю на прощу до якого монастиря та молились Богу. От Бог давав дітям і здоровля і талан на всю жизнь.

Се діло святе: зробимож і ми його по предківськи.“

Знала Череваниха, що сказати: так і осадила Шрама, мов горщик од жару одставила.

„Ну, брате Михайло,“ каже він Череваневі: „благословив тебе Господь дочкою, та не обідив же й жінкою.“

„Га-га-га!“ каже Черевань. „Еге, бгате! моя Мелася не зневажалаб себе і за гетьманом.“

„По сій же мові та буваймо здорові!“ каже Череваниха, піднісши гостям по кубку.

„Щоб нашим ворогам було тяжко! як добре мовляє мій сват,“ каже Шрам.

„А діти наші нехай оттак вибрикують!“ додав Черевань, бризнувши з кубка на стелю.

„Амінь!“ каже Череваниха.

На тім і застряло сватання. Старі вже більш і не згадували, бо і в Череваня і в Шрама була така думка, що ще поспіють з козами на торг. Не так думав Петро: він зараз догадався, що Череваниха бє на якогось иншого зятя, та й сама Леся їм гордус. І вже йому тоді здалось, що ні для чого більш і на світі жити; а на душі така пала туга, така печаль, що й сказати не можна!

Леся, викрутившись із того сватання, зникла з світлиці і не ввійшла на вечеру; а послі вечері зараз порозходились на спочинок.

Старого Шрама і Божого Чоловіка положили в світлиці; а Петро, по козацьки, ліг у садку під чистим небом.

Не знаю вже, яково-то йому послі того сватання спалось. Як же вернувся вранці до світлиці, то Божого Чоловіка вже не було в компанії: поплентавсь дідусь іще до схід-сонця із Хмарища. Усі повдягались у довгі подорожні сукні і ждали тільки старого Шрама. Той, стоя перед образом, одчитував своїх молитов. По стінах і по полицях у світлиці не видно було більш ні дорогої зброї, ні срібних

кубків; бо в тую неспокійну старосвітщину, одлучаючись, не кидай було плохо дома нічого, а ховай по тайниках, по підземних скарбницях.

Старий Шрам звелів синові сідлати коні; як ось і Василь Невольник виїхав ізза садка з ридваном. Погодив тоді Бог козакам надрать у своїх ворогів усячини, що не один старшина, мов який дука, їздив ридваном. Блищали мідяні, позолотистії герби на ридвані в Череваня, миготіла в очах дорога горорізьба-леви, струсеві піря, булави з бунчуками; а тих може перевелось і кодро, що сіми гербами величались...

Мати з дочкою сіла в ридван; а Черевань не покидав таки козакування — поїхав на прощу верхи. Шрам із ним держав перед того поїзду.

Петро хотів їхати поруч із верховими, та й сам не знав, як оставсь коло ридвана, мов привязаний. Іде сердега мовчки і голову понурив. Далі, надумавшись, і каже: „Пані-матко! учора діло пішло було на лад, та й розв'язалось із твоєї ласки. Не по правді ви із своєю Лесею робите. Я до вас із щирим серцем, а ви до мене з хитрощами. Луччеб уже одрізати по просту, та й годі. Ну, що в вас на мислі? Скажи, пані-матко, щиро, чи думаєш ти оддати за мене Лесею, чи в тебе другий єсть на прикметі?“

„І єсть, і нема; і нема і єсть,“ каже сміючись Череваниха.

„Що отсе в вас за загадки?“ аж скрикнув з досади Петро. „Уже коли рвати, то рви не дьоргавши! Скажи мені, пані-матко, щиро, кого ви собі маєте на думці?“

„Е, паниченьку!“ каже Череваниха: „по-тривай бо трошки, ще рано брать нас на ісповідь!“

Замовк Петро, понурив голову, а на виду поблід, мов хустка; доняла йому до живого Череваниха. Вже й сама Лесея, зглянувши на матір, похитала головою,

Усміхнулась горда мати, та й каже: „Ну, козаче, коли вже тобі так пильно припало, то от тобі уся історія. Леся моя родилась у чудну планету: ще як я нею ходила, приснився раз мені сон дивен, дивен на прочудо. Слухай, козаче, та на ус мотай. Здалось мені, ніби посеред поля могила; на могилі стоїть панна, а од панни сяє як од сонця. І з'їзджаються козаки і славні лицарі з усього світу — од Подоля, од Волиня, од Сівери і од Запорожжя. Вкрили, бачся, все поле, мов маки зацвіли по городах; вкрили, та й стали битись один на один, кому буде та ясна панна. Бються день, бються другий, — як де ні взявсь молодий гетьман на коні. Усі склонились перед ним, а він до могили, та й поняв ясну панну. Такий-то був мені сон, козаче! Проходить день, другий, — ніяк його не забуду. Ударилась я до ворожки. Щож ворожка? Як ти думаєш?“

„Я думаю тільки“, каже Петро, „що ти, пані-матко, з мене глузуєш; от і все!“

„Ні, не глузую, козаче. Слухай та на ус мотай, що сказала ворожка. „А щож,“ каже, „пані? сей тобі сон пророкує дочку із зятем. Дочка в тебе буде на весь світ красою, а зять — на весь світ славою. Будуть із'їзджатись з усього світу пани й гетьмани, дивоватимуться красі твоєї доні, даруватимуть їй срібло-золото, та ніхто її не обдарує краще од суженого. Сужений буде ясен красою між усіма панами й гетьманами: замість очей будуть зорі, на лобу — сонце, на потилиці — місяць.“ Так промовила мені, віщуючи, стара бабуся. Як ось, справді, дав мені Господь дочку — справдилось бабусине слово: нівроку їй, не послідуща між дівчатами. Трошки згодом, зануміло по Україні, закипіло мов у казані, і стали з'їзджатись у Київ пани та гетьмани, — справдилось друге бабусине слово. Усі дивовались на мою дитину, дарували їй сережки, дорогі перстені; тількиж

ніхто так не дарував її, як той гетьман, що мені снився. Дорожший над усі подарунки був його подарунок, і кращий над усе панство і лицарство був молодий гетьман: замість очей — зорі, на лобу — сонце, на потилиці — місяць. Справдилось ще раз ворожчине слово. Усіх панів і гетьманів затемнив він красою. І говорить мені: „Не отдавай же, пап-матко, свої дочки ні за князя, ні за лицаря; не буду женитись, поки виросте, — буду їй вірною дружиною.“ Дай же, Боже, і ти, Мати Божа, щоб і се справдилось на щастя й на здоровля!“

Тут саме виїхали вони ізза гори. Перед ними так і заблищало, так і замиготіло, так і замережило церквами, хрестами, горами і будинками. Святий город сияв як той Єрусалим. Сонце ще не піднялось високо; так не то що церкви й хоромини, та й зелені сади, і все, що загляділо око в Києві, усе горіло мов парча золототканая.

Прочане перехрестились і сотворили молитву. А Петро їде собі, і не бачить, і не чує нічого: так оментала його Череваниха.

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА.

Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду, Києве! бо й велика слава нераз тебе осіяла і великі злигодні на тебе з усіх боків збирались... Скільки то князів, рицарства і гетьманів добуло, воюючи за тебе, слави! скільки то на твоїх улицах, на тих старосвітських стогнах, на валах і церковних цвинтарях пролито крови християнської! Уже про тих Олегів, про тих Святославів, про ті ясири половецькі нічого й згадувати. Ту славу, ті злигодні вибила нам із голови безбожна Татарва, як уломився Батий у твої Золоті ворота. Буде з нас і недавніх споминок про твою руїну.

Іщеж от і дванацяти літ не налічив Шрам, як у той нещасливий берестецький рік прийшов до Київів Радзівіл із Литвинами, усе поналив і пограбовав, а міщане, сівши на бандаки, мусіли до Переяслава втікати.

Та люта пожежа іще не зовсім загладилась: куди ні кинь оком, усюди виден був по їй прослідок. На коморях, на станях, на огорожах, поміж свіжим деревом чорніють колодки, а инде гарний колись сад стоїть пустирем незагорожений; на спустошалому дворищі стирчать тільки печи та ворота; а де чи діловання, чи щит над ворітьми, чи яка хоромина, то все те нове, іще й дерево не посиніло.

Смутно було дивитись Шрамові на тії признаки пожежі. Тільки й краси було в Київі, що церкви Божі, та городи з червоними маками, та ще тії гори крутоярі з зеленими покотами.

Тоді ще трохи не ввесь Київ містився на Подолі; Печерського не було зовсім, а старий або верхній город-послі Хмельнищини безлюдовав. Де-не-де стояли по Подолу кам'яниці; а то все було дерев'яне: і стіни з баштами, круг Подола, і замок на горі Киселівці. Улиці були узенькі, плутались то сюди, то туди; а инде замість улиці майдан, і ніхто його не забудовує, і нічого на йому нема, тільки гуси пасуться.

Ідуть наші прочане по тих закоулках, аж дивляться — посеред улиці збились вози у купу. Шрам послав сина прочистити дорогу. Поскочив Петро до возів; гляне, аж за возами, коло хати, перед ганючками, сидить юрба людей. По середині килим; на килимі пляшки, чарки і всяка страва.

Петро зараз догадавсь, що се мабуть чоловікові дав Бог родини, або що, так на радощах частує всякого, хтоб ні йшов або їхав улицею. Юрба гостей зібралась уже чималенька, і все були міщане. Знаті були міщане раз уже з того, що не носили шабель, — тільки ніж

коло пояса: одні пани та козаки ходили при шаблях. А вдруге знаті були з того, що підперізувались по жупану, а кунтуші носили на опашку (тоді було, коли не пан або не козак, то по кунтушу й не підперізуєш, щоб инде носа не втерто). Іщеж із того були вони знаті, що не важились ходять у кармазинах: ходили тоді в кармазинах тільки люде значні та шабльовані, а міщане одягались синьо, зелено, або у горохвяний цвіт; убогії носили личакову одежу. Через те козаки дражнять було міщан личаками, а міщане дражнили козаків кармазинами.

Гості сиділи за трапезою не мовчки: балакали таки й геть-то голосненько, що Петро мусів добре гукнуть через вози добри-день. Обернулось тоді до його дві чи три голови.

„Пане господарю!“ каже, „і ви, шановная громадо! просить Паволоцький Шрам пропуску через табор.“

Скоро назвав Шрама, зараз деякі повставали, та й дивляться: а господар пізнав Петра, та й каже: „Леж той Шрам? се хіба десята доля старого Шрама.“

„Де тобі десята!“ підхопили шуткуючи гості: „хіба сота!“

„І сотої нема!“ закричали усі гурбою. „Хоч тисячу таких красних жупанів ізложи до купи, то все таки не буде Шрам!“

Усі були раді з такої вигадки; інші аж реготали: влюкнули вже зранку добре. Як ось під'їхав і сам Шрам. Скоро загляділи його сиву бороду; зараз вози поодкочували геть і повиходили до його назустріч. Господар із пляшкою й чаркою попереду.

„От наш старий Шрам!“ кричали міщане: „от наш батько!“

„Що се, Тарасе?“ каже тоді Шрам господареві (а господар колись був у охочих козаках

у Шрама сурмачем): „супротив кого се ти заложив такий табор? Здаєтьсяж, тихо на Україні!“

„Де тобі тихо, пане полковнику, чи панотче?... я вже не знаю, як тепер тебе й величати,“ каже Тарас Сурмач. „Де тобі тихо? Сьогодні народивсь у мене такий лицар, що аж земля затрусилась. Дав мені Бог сина, такогож, як і я, Тараса. Коли миш голови не одкусить то й він по батьківськи трубитиме козакам на приступи; та й тепер уже трубить на всю хату.“

„Нехай велик росте та щаслив буде!“ каже Шрам.

„Чим же тебе шанувати, вельможний пане?“

„Нічим не треба, Тарасе.“

„Як то нічим?“ здивовавшись каже Сурмач. „Хіба зарок положив?“

„Не зарок, Тарасе, а прибувши до Київа, всяк християнин повинен перше поклонитись церквам Божим.“

Не таківський же був і Тарас, щоб угомонивсь од разу. „Добродію мій,“ каже, „любезний! колиб я знав, що така мені на старість буде честь од пана Шрама, то враг мене візьми, колиб я засурмив вам хоч на один приступ! Хібаж ти не рад моєму Тараскові, що не хочеш попорськати його пелюшок? Тобі мабуть байдуже, чи виросте з його добрий козак, чи закорявіє, як Жидовча!“

„Рад я йому з широкого серця,“ каже Шрам: „пошли йому, Господи, щастя й долю; тількиж не та пора тепер, щоб гуляти на підпитку“.

„Та на добре діло, добродію, завсегда пора. Дивись, скільки возів коло хати! Ніхто не одцуравсь хліба-соли. Інший на ярмарок брався, інший у гай по кілля, інший з пашнею до млина; та отже, коли припало пильне діло, що треба привітати нового чоловіка, то нехай ярмаркує собі хто хоче, нехай свині лаять у город, а жінка рве на собі волосся, —

тут ось треба запобігти, щоб новому чоловікові не гірко було на світі жити. А то скаже: „От у мене батько сякий-такий був! поспушивсь ісправити як слід родини, а тепер і їж хліб пополам із слізми!“

„Одумайсь, Бога ради, Тарасе!“ каже Шрам (уже йому докучило слухати п'яне верзякання). „Чи до речиж отсе чоловікові, приїхавши до церков Божих, до мощей святих, застряти на хрестинах?“

„Та що ти, куме, коло його панькаєш?“ сказав хтось ізбоку товстим голосом: „Хіба не знаєш, що се таке є? Знай нас, панів! от воно що! Сказано — кармазини. Себ-то вже наш брат їм не кумпанія, — от воно що!“

Як сказав, то наче іскру в порох укинув. Усі так і загорілись, бо міщане вже давно на городове козацтво та на старшину важким духом дихали.

„Е, пек же його матері!“ закричало десятеро разом: „так ми тільки тоді кумпанія кармазинам, як треба виручати їх ізпід кормиги лядської?“

„Пхе!“ каже господар: „якогож чорта нам коло них панькати?“

„Б дияволу кармазинів!“ загукала громада, роздрочившись як бугаї. „Вони тільки вміють брязчати шаблями; а тоді де були сі брязкуни, як безбожний Радзівіл загуркотав із гармат у городські ворота?“

Закипів же й Шрам, почувши такі речи.

„А виж,“ каже, „прокляті салогуби, де тоді були, як Ляхи обгорнули нас під Берестечком, мов горщок жаром? де ви тоді були, як припекли нас з усіх боків, що трохи не половина війська википіла? Ви тоді брязчали не шаблями, а талярами та дукатами, що понабірали од козаків за гнилі підошви та діряві сукна! Га! а Радзівіл прийшов, так ви, окаянні, не одвітовали йому й разу з гармати! Плюгавії страхо-

полохи! оддали самохіть Радзівілові місто і як ті баби заголосили: з г о д а! Як же запалав Київ, та почали Литвини душити вас, що овечок, так хто підскочив до вас на підмогу, коли не козаки? Бідолаха Джеджелій, із жменею тих сіромах, улетів у Київ, як голуб у гніздо за шуляком; а ви підперли його, зайці нікчемнії? Дурень покійник був! Я не Литву, я вас би сік та рубав, бісові діти! я вас навчив би боронити, що одвойовали вам козаки!“

„Який гаспид одвойовував нам наше добре, опріч нас самих?“ кричали міщане. „Одвойовали козаки!... Та хтож були й ті козаки, коли не ми самі? Се то тепер, з вашої ласки, не носимо ми ні шабель, ні кармазину. Козацтво ви собі загарбали, самі собі пануєте, ридванами їздите; а ми будуй власним коштом стіни, палісади, башти, плати чинш, мито і чорт знає що! А чом же би і нам по козацьки не причепити до боку шаблі, та й не сидіти, згорнувши руки?“

„Козаки сидять, згорнувши руки!“ каже Шрам. „Щоб ви так по правді дихали! Колиб не козаки, то давноб вас чорт ізлизав, давноб вас досі Ляхи з недоляшками задушили, або Татарва погнала до Криму! Безумнії глави! та тільки козацькою одвагою і держиться на Україні предся Русь і благочестива віра! Дай їм усім козацьке право! Сказалиб ви се батьку Богданові: він би якраз потрощив об ваші дурнії голови свою булаву! Де в світі видано, щоб увесь люд жив при однакому праві? Усякому своє: козакам шабля, вам безмін та терези а поспільству плуг та борона“.

„Коли усякому своє“, каже Тарас Сурмач (а пляшкою махає так, що аж горілка ллється), „коли усякому своє, то чом же нам шаблю і козацьку волю не назвати своєю? У козаків не ставало війська — ми сіли на коні; у козаків не було грошей — ми дали їм і грошей і зброю; укупі били Ляхів, укупі терпіли всякі при-

годи: а як прийшлося до розквітання, то козаки зостались козаками, а нас у поспільство повернено! Щож ми таке? хіба ми не тіж козаки?"

„Хіба ми не тіж козаки?" підхопила громада, позакладувавши із зневагою руки за пояси. „Хто жив із нами за пані-брата, так тепер гордує нашим хлібом-сіллю!"

Шрам нераз починав говорити, так куди! Галас той так і покриває слова його.

„Та пострівайте, пострівайте, пани кармазини!" гукнув один товстопикий синьокаптанник: „швидко ми вам хвоста вкрутимо! не довго гордуватимете нами! Налетять зозулі, що нас не забули... Добрі молодці не дадуть нам загинути. Справимо ми вам чорну раду; тоді побачимо, хто яке матиме право"

„Ого", каже Шрам: „он воно куди діло хилиться!"

„А тож як?" кажуть стоячи козирем, міщане. „Не все тільки козакам на радах орудовати. Схаменулись і на нас січові братчики"

Та й оглянулись на чубатого Запорожця. Запорожець сидить коло хати, та мов й не він, мов і не чує, що круг його наче море іграє.

„Еге-ге!" каже тоді Шрам: „так се із Низу такий вітер віє!" та й догадавсь, що вже огню підложено, уже тільки роздуть, то й зніметься пожежа по всій Україні. Серце в його зомліло, як зміркував собі, що то з того може за лихо уродитись! Де ділась зараз і вся досада на міщан!

„Шановна громадо!" каже: „не думав же я й не гадав, щоб Кияне пошановали оттак мою старість! Чи давнож ми були в вас із батьком Хмельницьким? тоді ви з хлібом-сіллю виходили до нас назустріч, з плачем і радістю нас привітали; а тепер ось старого Шрама, що поруч їхав із батьком Богданом, оттак зневажаєте!"

„Пан-отченьку ти наш коханий!“ каже йому Тарас Сурмач, бо зараз така мова його вгамовала: „хтож тебе зневажає? Чи сеж проти тебе, батьку, говориться? Є такі, що душать нас, узявши за шияку; а ти зроду нікому злого не заподіяв. Не вважай на їх галас. Мало чого не буває, що паний співає! Ідь собі з Богом, поклонись церквам Божим, та й за нас, грішних, прочитай святу молитву“.

А Черевань тимчасом усе ждав, поки замовкнуть, бо не любив ніяких сварок: та отто, як побачив, що вже почав той гомін утихати, виїхав ізза Шрама, та й каже:

„Ка-знає за що ви завелись отсе, бгатці! Дайте тільки заглянуть нам хоч у одну церкву, а тоді я отут із вами сяду, і вже не знаю, хто перепе мене в Київі, опріч пана вїйта“.

Міщане вже взяли своє — зогнали трохи криком серце; а Череваня таки й любили, і шанували, бо був козак друзяка: уже кому чи яка нужда, чи що, то зарятує й визволить. От і давай уже хоть коло сього леститись.

„Отсе“, кажуть, „пан, так пан! Дай, Боже, і по вік таких панів! Нема в його ні крихти гордості!“

„За теж йому Біг дав таку золоту й панію“, казали деякі.

„За теж йому дав і дочку краще маку в городі“, добавили ще інші.

„Ну, пропустітеж нас, коли так“, каже Шрам.

„Пропустімо, пропустімо ясних панів!“ сказав Тарас Сурмач, та й розтовпив своїх гостей.

Розступились і дали проїхати верховим і ридванові.

Довго їхав Шрам, понуривши голову: тяжко стало старому на душі. Далі здихнув важко, од серця, та й каже так ніби сам до себе: „Вськую прискорбна єси, душе моя, і вскую смущаєши мя? уповай на Господа!“

А Черевань, ідучи поруч, прислухавсь, що він собі мимрить. „Е,“ думає, „отже мабуть вражі личаки справді донекли йому. Треба його розважити. — Брате,“ каже, „Іване! удар ти лихом об землю! чого таки тобі журитись?“

„Як чого?“ каже Шрам. „Хіба не чув, що на умі в сіх мугирів? Задумали чорну раду Продові душі!“

„Та враг їх бери з їх чорною радою, бгате!“

„От тобі на! А хібаж ти не бачиш, звідки сей вітер віє? Се вже коїть не хто, як проклятуший Іванець із Низовими комишниками. Так хіба нам сидіти, згорнувши руки, коли огонь уже підложено, і ось туж-туж пожежа схопиться по Україні!“

„А що нам, бгате, до України? Хіба нам нічого їсти, або пити, або ні в чому хороше походити? Слава Тобі, Господи, буде з нас, поки нашого віку! Я, бувши тобою, сидів би лучче дома, та їв би хліб-сіль з упокоєм, аніж мені битись на старість по далеких дорогах та сваритись із міщанами“.

„Враг возьми мою душу!“ закричав із серця Шрам, „коли я ждав од Череваня такої речі! Ти Барабаш, а не Черевань!“

Щож би ви думали? Черевань так і помертвів од сього слова.

„Щож отсе ти сказав, бгатіку?“ ледві промовив через силу.

„Те“, каже, „що, так як Барабаш казав Хмельницькому:

„Ми дачи не даєм,
В військо польське не йдем:
Не луччеб нам з Ляхами,
Мостивими панами,
Мирно проживати,
Аніж пійти лугів потирати,
Своім тілом комарів годовати?“

так отсе й ти говориш. Нехай гине отчизна, аби нам було добре! Немаж тобі тепер у мене й другого прізвища, як Барабаш!"

„Бгате Іване!" каже Черевань, а сам аж тремтить: „років десять назад, правовавсяб ти зо мною за се порохом та кулею. Тепер я вже не той, тількиж нехай враг візьме мою душу, коли я хочу зостатися з таким паскудним прізвищем. Покажу я тобі, що я не Барабаш: їду з тобою за Дніпро так як от сию на коні, — з жінкою, з дочкою і Василем Невольником, і хоч би ти, як кажеш, „для отчизни" кинувсь із мосту в воду, то й я за тобою".

„Отсе, так по козацьки!" сказав Шрам, та аж печаль свою забув, як побачив, що в Череваня ще не зовсім заснуло козацьке серце. „Дай же", каже, „руку та обіщайсь от перед Братством Сагайдачного, що держатимешся за мене у всякій долі".

„Даю і обіцяю, бгате!" каже Черевань, сміючись: рад, що розважив Шрама.

Тут вони саме прибули до Братства, що на Подолі.

„Ходімож", каже Шрам, „та помолимось, щоб Господь допоміг нам у нашому доброму ділі".

ГЛАВА ПЯТА.

Рідко може єсть на Україні добра людина, щоб ізжила вік, та не була ні разу в Київі. А вже хто був, то знає Братство на Подолі, знає ту високу з дзигарками дзвіницю, муровану кругом ограду, ту пятиголову, пишно з переднього лица розмальовану церкву, тії високі камяниці по боках. Отже років за двісті назад, тоді як отой-то Шрам був у Київі, все те було инше. Тоді ще стояла деревяна церква гетьмана Петра Сагайдачного; і ограда, і дзві-

ниця, і всі братські школи — усе те було дерев'яне. У середині в монастирі стояв тоді густий старосвітський сад. Була то колись благочестива пані, Ганна Гугулевичівна, що подарувала на Братство свій двір із садом; і на тому то дворі гетьман Сагайдачний церкву збудовав і монастир Братський з школами устроїв, щоб теє Братство дітей козачих, міщанських і всяких учило, людям у темноті розуму загинути не давало.

Постоявши прочане наші в церкві, подали срібла пан-отцям Братським на школи і прога-ялись геть-то, оглядуючи монастир. А було тоді на що там задивитись. Придавсь один чернець на мальовання і пообмальовував не то церкву, да й саму ограду округи Братства, що вже де на яку дивовижу, а в Братство миряне йшли дивитись на мальовання. Що тільки в Біблії прописано, усе чернець той мов живе списав скрізь по монастиреві. Тож святе саме по собі, а то таки й наше козацьке рицарство було там скрізь по ограді помальоване, щоб народ дививсь та не забував, як колись за батьків та за дідів діялось.

Був там намальований і Нечай, і Морозенко. Круг його горять костели й замки, а він січе-рубас, топче конем Ляхів з недоляшками. Іще й підписано: Лицар славного війська Запорозького; а над Ляхами: А се прокляту щі Ляхи. Знаєте, тоді ще Хмельницина тільки що втихла, так любив народ, дивлячись, споминати, як наші за себе оддячили. А ченці собі любили мирянам у голову задовбувати, що нема в світі ворога над католика. Пали, рубай його, вивертай з коренем, то й будеш славен і хвален, як Морозенко.

Був там і козак Байда, що висів ребром у Турків на гаку, а не зламав своєї віри. Так те все там помальовано, щоб усяке знало, які то колись були рицарі на Україні.

Був і Самійло Кішка, що й досі про його співають кобзарі, як він попавсь у турецьку неволю, і пятьдесят чотирі роки був на галерах і кайданах, за замками, як йому Господь допоміг і себе, і товариства півчвартаста зволити, і як, узявши ту галеру, приплив до козаків і короґви хрещаті давні у кишені козакам привіз — не зневажив козацької слави.

Дивляться наші на тії намальовані дива, доходять уже до дзвіниці, аж слухають — за огорою щось гуде, стугонить, наче грім гримить оддалеки, — і музики йграють.

„Се,“ каже ченчик, що провожав їх по монастиреві: „се добрії молодці Запорожці по Київу гуляють. Бачте, як наші бурсаки-спудеї біжать за ворота? Жадною мірою не вдержити їх, як зачують Запорожців. Біда нам із сіми іскусителями! Наїдуть, покрасуються тут, погуляють; дивись — половина бурси і вродиться за Погорами.“

Тимчасом музики, галас і тупотня підходили все ближче. Люде один одного пхає та біжать дивитись на січових гуляк. Тільки й чути: „Запорожці, Запорожці з світом прощаються!“

Щож то було за прощання з світом? Була то в Запорожців гульня, на диво всьому мирові. Як доживе було которий Запорожець до великої старости, що войовати більш не здужає, то набе через дукатами та забере з собою приятелів душ трицять або й сорок, та й їде з ними в Київ бенкетовати. Дома у Січі ходять у семряжках та в кажанках, а їдять мало не саму соломаху, а тут жупани на їх будуть лудани, штани із дорогої састі, горілка, меди, пива так за їми в куфах і їздять, — хто стринеться, усякого частують. Тут і бандури, тут і гуслі, тут і співи, й скоки, і всякі викрутаси. Отсе одкуплять було бочки з дьогтем, та й розіллють по базарю; одкуп-

лять, скільки буде горшків на торгу, та й порозбивають на черепа; одкуплять скільки буде маж із рибою, та й порозкидають по всьому місту: „Іжте, люде добрі!“

А погулявши педіль ізо дві та начудовавши увесь Київ, ідуть було вже з музиками до Міжигорського Спаса. Хтож іде, а хто з прощальником танцює до самого монастиря. Сивий, сивий як голуб, у дорогих кармазинах, вискакус попереду йдучи Запорожець; а за ним везуть боклагі з напйтками і всякі ласощі. Пий і їж до своєї любости, хто хочеш.

А вже як прийдуть до самого монастиря, то й стукає Запорожець у ворота.

„Хто такий?“

„Запорожець.“

„Чесо ради?“

„Спасатися!“

Одчиняться ворота, він увійде туди, а все товариство і вся суєта мирська, з музиками і скоками і солодкими медами, останеться за ворітьми. А він, скоро ввійшов, зараз черес із себе і оддає на церкву, жупани кармазинові з себе, а надіне волосяну сорочку, та й почав спасатись. Так-то розказують старі люде про тих прощальників.

Отже й тепер, перед Шрамом та Череванем, висипали вони з улиці, як із рукава, танцюючи. Чуприндирі такі, що любо глянути. Ідучи мимо церкви, покладали хрести, били поклони, та знов, схопившись, навприсядки, та через голову, та колесом! А бурсаки, повибігавши за ограду, дивляться на їх, та й плачуть.

„Не плачте, дурні!“ кажуть їм Запорожці: „Дніпро тече просто до Січи...“

Дома в себе вони, кажу, ходять було у дьогтяних сорочках та в дірявих кожухах-кажанках, а тут повбірались у такі жупани, що хоть би й гетьманові, — і все, щоб тільки показати перед миром, що Запорожцю тії сукна

їй б'яв'атася все одно, що їй семряга. Зараз, чи калюжу вбачить де на дорозі, так у калюжу їй лізе в кармазинах; чи ширітвас дьогтю зуздрить, так і вскочить туди з сап'янцями. Химерний дуже був народ!

Шрам, хоть і сердивсь на Запорожців, да їй сам не постеріг, як задививсь на їх. Добрії молодці багато инколи діяли людям шкоди по Україні, та мимо того якось припадали до душі всякому. Нераз доводилось мені самому слухати, як инший дід, споминаючи їх пакости, зачне було їх коренити, а далі, як заговориться, як забалакається про їх звичаї та ходи, то їй сам не знає, чого йому їй жаль стане сіромах, і зачне сива голова гуторити про них, як про своїх родичів. Чим же то, чим тії Запорожці так припадали до душі всякому? Може тим, що вони безпечне, та разом якось і смутно, дивились на Божий мир. Гуляли вони і гульнею доводили, що все на світі суєта одна. Не треба було їм ні жінки, ні дітей, а гроші розсипали як полову. Може тим, що Запорожжя як у горні искра: який хоч, такий і розідми з неї огонь. Тим-то мабуть воно їй славне поміж панами їй мужиками, тим воно їй припадало так до душі всякому!

Черевань, дивлячись на тії скоки їй викрутася, аж ногою притупував, узявшись у б'дки.

„От, б'гате,“ каже Шрамові: „де люде вміють жити на світі! Колиб я був не жонатий, то зараз би пішов у Запорожці!“

„Не знать, що ти провадиш, свате!“ дав йому одвіт Шрам. „Тепер честному чоловікові стид мішатись між сі розбишаки. Перевернулись тепер уже кат знає на що Запорожці. Поки Ляхи та недоляшки душили Україну, туди втікав що найкращий люд з г'ор'дів; а тепер хто йде на Запорожжя? або гольтяпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насушного хліба.“

Сидять там окаянні в Січі, та тільки п'януть, а очортіє горілку пити, так і їде в городи, та тут і величається, як порося на орчику. Цур їм із їх скоками. Поїдьмо боржій у Печерський а то не застанем на службу."

Колиж тут хтось ізза плечей: „Овва!"

Обернувся Шрам, аж у його ззаду стоїть Запорожець у кармазинах; стоїть і сміється.

„Овва!" каже: „і отсеб то наче й правда, а воно зовсім брехня."

„Ироде!" не стерпівши, гукнув на його Шрам; та схаменувшись, де він, зараз і перемиг себе. „Цур тобі!" каже, „опріч Божого дому."

Та скорій до коня, та й поїхав. Черевань із Петром за ним.

Череваниха теж поспішала до ридвана, бо до Запорожця пристав другий братчик, і хоть нічого їй не сказали, та поглядали на Лесю так хижо, як вовки на ягницю.

○ Первий Запорожець був здоровенний козарлюга. Пика широка, засмалена на сонці; сам опасистий; довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за ухо, як кінська грива; уси довгі, униз позакручвані, аж на жупан ізвисали; очи так і йграють, а чорні, густі брови аж геть піднялись над тими очима, і — враг його знає — глянеш раз: здається, сунуться; глянеш удруге: моргне довгим усом так, наче зараз і підніме тебе на сміх. А другий був молодий, високий козак, тільки щось азіятське; зараз і видно, що не нашого поля ягода, бо до Січи сходились бурлаки з усього світу: прийде Турок, і Турка приймають; прийде Німець, і Німець буде Запорожцем, аби перехрестивсь та сказав: „Вірую во Христа Ісуса; рад войовати за віру християнську."

Зрадовалась Череваниха, як наздогнала своїх, мов слобонилась од якої напасти. От і поїхали всі через Верхній Город, а далі Михайловською стежкою через Євсійкову долину,

на Печерську гору. А по Печерській горі росла тоді скрізь дика пуща. Дорога через ту пущу була дуже трудна: то крутилась поміж деревом, то спускалась у байраки, то обходила кудлатії кучугури. Ридван, що дальш, усе одставав од верхових; а Петро, послі тих чудних Череванишиних річей, не державсь уже жіночого боку. Остались наші прочанки тільки з Василем Невольником.

Аж ось, з обох боків дороги закопотіли коні, затріщало сухе гілля під копитами, і показались крізь зелену ліщину кармазини. Їх наздогнали Запорожці, — тих двоє, що одрізнились коло Братства од прощальників.

Череваниха з дочкою самі не знають, чого злякались. Бо сі гультай ідуть не по людськи: не глядять і дороги, а так куди здря і мчаться по гаю; тільки все крутяться поміж деревом коло ридвана; не попережують, і ззаду не остаються. А коні наче знають, чого сім шибайголовам хочеться: скачуть як кози то сюди, то туди поміж кущами. Аж страшно було дивитись, як та дика степова животина дряпається копитами на кручу, то отсе з кручі кинеться в провалля, і не видно її стане, тільки глухо тупотить і хропе у байраці. Наші нераз уже думали, що кінь перекинувся назад і задавив їздця під собою; аж ось їздець, як вихор, вискочить знов на кучугуру, та й зайграє на сонці кармазинами.

Так пуринаючи та крутячись, мов не перед добром, Запорожці перекликались через дорогу, як хижії орли, і повели таку розмову, що в наших прочанок і душі не стало.

„От, брате, дівка!“ гукне один. „Нехай я буду шмат грязі, а не лицар, коли я думав, що є на світі таке диво!“

„Еге, є сало, та не для кота? Хочеш, зараз поцілую?“

„А як поцілують коло стовпа киями?“

„Що мені кий! Та нехай мене хоч зараз рознесуть на шаблях!“

Леся боялась, щоб справді він не напавсь на неї; аж тут на дорозі байрак. Запорожці так і кинулись туди, як тії демони.

„Василю!“ каже тоді Череваниха: „куди отсе ми заїхали? що отсе з нами буде?“

„Не бійся, пані,“ каже всміхнувшись Василь Невольник: „добрі молодці тільки жартують. Вони зроду дівчат не займають.“

А Череванисі щось дуже сумно. Звеліла їхати швидче, щоб наздогнать своїх. Як ось Запорожці знов по боках дороги. Жупани позабритькували в грязь у байраці, та їм про те байдуже.

„Гей, брате Богдане Черногоре!“ гукне знову старший: „знаєш, що я тобі скажу?“

„І вже!... путнього не скажеш, прилипнувши до баби.“

„Отже почувеш од мене таке, що аж оближешся!“

„Ого!“

„І не ого! Ось слухай. Хоч Січ нам і мати, а Великий Луг батько, та для такої дівчини можна покинути і батька й матір.“

„Чи вжеб то?“

„А то що хіба?“

„Кудиж тоді?“

„Овва!“

Тут Запорожці знов ізчезли, як мара. Мати й дочка думали, що в їх ісправді щось не добре на думці; а Василь Невольник похитав головою, та й каже:

„Що за любий народ отсі братчики! Ох, був і я колись таким вигадчиком, поки літа не приборкали та проклята неволя не примучила!“

Гасав і я, як божевільний по степах за кабардою; вигадував і я усякі вигадки; знали й мене у городах і на степах, знали мене шинкарі й музики, знали пани й мужики, знало лицарство й хлібороби!“

„Ще я не таке скажу тобі!“ гукнув як із бочки Запорожець.

„Булоб з тебе й сього!“ одвітовав другий: „як би почув батько Пугач, одбив би він у тебе хутко до баб охоту!“

„Ні, таки справді, Богдане. Який враг шутковатиме, як увіються чорні брови, наче п'явки, у душу? Хоч так, хоч сяк, а дівчина буде моя! Чи знаєш, що?“

„А що?“

„Подивитьсяб, що там у вас за гори!“

„Оттакої!“

„Такої, брате! Нехай не дурно запрошував ти мене до своїх, войовати Турка. Коли хоч, ухопимо дівойку, та й гайда в Чорну Гору!“

„І ти отсе поправді говориш?“

„Так поправді, як я Кирило Тур, а ти Богдан Черногор. З такою дівкою за сідлом помчавсяб я хоч ік чорту в зуби, не то до Черногорців.“

Оттак тії каверзники змовлялись у очевидьки на гвалтовний учинок, і ніхто не розібрав би, що справді в їх на думці. Шалений був народ! Усе йому дурниця: чи жить, чи вмерти — йому байдуже: що людям плач, те йому іграшка. Тим-то Череваниха й боялась, щоб лукавий не підкусив паливод на яку пакость. Аж ось стали наздогонять своїх. Запорожці бачать тоді, що ба! та й зникли з очей, як той сон, що чоловік жахається, мучиться, колиж гляне, аж і нема нічого.

ГЛАВА ШЕСТА.

Хтоб-то мав таке слово пишне та красне, щоб так як на картині змальовав той монастир Печерський? щоб хто й не був ізроду в Києві, так щоб і той, читаючи, мов бачив на свої очі ті муровані огради, ту височенну дзвіницю, ті церкви під золотом та під скульптурою? Сеж то воно так тепер; а років двісті назад треба було слова тихого, понурого, щоб розказати, як тоді знаходивсь монастир Печерський. Далось і йому в знаки Батийовське лихоліття. Велика церква, що прописана в літописях „небеси подобною“, зруйнована була по вікна. Хоть же князь Омелькович Симеон підняв її знов із руїн, тільки далеко їй було до стародавньої ліпоти. Не було ні срібла, ні золота, що тепер сияє на Лаврі всюди; усе було тоді убогенько.

Е, та були скрізь по стінах у Великій церкві помальовані князі, гетьмани, воєводи благочестивії, що тую церкву боронили й підпирали. Тепер би дорого дали ми, щоб їх узріти! А в низу поуз стін скрізь були надгробки тих великих людей, того рицарства православного. І того нічого вже немає!...

Вистоявши службу, Шрам ходив із своїми од одного надгробка до другого. Тут читав, що оттакий-то „Симеон Лико, муж твердий вірою і хоробрий, почив по многих славних подвигах“. А там — буцім озивавсь до його з того світу пишний князь золотими словами: „Многою сияв я,“ каже, „знатностию, властию і доблестию, а як умер, так з убогим старцем зрівнявся і за широкі свої лани сім ступнів землі узяв. Не дивуйся,“ каже, „тому, читачу, бо й тобі теж буде: нерівними на світ нарожаємось, а рівними вмираємо.“ А там іще який небудь пан просить, хто читатиме підпис, то промов, каже, ідучи мимо, благає слово: „Боже!

милостив буди душі раба Твого.“ Хтоб і неписьменний був, так дивлячись тільки на ті шаблі, на ті панцери, бунчуки і всякі клейноди, перемшані з кістками, з Адамовими главами, що повироблювано горорізьбою з міді та з каменю понад тими надгробками, — хтоб, кажу, був і неписьменний, так і той би догадавсь, против чого-то воно так викомпоновано: усяке богатство, усяка слава — усе воно суєта суєт: і шабля й булава з бунчуком і горностаюва кирея поляжуть колись поруч із мертвими кістками.

Отже й Шрам, розглядаючи ту горорізьбу та читаючи епитафі засмутився душею та й каже:

„Кілько-то гробів, а всіж то тії люде жили на світі, і всі пішли на суд перед Бога! Скоро й ми підемо, де батьки і діди наші.“

Та погадавши так, виняв ізза пазухи щирозлотий обушок; що одбив колись на війні у лядського пана, чи в недоляшка та й повісив на ризі в Богоматери.

із Великої церкви повернули наші прочане до печер; колиж дивляться — іде з печер против їх хтось у дорогих кармазинах, високий й вродливий; а по кармазинах скрізь комір і поли гаптовані золотом; зверху кирея підбита соболем; підпиравсь срібною булавою. А за ним куна людей чимала, усе в кармазинах та в саєтах. Ченці їх провозжали.

Шрам аж затремтів, як глянув. „Боже мій!“ каже: „та сеж Сомко!“

А той собі зрадив, побачивши Шрама.

Обнялись, поцілювались і довгенько держали один одного обнявшись.

Далі привітавсь гетьман і з Череванем.

Черевань так зрадив, що нічого й не зміг сказати на гетьманське привітання, та вже обнявшись промовив тільки: „А, бгатику мій любезний!“

Череваниху назвав гетьман вітаючись рідною ненею. Вона аж помолодшала, і вже нащобетала йому всячини.

„А ось і моя наречена!“ сказав Сомко, обернувшись до Лесі. „Вам, ясна панна, чолом до самих ніжок!“

І взяв її за руку, і поцілював як дитину. „Давно ми,“ каже, „не бачились за військовими чварами, та ось немов Господь нас ізведе на віки до купи.“

Леся почервоніла та аж нахилилась, як повна квітка в траві, і пригорнулася до матери, обнявши її руку.

Тут-то вже Петро мій догадавсь, що за гетьман снівся Череванисі. У їх мабуть давно вже було з Сомком полажено. Дивно тільки здалось йому, що Черевань про те ані гадки; та, видно, се така була пані, що справлялась і за себе, і за чоловіка.

Тепер уже нічого було думати про Лесю Петрові. Хоть він був і значний козак, та не против гетьмана; хоть він був юнак уродливий, та не против Сомка. „Сомко був воїн уроди, возраста і краси зіло дивної“ (нишуть у літописях), був високий, огрядний собі пан, кругловидий, русявий, голова в кучерях, як у золотому вінку: очи ясні, веселі як зорі; і вже чи ступить, чи заговорить, то справді по гетьманськи. Так куди вже із ним мірятись Петрові!

Не пустив Шрама Сомко у пещери; завернув до себе з усіма на козацьке подвір'я. А козацьке подвір'я було не вкупі з монастирем; бо мирянам здумається гримнути иногді й лишній раз кубком, або загомоніти буйними річами; так, щоб не вводили братії в іскушеніє, стояв на одшибі про такий slučaj хуторець. Туди Сомко повів своїх гостей.

Увійшли у світлицю, а там уже все готове на столі до обіду.

Шрам іще раз обняв Сомка.

„Сокіл мій,“ каже, „ясний!“

„Батько мій рідний!“ каже Сомко: „я здавна привик звати тебе батьком!“

Тоді Шрам сів конець стола, підпер руками сиву голову і гірко заплакав.

Усі засмутились. Здивовався гетьман. Знав він Шрамову тугу натуру; сам був притомен, як принесли до Шрама козаки сина, сім раз наскрізь пробитого кулями. Старий попрощавсь із мертвим тілом мовчки і без плачу й жалю поблагословив на погреб. А тепер ось іллється сльозами, мов на похоронах у Хмельницького, на тих смутних похоронах, що три дні грімали самопали, три дні сурмили смутно сурми, три дні лились козацькі сльози.

„Батьку мій!“ каже гетьман, приступивши до Шрама: „що за біда тобі склалась?“

„Мені?“ каже, піднявши голову Шрам. „Я був би баба, а не козак, колиб заплакав од свого лиха.“

„Так чогож, Бога ради?“

„А хібаж нічого? . . . У нас окаянний Тетеря торгується з Ляхами за християнські душі, у вас десять гетьманів хапається за булаву, а що Україна розідрана на двоє, про те усім байдуже!“

„Десять гетьманів, кажеш? А нехай хоть один за неї вхопиться, поки я держу в руках!“

„А Іванець? а Васюта?“

„Васюта старий дурень, з його химери сміються козаки; а Іванець гетьманує тільки над п'яницями. Давно я потоптав би сю ледар, та тільки честь на собі кладу!“

„Так, ледар то вони, ледар; та й не дають твоїй гетьманській зверхності розширяться по Україні!“

„Хто тобі сказав? Од Самари до Глухова вся старшина зове мене гетьманом; бо в Козельці на раді усі полковники, осаули, сотники, усі значні козаки присягли мене слухати.“

„Ажеж сьому правда, що Васюта подав у Москву лист против твого гетьманства?“

„Правда, і як би не сива голова Васютина, то зробив би я з ним те, що покійний гетьман із Гладким.“

„Ну, і тому правда, що Іванця в Січі огласили гетьманом?“

„І тому правда; так щож? Хіба не знаєш юродства запорозького? У їх, що ватажок, то й гетьман.“

„Знаю я його добре, пане ясновельможний! тим-то й боюсь, щоб вони не заподіяли тобі якої пакости. Окаянна сірома нишпорить усюди по Україні, та баламутить голови поспільству. Хіба не чув ти поголоски про чорну раду?“

„Химера, батько! козацьке слово, химера! Нехай лиш виїдуть у Переяслав царські бояре; побачимо, як та чорна рада устоїть против гармат! Запорожців тоді я здавлю як макуху, гетьмана їх поверну в свинопаси, а дурну чернь навчу шанувати гетьманськую зверхність!“

Подумав Шрам, та й каже: „Од твоїх річей душа моя оживає, яко злак од Божої роси. Тільки смущає мене, що запорозькі гультай баламутять не одно сільське поспільство, бунтують вони й міщан против козацтва.“

„Знаю й се,“ каже Сомко: „і, правду тобі сказати, воно мені й дармо. Нехай наш казан закипить іще й з другого боку, щоб ізварилась каша. А то козаки дуже вже розопсіли: „Ось ми то люде, а то все грязь! Нехай годус нас поспільство, а наше козацьке діло — тільки по шинках вікна та пляшки бить.“ Потурай тільки їм, то якраз заведуть на Україні шляхетській звичаї, і заколотять миром не згірше. Ужеж, здається, Польща нас добре провчила, уже пора нам знати, що нема там добра, де нема правди. Ні, нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право; тоді буде на Україні і правда і сила.“

Шрам за сі слова обняв і поціловав гетьмана.

„Дай же,“ каже, „Боже, щоб твоя думка стала думкою всякого доброго чоловіка на Україні!“

„І дай, Боже,“ додав Сомко, „щоб обидва береги Дніпровії приклонились під одну булаву! Я отсе, скоро одбуду царських бояр, хочу йти на окаянного Тетерю. Виженем недоляшка з України, одтиснем Ляхів до самої Случи, та, держачись за руки з Москвою, і громитимем усякого, хто покується ступить на Руськую землю!“

Шрам аж помолодшав од такої речі.

„Боже великий! Боже милосердний!“ каже, простягнувши руки до образу: „положив єси йому в душу мою найдорожшу думку, поможиж йому й доказати сю справу!“

„Годіж уже про великі діла,“ каже Сомко: „давайте ще про малії. Не добро бути чоловіку єдиному. Треба, щоб у гетьмана була гетьманша. Отже ознаймую перед усіма, хто тут єсть, що давно вже зложив руки з панцею Череванихою за її дочку Олександрю. Тепер благослови нас, Боже, ти, пан-отче, і ти, пані-матко!“

Та так говорячи, узяв за руку Лесю, та й поклонились обоє батькові й матері.

„Боже вас благослови, дітки мої!“ каже Череваниха.

А Черевань щось хоче сказати, та не зможе вимовити й слова, а тільки „Бгатіку!“ та й замовкне.

Шрам глянув на свого Петра, а Петро стоїть коло вікна, білий як крейда. Може старому й жаль стало сина, тільки не такий Шрам був батько, щоб дав кому догадатися.

„Щож ти нас не благословляєш, пан-отче?“ каже Сомко Череваневі.

„Бгатіку!“ каже Черевань: „велика мені честь оддати дочку за гетьмана, тільки вона вже не наша, а Шрамова: учора в нас було пів заручин.“

„Як же се так сталось, пані-матко?“ обернувся тоді Сомко до Череванихи.

Вона хотіла вимовитись, но Шрам припинив її, взявши за руку, і рече: „Нічого тут не сталось, пане ясновельможний! Я сватав Лесю за свого Петра, не знаючи про ваш уклад. А тепер лучче я свого сина оддам у ченці, ніж би став з ім на дорозі! Нехай благословить вас Бог, а ми собі ще найдем. Сього цвіту, кажуть, багато по всьому світу“.

„Ну, будь же ти в мене за рідного отця, і благословіте нас укупі“.

Тоді Шрам став поруч із Череванем; діти їм уклонились до землі; вони їх і благословили.

Як ось під вікном хтось: Пу - гу! пу - гу!

Сомко усміхнувся: „Се,“ каже, „наш юродивий Кирило Тур“.

І звелів одвітовати по запорозьки: К о з а к з Л у г у! бо Запорожці здоровкались, мов хиже птаство на степу.

„Не знаю, синку“, каже Шрам: „що за неволя тобі водиться з сіми пугачами! Городовому козакові треба стерегтись їх, як огню!“

„Правда твоя, батько!“ каже Сомко: „Низовці зледащили послі Хмельницького, а все таки між ними єсть люде драгоцінні. От хоть би й отсей Кирило Тур. Нераз він мені ставав у великій пригоді. Добрий воїн і душа щира, козацька, хоть удає з себе ледащицю і характерника. Та вже без юродства в їх не буває“.

„Щоб їх лихий злизав із їх юродством!“ каже Шрам. „Ім усе смішки! Нераз і самому Хмельницькому підносили вони гіркої“.

„А все таки не скажеш, батьку, щоб і між ними не було добрих людей“.

„Гріх мені се сказати!“ одвітує Шрам. „Раз, чатуючи з десятком козаків у полі, попавсь був я у таку западню, що без їх якраз поліг би головою. Обскочили мене кругом Ляхи. Уже нас осталося тільки четверо; уже підмною й коня вбито; я одбиваюсь стоя. А їм, окаянным, хочеться взяти мене живцем, щоб поглумитись так як над Наливайком і іншими бідолахами. Колиж тут звідки ні візьмись Запорожці: Пу - гу, пу - гу! Ляхи в розтіч! а було їх із сотню. Дивлюсь, а Запорожців нема й десятка“.

„О, між ними єсть добрі рицарі!“ каже Сомко.

„Скажи лучче, синку, були, та загули. Перевелись тепер рицарі в Січі: зерно висіялось за війну, а в кошу осталась сама полова“.

„Овва!“ гукнув тут на всю світлицю Кирило Тур, показавшись у дверях.

Увійшов у хату, не знімаючи шлика, узявсь у боки та й дивиться на Шрама, покрививши губу.

Шрам так і загорівсь.

„Що то за овва?“ каже, підступивши до Запорожця.

А той ізнов: „Овва, пан-отче!“ та й заложив за ухо лівого уса (себ-то — знай, не боюсь тебе).

„Перевелись?“ каже: „де тобі перевелись? Хібаж дармо співають:“

„Течуть річки з всього світу до Чорного моря“? Як вода в Чорному морі не переведеться, поки світ сонця, так і в Січі до віку вічного не переведуться лицарі. З усього світу злітаються вони туди, як орли на недоступну скелю... От хоч би й мій пооратим... та не про його тепер річ. Чолом тобі, пане ясновельможний! (Тоді вже зняв шлик). Чолом вам, панове громадо! Чолом і тобі, пане полковнику! Ну, так як же ти вернувсь до табору, не маючи коня?“

„Ироде!“ сказав Шрам, грізно насупивши на його білії брови: „колиб не таке місто, то навчив би я тебе шануватись!“

„Себ-то виняв шаблюку та сказав: „Ану, Кирило, поміряємось, чия довша?“ Козацьке слово, я оддав би шалевий свій пояс за таку честь! Та сього зроду не буде! Лучче, коли хоч, розрубай мене на двоє, од чуба до мати; а я не зніму руки на твої шрами і на твою рясу!“

Знав бо, що й сказати Запорожець. Зараз старий і вгамовавсь.

„Чогож ти“, каже, „осо, од мене хочеш?“

„Нічого більш, розкажи тільки, як ти добравсь піхтурою до табору?“

„Пфу!! сатано!“ каже тоді Шрам усміхнувшись. „Розкажу, тільки не доводь мене до гріха. Отто й порозбігались ік нечистій матері Ляхи; а ватажко тоді: „Е, батьку! та се в тебе коня нема? . . . Братчики, добудемо йому коня!“ та й припустив за Ляхами“.

„Щож, добули?“

„Добули, вражі діти; вернулись із добрим мерином. Здивовались ми тоді з козаками. Як же й не здивоватись, що в самих коні потомлені, а жеребця такого доскочили, що так і йграє на поводі?“

„Еге! знай наших! наш брат не зпроста воює: часом Низовець і чортом орудує“.

Так говорив Кирило Тур, розглажуючи уси і поглядаючи на всю компанію; а очі такі лукаві, що разом, здається, й щиро говорить, разом і морочить.

„Та і в мене самого“, каже Шрам, „така думка, що тут без нечистої сили не обійшлось. Питаю: „Як ви доскочили такого огира?“ — „Нам тес знати, батьку. Сідай та їдь собі з Бо-

гом: Ляхи не за горою; часом жах у їх проходить швидче од похмілля“.

„Ага! у нас так!“ каже Кирило Тур: „наші не нудкудахчуть, ізнісши яєчко. А воно було ось як. Припустили братчики за Ляхами; а Ляхи огледілись, що їх женеться жменя, та й зупинились. Покиж вони до мушкетів, а отаман приціливсь, та й влучив їх ротмистрові якраз між очі. Ляхи тоді в розтіч! а я за коня... чи то бак отаман за коня!...“

„Що за вража мати!“ каже тоді Шрам, протираючи очі. „Та сеж ти, бачу, сам і отаман?“

Запорожець тоді в регіт.

„Ага“, каже, „пане полковнику! так то ти шануєш давніх приятелів?“

„Ну, вибачай, братіку“, каже Шрам, обнявши його. „Чи не розкололи Ляхи мені голови шаблями та келепами: щось не держиться в її пам'ять!“

„А щож отсе ми так заговорились?“ озвався Сомко. „Давно пора по чарці, та й за стіл!“

„От, бгатці, розумна річ, так-так!“ каже Черевань. „Я так отощав, не ївши зранку, що й радуватись не здужаю“.

Випив Кирило Тур горілки, та й каже: „Ужеж, пане ясновельможний, не остав твоєю ласкою і мого побратима“.

„Не оставим“, каже Сомко. „Я знаю, що він шаблею ворочає краще, ніж язиком“.

„Не дивуйсь, пане гетьмане, що він мовчить, наче води набрав у рот: він у мене з далекої землі, аж із Чорної Гори, — десь аж за Венграми. Тепер таки наломивсь балакати по козацьки, а скоро прийшов до нас, то насмішив братчиків своєю мовою: усе тільки бре таморе! А добрий юнак, о, добрий! Один хіба Кирило Тур йому в юнацтві рівня. Тим я нікого й не люблю так, як себе та його!“

ГЛАВА СЬОМА.

Сомко почав сажати гостей своїх за довгий стіл. Шрама й Череваня посадив на покуті, сам сів на хазяйському місці, кінець стола, а Череваниху й Лесею посадив на ослоні. Запорожець примостивсь на задньому кінці стола із своїм побратимом.

Шрамовому Петрові прийшлося сидіти поруч із Лесею, хоть він би тепер рад був одгородитись од неї горами й морями. Що там ні вигадував той Запорожець, як там ні потішались гості із тих вигадок, він сидів за столом, наче в гаю.

„Ну, скажиж мені, пане отамане“, питає Сомко в Кирила Тура: „яким вітром занесло тебе в Київ?“

„Самим святим, пане ясновельможний“, одвітовав Запорожець: „провожаєм прощальника до Міжигорського Спаса“.

„Чогож се ти одбивсь од свого товариства?“

„Потривай, пане гетьмане, розкажу все по ряду: дай перше промочити гортань. Тільки в вас такі нікчемні кубки, що ні уві що гаразд і налити. Святе діло наші січові коряки! у нашому коряці утопиш иншого мизерного й Ляпка“.

„Пгавда, бгате, їй-Богу, пгавда!“ озвався Черевань. „Я давно кажу, що тільки в Січі і вміють жить по людськи. Їй-Богу, бгате, колиб у мене не жінка та не дочка, то кинув би усяку суству мирськую, та й пішов до вас на Запорожжя!“

„Гм!“ каже Кирило Тур, озирнувши його тушу: „не багато таких потовпилось би в курені!“

Усі засміялись, а Черевань наперед усіх. Веселий і негнівливий був собі пан.

„Я з душі люблю сього пройдисвіта“, каже гетьман Шрамові зтиха. „Часом він закине й дуже вже круто, та, враг його знає, якось так

широ засміється, що ні-за-що на його не розсердивсь би“.

„Погано тільки“, каже Шрам, „що сі братчики сміючись чоловіка куплять, сміючись і продадуть“.

„Що правда, то правда, батьку! По їх січовому розуму, ніщо на світі не стоїть ні радості, ні печалі. Філософи вражі діти! дивляться на Божий мир із бочки, тільки не з порожньої, як той Діогенес, а по шию в горілі“.

Так вам хочеться знати, чого я одбивсь од товариства?“ каже Кирило Тур, спорожнивши кубок. „Ось чого! Може ви чували коли небудь про побратимство? Де вже не чувати? Се наш січовий звичай. Як ні одрізняй себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого небудь прихилитись; нема рідного брата, так шукає названого. От і побратаються, та й живуть до віку вкуші, як риба з водою. „Давай“, кажу я своєму Чорногору: „давай побратаємось!“ — „Давай!“ От і зайшли у Братство, та й попросили пан-отця прочитать над нами із Апостола, що нас породило не тіло, а живе Слово Боже; і от уже ми тепер рідні брати, як той Хома з Єремою“.

„Ну, а далі?“

„А далі... се вже так завжди буває, що, скоро чоловік зробить добре діло, то сатана — не за хлібом його згадуючи — і підсуне іскушеніє... далі дивлюсь, аж стоїть краля така, що тільки гм! та й годі“.

„О, не вже таки жіночий рід спокусив хоть раз Запорожця?“

„Ой, ой, ой, пане гетьмане! та ще як! І не диво бо: Адам був чоловік не нашого брата, та й той спіткнувсь на Єву!“

„Звідкиж узялась та краля?“

„Спитай її сам, звідки: я такої пишної панни не зумію й заняти“.

І поглянув на Лесю,

„Тю-тю, дурню!“ каже засміявшись Сомко.
„Се моя молода“.

„Та мені не те горе, що вона твоя молода“, каже, здихнувши, Занорожець: „а те, що зовсім мене причарувала“.

Усі зареготали, почувши таке диво.

„Браво!“ каже Сомко: „ведмідь попавсь у тенети! Щож тепер буде?“

„А щож? ведмідь піде до свого берлога і тенети за собою потягне“.

„Як! отсе у Січ би то?“

„Чогож у Січ? хіба тільки й світу, що в вікні?“

„І отсе такий жвавий козарлюга, та ще й отаман, ради жінки покине товариство?“

„А чом же? та для такої кралі можна покинути й усе на світі, не то що товариство“.

„Ну, кудиж би ти потяг свої тенети?“

Кирило Тур засміявсь.

„Ти бо вже, пане ясновельможний, хочеш усю правду разом випитать. Не хочеться тобі й признаватись, не хочеться й брехати“.

„Бо ще, кажеш, із роду не брехав?“ додав шуткуючи Сомко.

„Не збрешу й тепер“, каже Кирило Тур.
„Дайте тільки гортань промочити“.

Та й кашлянув, випивши кубок, і поглянув по всіх гостях, розглажуючи уси.

„Треба“, каже, „вам, панове, знати, що Чорна Гора теж святе, що й наша Січ, тільки що там не цураються бабського роду. А то і поділена так, як у нас: у нас курені а в їх б р а т с т в а , і над усяким братством обірають отамана. А що вже воювати з бусурменами, так хоч що дня. Та як у їх воюють, колиб тільки ви знали! Як зачне розказувати мій побро, то аж душа вгору росте. Побро мій, знаєте, забрівши на Україну, скучив без своєї Чорної Гори, і вже давно зазива мене в гості. І то сказать: чом

не погуляти козакові по світу? чом не подивитися, як живуть інші язики?"

Всі слухають, до чого він доведе свою річ. Очарував усіх Запорожець.

„Добре“, кажу: „поїдьмо, покажем твоїм землякам козацьке лицарство: нехай і нас там знають!“ Отож і побратавсь я з ним у Братстві, так уже, щоб у нас не було се моє, а се твоє, а все укупі; щоб помагав один одному у всякій пригоді; щоб менший старшому був вірним слугою, а старший меншому рідним батьком. Воноб і добре, та як побачив я отсю кралю, так душа й дала сторчака. „Як хочеш“, кажу, „побро, а я без сії дівойки не поїду з України!“ Не бабак же й мій побратим. „Море!“ каже: „у нас, як кому припаде до душі руса коса, то вхопить як сокіл чайку, та й до пона“.

„Се вже по римськи!“ каже сміючись Сомко. „А як же в тої чайки єсть брати-орли, або родичі-соколи?“

„Тим бо й ба, що юнаки знають і сьому лиху запобігти. Тільки натякни, то самі визвуться! Гайда, море! да ті от мемо дівойку!“ Себ-то по нашому: „Гайда! однімем тобі дівчину!“ От і збереться чоловік десь тих от мичарів; спорядяться як на війну, і вже як попадуть у свої лапи русу косу, то хоч голови положать, а не впусять родичам. Пек його матері! такий звичай по смаку мені! і вже хіба не я буду, щоб я не доказав такогож от мичарства. Вони беруть однією хистю, а в нашого брата про запас і характерство єсть.“

„Що за баляндрасник отсей прудиє!“ каже сміючись Сомко. „Мабуть у вас в Січі тільки й роботи, що потішать один одного вигадками“.

„Е, пане гетьмане! наші братчики, що в Бога день, виробляють такі чудасії, що не треба й вигадок. Та вже знаю, що пани молодці не

почують луччої, як я сьогодні викину. Ще такої чудасії зроду ніхто не чував“.

„Щож то буде за чудасія?“

„Так, нічого: підхоплю тільки на сідло отсю кралю, та й шукай вітра в полі. Махнем з побратимом навпростець до Чорної Гори. Ох, та двчинаж гарна!“ додав Кирило Тур, поглянувши вовчим поглядом на Лесю.

Леся вже давно була сама не своя од страху. Зроду вона нікого так не боялась, як сього Запорожця. Кріпилась однакже сердечна, сидючи за столом. Як же поглянув він оттак на неї, то наче аж до серця досяг її очима. Злякалась голубонька, як дитина, і заплакала з ляку. Затулила руками очи, а сльози між пучки так і капотять. Мати собі стревожилась, устала зза стола і одвела її в кімнату.

А козакам і байдуже, тільки сміялись.

„О вражий ти комишнику!“ каже Шрам: „бач, до чого добалакавсь! ізлякав справді бідну дитину“.

Череваниха вже не вернулась до столу; однак ніхто послі обіда не догадавсь довідатись, чи не занедужала з переполоху Леся. Тоді ще козак мало зважав на жіноче серце. Жіночі сльози й печаль не скоро проймали йому душу.

Уставши зза стола, Кирило Тур подякував за хліб за сіль по своїому: „Спасибі Богу та мені, а господару ні: він не нагодує, то другий нагодує, а з голоду не вмру“ — та й потяг із подвіря з побратимом, не сказавши нікому й прощайте, наче з свого куреня. Тільки чути було, як виспівував за ворітьми.

„Чи чуєш?“ каже тоді Шрамові гетьман. „Ніхто не розбере, чим дише Низовець, поки сам себе не виявить. Отже я знаю, що в сього Кирила Тура щось на душі важке лежить. Удає він із себе наливбду, а постерегав нераз я, куди прямує сей юрода. Дивно во очию, а

так воно єсть, що він тільки й живе душі спасенієм“.

„Ледачуж вибрав він дорогу!“ каже Шрам.

„На яку натрапив, таку й вибрав, батьку! Сотворив себе буїм і безумним для Бога. Он воно що! Господь його знає, куди він зайде; а бачив я раз, як Кирило Тур, молячись серед ночі Богу, обливався гарячими сльозами, і нехай би пустинник зніс таку молитву до Бога, як сей гульвіса! Прислухавшись, я сам... та що про те розказувати? То діла Божі. Одкрию тобі, пан-отче, чого отсе я в Київі. Не сватання в мене на думці. Повінчасш ти мене, одігнавши Ляхів до Случи, щоб моя жінка була гетьманша на всю губу. А тепер перед війною треба нам поставити у Київі твердо ногу, треба понасипати горлахи пашнею, припасти доволі пороху і військової зброї, та ще спорядить одно діло. Ось ходімо лиш до архимандрита, до нашого порадника. Гизель, батьку, тепер у нас такий головатий чоловік, як колись був Могила. Поговоримо з ним де про що з Гадяцьких пунктів. Не дурень був Виговський, що написав їх, тільки дурень, що зякшавсь із Ляхами. З Ляхами в козаків вовіки вічні ладу не буде. Чи гаразд, чи не гаразд, а з Москалем нам треба укупі жити. Се вже так, батьку!“

„Ой, синку!“ каже Шрам: „рознюхали ми тепер добре бояр та воєвод московських!“

„Се, батьку, як до чоловіка! А Москаль нам ріднійший од Ляха, і не слід нам од його одриватись“.

„Бог його знає!“ каже здихнувши Шрам: „може воно так буде й лучче“.

„Ужеж бак не гірше, батьку! бо тут усі слухають одного, а там, що пан, то й король, і всяке ледащо норовить, як би козака в грязь затоптати“.

„Не діждуть вони сього, невірнії душі!“ каже Шрам, ухопившись за уса.

„Отже, щоб не дождали, батьку, так треба нам з Москалем за руки держатись. Сеж усе одна Русь, Боже мій милий! Коли в нас заведеться добро, то й Москалю буде лучче. Ось нехай лиш Господь нам допоможе зложити до купи обидва береги Дніпрові, тоді ми по заводимо усюди правнії суди, школи, академії, друкарні, піднімемо Україну вгору, і возвеселим душі тих великих київських Ярославів і Мономахів“.

Розмовляючи про такі речі, пішли до отця Інокентія удвоїх, чи втрох, а деякі розійшлись по монастиреві.

Щож діялось із Лесею? Вона, голубонька, справді рознемоглась. Не жартами здавались їй химерні речі Запорожця: вона боялась, щоб не вхопив він її, як шуляк, і просила матері позаціпати кругом двері. Чого вже не робила мати, щоб її заспокоїти! сердечному дівчаті так і стояв перед очима страшений Запорожець. Уже й Черевань, увалившись у кімнату, пробував її уговорювати, щоб не лякалась не знать чого; разів зо два назвав забувшися аж бгати́ком; далі бачить, що нічого з нею не врадить, махнув рукою, та й ліг одпочити; проспав, неборак, аж поки задзвонено до вечерні.

Послі вечерні знов позбірались усі у козацьке подвір'я. Гетьман і Шрам вернулись іще веселійші, пили за здоровля великої, одностайної України, пили й за царя православного і праведного, котрий ні для кого в світі душею не покривить, не так як той король, що оддав козаків магнатам на поталу. Од щирого серця празни́ковали. Черевань собі був рад, що Шрам повеселійшав, і все тільки вигукував за кубком: „Щоб нашим ворогам було тяжко!“

І ввесь же той гармидер чинивсь через стіну од Лесі. Лежала вона зовсім мов недужа, а про неї ніхто й не спогадає. Сказано. — козаки: байдуже їм про жінок, як заходяться з військовими речами. Отже, хоть небожата жіноцтво вже й знали і корились своїй долі, та защеміло серденько в мові Лесі од того занедбання; жаль їй було не помалу на свого ясного жениха, на Сомка Якіма. Рицар над рицарством, вродливий над вродливими, та, видно, тільки в його думки, що про гетьманські порядки. А дівочому серцю що й молодецька краса, що й козацька слава, коли до неї козак не горнеться?

Леся полюбила Сомка іще тоді, як він було носить її на руках і дарує їй то золоті сережки, то добре намисто. Іще тоді звав він її своєю суженою і зложив з Череванихою руки. Череваневі здавалось жартами таке залицяння, а вони з Череванихою не жартують словами. З широго серця зове він її своєю ненею, з ширі душі зове вона його своїм зятем. І зросла Леся, його кохаючи, кохаючи шире дівочим серцем. Що тільки в піснях виспівують про те кохання, усе вона складала у своєму серці. Отже зове вже він її своєю й молодою, тільки все воно вишло не так, як то вона собі компоновала. Про інші речі клопочеться він із старим Шрамом, про інші речі широко розмовляє, а її мов би нема йому й на світі. Защеміло горде дівоче серденько, та мовчала небога, не сказала й матері.

А щож Петрусь? Петрусь зараз послі обіда узяв рушницю і пішов у гай, ніби на польовання. Проблукав сердега по гаю до самого вечора. Вернувся на подвіря, аж там усі веселяться. Гомін справили такий, мов справді на бенкеті. Інші й до його присіпались із кубком, а йому притьмом прийшлося так як співають у пісні:

Чомусь мені, братці, горілка не пється;
Коло мого серця мов гадина вється!

Сіли за вечерю, аж ось ізнов іде Кирило Тур, тільки вже без побратима.

Леся не вийшла вечеряти. Розгорілась і рознемоглась сердечна дівчина, що притьмом мусила Череваниха посилати у хутір до чернечого пасічника по шептуху. Прийшла шептуха і наварила якогось зілля, щоб напоїти на ніч, та й сама бабуся осталась ночувати на подвірі. Над вечір ублагала була мати Лесю роздягтись та лягти спати; як же почула Леся Кирила Тура голос, то так і затрусилась; і вже шкода було й казати їй про сон! Боялась заснути, щоб не вхопив той пугач її сонну. Не вонтпила вона, що сей пройдисвіт не своєю силою дише, бо нераз чувала про запорозьке характерство.

А Кирилові Туру мабуть були жарти з того дівочого жаху. Сів за вечеру, та зараз і почав викидати.

„Ну, панове,“ каже: „тепер я вже зовсім налагодивсь у дорогу.“

„У яку се?“ питає Сомко.

„Та в Чорнуж Гору.“

„Усе таки туди? Ти не покинув своєї думки?“

„Колиж се бувало, пане гетьмане, щоб наші братчики, задумавши що небудь, покинули свою думку, мов яку химеру? Про що іншому і загадять страшно, те Низовець, сидячи над широким морем-лиманом, викомпонує, вимізкує, і вже хіба лусне, а не покине своєї гадки. Так отсе й мені прийшло, бачу, або луснуть, або докажуть слави; бо вже не дурно щось мою Турову голову так заморочили дівочі очі.“

„І тобі отсе, Запорожцеві, одшельникові, не сором признатись?“ каже Шрам, бо й він, старий, розвішав уші, як поніс той свої бляндраси. „А що скаже товариство, як дочу-

ється, що курінний отаман так острамив своїх братчиків?”

„Нічого не скаже, бо я вже тепер вільний козак.“

„Як то тепер вільний? а першеж хіба був невільний?”

„У нас, панове, поки козак не випишеться з коша, чи з куреня, то слухай січової старшини, так як ігумена. Знюхайсь тоді, коли хоч, з бабою, то знатимеш, по чім ківш лиха! Тільки наш чернечий устав кращий од монастирського. У нас, скоро чоловіка спантеличить мирська суєта, то в куну або до кози не сажають, а зараз — іди собі к нечистій матері! вибрикайся на волі, коли дуже розжирів на товариському хлібі!.. І чи раз же то траплялось, що сердечний сіромаха попогасає по городах, ухопить, як там кажуть, шилом патоки, та побачивши на власні очі, що чорти-має в світі нічого путнього, покине жінку й дітей, вернеться в курінь: „Ей, братчики! прийміте мене знов між товариство! Чорт-ма на світі добра! не стоїть він ні радости, ні печалі!“ А братчики тоді: „А що, ледащице! ухопив шилом патоки? Бери лишень коряк та виши з нами сієї дури, то може порозумнійшася.“ От бідолаха сідає між милим товариством, пє, розказує про своє городове життя з жінкою та дітьми; а тії слухають, кепкують з його, як із блазня, та тільки за боки беруться. Так і мій покійний пан-отець — нехай царствує — їздючи колись із прощальником по городах, натрапив на такі очі, що й товариство йому стало немиле — замутив зовсім лукавий йому голову. Ну, виписавсь із куреня, сів хуторком десь коло Ніженя і господарство і худібчину завів, і діток сплотив двойко — карапуза хлопчика та скверуху дівчинку. Тільки років через пять чи що так йому обридло усе в господі і в полі, як приборканому степовому птаху. Сумує та

й сумує козак; бо чи статечна бач річ — ісповнити козацьку душу жінкою-квочкою та дїтьми-сiekлятами? Козацької душі і ввесь світ не сповнив би: увесь світ вона прогулялаб і розсипала, як таяри з кишені. Тільки один Бог може її сповнити“ . . .

„Щож сталось із твоїм батьком?“ спитав Сомко. „Ти бо вже, коли говориш, то говори одно; а то разом хочеш быть і за попа і за дяка.“

„Із моїм батьком?“ каже Кирило Тур, мов скрізь сон; бо звернув свою розмову на такий лад, що й голову понурив. . . „Еге! яж кажу, що мій батько, скоро розчовпав, що пожививсь як собака мухою, то й заскучав по братчиках. Уже нераз казала йому моя мати, так як та жінка в пісні:

Що ти, милий, думаєш-гадаєш?
Мабуть мене покинути маєш:
Рано встаєш, коня наповаєш,
Жовтенького вівса підсипаєш,
Зеленого сінця підкладаєш;
В сінечки йдеш — нагайки питаєш,
В коморю йдеш — сідельця шукаєш;
Дитя плаче — ти не поколишеш;
Все на мене важким духом дишеш!

Тільки батько мій не пускавсь у такі жалібні розмови, як той козак із своєю жінкою, а надумавшись сам собі, сів на коня, ухопив на сідло карапуза синка свого, себ-то мене ледачого, та й гайда на Запорожжя. Не вибігалаж за ним услід моя пані-матка, як у тій пісні; не ханала за стремена, не прохала вернутись, напитись варенухи, прибратись у голубий жупан, та хоч раз іще подивитись на свою милу. І жупани і худобу покинув він їй на прожиток, а сам у семрязі убравсь за гра-

ницю бабського царства. Отже й мені, бачся, доведеться йти батьківським слідом!"

„Ну, бериж кубок," каже гетьман, „та підкріпись на дорогу! До Чорної Гори не близький світ! Ось і ми поглядимо тобі дорогу!"

„Дякуємо тобі, пане гетьмане!" каже Кирило Тур, кланяючись низенько. „Уже коли ти й сам гладиш мені дорогу, то будь певен, що я свою кралю перевезу гарненько в Чорну Гору."

„Що ти думаєш синку?" каже нишком гетьманові Шрам. „Ти знаєш, що за божевільні люде сі комишники: не розбере їх і сам нечистий. Не вір, бо то звір; хоть не вкусить, то злякає! Держи, синку, в голові сю пословицю! На юродивих иноді справді находить безуміє!"

„І-і, батьку!" каже, сміючись, Сомко. „Добре я знаю сього юроду! Нема може і в світі такої щирої душі до мене! Як проганяв я Ляхів з України, та одбивавсь од Юруся, то він із своїм німим Черногорцем визволяв мене нераз із великої біди. Служив він мені за язика, за шпіга, за сердюка, і все тільки ради доброго слова та ковша горілки. Нераз я насипав йому шапку талярами, так ідучи й витрусить на порозі. „Звідки," каже, „се такого сміття набралось?" такий химера! Було кажу: „Кирило, скажи Бога ради, чим мені тебе наградити? Тиж нераз слобоняв мою голову од смерти!" — „Не тобі," каже, „награждать мене за се!" От воно що, батьку!"

„Справді," каже Шрам: „се золото, а не козак! Пане отамане," до Кирила Тура: „ходи сюди, дай я обніму тебе та поцілую!"

„Защо се така ласка?"

„Ходи, мені то вже знать, за що!"

Та й обняв і поціловав Запорожця.

„Да й наградить же," каже, „тебе Господь за твої рицарські вчинки!"

„Е, батьку!“ каже Запорожець: „тож іще дурниця, та так мене голубиш: щож ти скажеш тоді, як украду зпід поли в гетьмана молоду?“

Черевань більш од усіх уподобав Кирила Тура; усе реготав із його вигадок.

„Враг мене візьми,“ каже, „бгатці, коли я бачив такого жвавого молодця! Душа, а не Запорожець! Іди, бгатику, й до мене, і я тебе поцілую!“

„От добрі люде!“ каже Кирило Тур: „у їх крадеш, а вони тебе цілують! Йй-Богу, добрі люде! Шкода, що вже більш не побачимось! у Чорну Гору ворон і кісток ваших не занесе. Ну, прощайтеж тепер, панове громада! Дякуємо за хліб та за сіль! Прощайте! час лагодитись у дорогу.“

І, виходючи з дверей, розпростер руки, та й каже: „Двері одмикайтесь, а люде не прокидайтесь! двері одмикайтесь, а люде не прокидайтесь!“

„Що за неподобна голова в сього Кирила Тура!“ сміючись каже Сомко. „Себ то вже ворожить, характерствує!“

ГЛАВА ВОСЬМА.

Не довго в ніч гуляли наші козаки: поблизу святого міста гуляти довго не годилось. Іще не дійшло й до піночи, а вже всі давно спали. Хропли козаки на ввесь двір, од самої світлиці, де спочивав гетьман із Шрамом, та аж до ставі; там спав Василь Невольник при Череваневих конях. Інші лягли під чистим небом, і хоть уночі на дворі було не душно, та тому черствому, гарячому людові байдуже було про холод. Здорово було гулякам на дворі, як траві, що привяла в день на сонці. Кругом по гаю щебечуть солові, аж луна розлягається:

деколи й пугач скаже своє смутне пугу! Козацьке сонце високо підбилось угору; зорі вкрили все небо, як ризу.

Не німе було козакові те небо, і місяць, і зорі: чи погляне на місяць, на його плями, чи погляне на зорі, то й серце і думка його розжевріє, як од Божого слова. Чого на місяці тії плями? Він знав, чого. То ще як Каїн убив Авеля, то Бог назнаменовав на місяці той гріх своєю рукою: „Дивіться,“ каже, „люде добрі: так як сей Каїн до віку вічного нестиме на плечах мертво братне тіло, так усякий душогубець носитиме до віку, до суду тяжкий гріх свій.“ А зорі? то людській душі. Як засне грішне тіло, добрі душі, покинувши землю, зносяться до Господа Бога, купаються, обливають у небесному світі, підслухають, що говорять на небі ангели. Як же часом покотиться по небу і погасне ясна зоря, козак перехреститься і помолиться за усопшу душу. Інші зорі щастять у його на врожай, інші на скот, а Віз — чумацька щаслива зоря.

Ясна, пишна була ніч над Печерським, та один тільки чоловік дививсь на її дива; не спав, дививсь і нічого не бачив. Вжеж не хто сей один, як той сердега Петро Шраменко. Кому сон, а йому туга та жаль, та досада. Довго він ворочавсь, на своїй бурці; далі встав, натяг жупан, та й вийшов у гай фірточкою.

Бідний козак таївсь од усіх із своїм коханням, бо всяк тількиб зі його насміявся. Козаки не дуже вдавались у любощі; знали сю неміч найбільш дівчата та молодиці; вони то поскладали й отті пісні, отті ніжні розмови козака з дівчиною, або милого з милою, що слухаєш, і не наслухаєшся.

Колиб у Петра була ненька рідненька, або сестра жалібниця, можеб їм розказав він про своє лихо. Бо хоть як ні гордує було козак любощами перед товариством, а як вернеться

до господи, як зачне коло його упадуть ластівкою мати, як стане його голубити сестра, розчісуючи йому кучері, розпитуючи про далекі сторони, про козацькі пригоди, то й тверде, як залізо, серце помякшає, і що тільки важке єсть на душі, усе козак своїм ширим жалібницям розкаже. На біду, в Петра не було ні сестри, ні матери; мав він за порадників тільки старого, грізного пан-отця та жартовливе товариство.

Ходить він, сновидає по гаю, і сам не знає, чого. Місяць став уже на небі низче; світить навскось по траві, по кущах, по березах. Ніч уже на ісході. Як ось чує Петро — тупотять коні... Усе ближче, ближче. Розпізнає нешвидку ристь двох ступаків. Звернув з доріжки за кущ, щоб ні з ким не зустрітись. Як ось чує й людську мову. По зорі усяке слово доходить до його чисто. Зараз познав Кирила Тура голос, а по чорногорському бре та море познав його побратима.

Кирило Тур говорить: „Що-то, брате, скажуть ваші отмичаре про запорозьку хисть, як ми підхопим отсю дівойку!“

А Чорногор йому: „Бре, побро! мені усе здається, що ти тільки морочиш мене. Не впевнюсь, поки не побачу дива на свої очи.“

„Місяць не скоро зайде,“ каже Запорожець: „побачиш, не повилазять!“

„Як же ти отмени дівойку, не наробивши гвалту?“

„Еге-ге, пане брате! чи такіж дива чинили на своїому віку Запорожці? Хібаж я дармо заворожив усі двері?“

„Море!“ каже Чорногор. „Тиб вже хоч мене своїм характерством не морочив!“

„Що за дурна в тебе голова, брате!“ каже Кирило Тур. „А за щоб же мене обрали отаманом? хіба за те, що добре горілку лигаю?“

Є у нас на се діло іще луччі мистеці, а характерників не богато знайдеш."

Тимчасом од'їхали вони далеко, і не стало чути їх розмови.

Тепер Турові речі за вечерою не здавались уже Петру жартами: мабуть справді скрутивсь од жиру Запорожець! Спершу був кинувсь Петро до гостинниці будить козаків, далі зупинивсь.

„Чого я," каже, „біжу? Чи видане діло, щоб украсти дівчину зпосеред миру? Запорожець сказивсь, а я й собі біжу, як божевільний.

Та й пішов тихою ступою.

„Требаж оттак із юродства та зайти в голову!" думає йдучи Петро. „Отсе не удавай із себе химородника, не бурли, як кабан у кориті!... Рад би я був, колиб Сомко за сей жарт звелів жартуючи погріть йому киями плечі!"

Пройшовши з гони, став так іще думати:

„А що, як справді він характерник? Чував я не раз од старих козаків, що сі бурлаки, сидючи там у комишах та в болотах, обнюхуються з нечистим. Викрадали вони з неволі невольників, та й самих Туркинь иноді так мудро, що справді мов не своєю силою. Не дурно мабуть іде між людьми поголоска про їх характерство... Утікає од Татар, розстеле на воді бурку, та й попливе, сидя, на другий берег... Ну, то вже дурниця, що Ляхи з переполоху провадять, буцім Запорожці ростуть у Великому Лузі з землі, як гриби, або що в Запорожця не одна, а девять душ у тілі, що поки його вбеш, то вбив би девятеро простих козаків. Може не зовсім правда й про бурку. А що Запорожцеві вкрасти, що задумає, то мов із гамана тютюну достать. Вони напускають ману на чоловіка..."

Та й згадав, як у старого Хмельницького сидів у глибці такий, що ману напускав. „Що

ви," каже, „що мене стережете? як схочу, то лиха встережете мене! Ось завяжіть мене в мішок." Завязали його та й притягли за тямки, аж він і йде зза дверей: „А що, вражі діти! встерегли?"

„Щож," думає, „як і се такий химородник? Пйду скорійш, щоб справді не вкоїв він якого лиха."

Та ступивши швидкою ходою ступнів з десяток, зупинивсь ізнов, наче об стіну вдаривсь.

„Що," каже, „я за куряча голова! кого я йду рятовати? Хіба в неї нема жениха боронити? Що я за вартовий такий? З якої ласки не спати мені по ночах, щоб який опияка, підкравшись, не злякав гетьманської молоді? Коли ти йдеш за гетьмана, то нехай поставить тобі на всіх дверях і воротях варту; а мені яке діло? Хоть нехай усіх вас перехопляють сі розбишаки!... Бачу я тебе заздалегідь, ясно-вельможний пане, як ти довідаєшся, що вкрадено в тебе зпід поли молоді! Бачу й тебе, горда пані-матко: чи так поглядатимеш звисока і тоді на нашого брата, як твій гетьман із сонцем на лобі проспить молоді, не згірш од иншого гультая! Бачу й тебе, ясна крале, як замчить тебе отсей шибай-голова між Чорногорці. Там жінкам не дуже догожають. Скакатимеш ти через шаблю в сього дикого Тура; нераз згадаєш пісню:

Любив мене, мати, Запорожець,
Водив мене босу на морозець...

Мізкус так собі Петро, аж ось ізнов закопотіли коні. Слухає, і сам собі віри не йме.

„Не вже таки справді сей Запорожець знається з нечистою силою?" думає він. „Та постій, чи не самі вони вертаються?... Ні, справді везуть!... Проклятий! мчить, як вовк овечку!"

Коні над'їхали близьче. Дивиться Петро — Кирило Тур держить перед собою Лесю на сідлі, як дитину. Аж сумно йому стало. Леся була зовсім як очарована. Сидить голубонька схиливши голову, а рукою держиться за плече Запорожцю. А той одною рукою піддержує бранку, а другою править коня. Сердечна тільки стогне, мов уві сні щось страшне бачить. Щось неначе й говорить, та за солов'ями не можна розібрати: солові перед світом саме розщобетались.

Жаль Петру стало Лесі; уже хотів вийти зза куща, заступить отмичарам дорогу та й битись, не вважаючи ні на які чари; та вхопивсь, аж при йому нема шаблі. Уже вони й обминули його, а він іще стоїть, не знаючи, що чинити. Аж ось Леся зразу закричала, мов прокинувшись. По гаю пішла луна, а голос її так і проняв мого Петра до самого серця. Бігом кинувсь він до подвіря, ухопив шаблю, допавсь коня, скочив на його охляп. Василь Невольник, прокинувшись, думав, чи не Цигане пораються коло коней, та підняв івалт.

„Не кричи, Василю,“ каже Петро, „а буди козаків: украдено Череванівну з покоїв!“

Василь Невольник підняв ізнов галас на весь двір; а Петро, не слухаючи його, виїхав у фірточку схилившись, та й помчавсь, як вихор.

Тимчасом отмичари держали свою дорогу, поспішаючи вибратись за ночі з київської околиці. Бідна Леся мабуть добре ковтнула знахорчиного зілля од переполоху: хилялась як п'яна, і нічого не знала, що з нею діється; прокинулась тільки, як проняв її холодний вітер з поля. Гляне, аж вона серед пуші, на руках у страшного Запорожця. Спершу думала небога, що се їй сниться; далі скрикнула, та за дармо. Розбишаки тільки зглянулись та всміхнулись між собою. Почала була благати, щоб

не погубляли її, щоб пустили; так Кирило Тур тільки реготався.

„Що за дурний,“ каже, „розум у сіх дівчат!... Щоб отсе я, після такої праці, випустив із рук самохіть свою здобич! Ні, голубонько, сього у нас не буває. Та й чого тобі убиватись? Хіба я не зумію кохати тебе так, як і хто инший? Не плач, моє серденько: привикнеш, та житимеш за мною не згірш, як і за гетьманом. Дівка, кажуть, як верба: де посади, там і прийметься.“

Не дуже вгамовалась Леся од такого розважання; рвалась, кричала, здіймала до неба руки.

„Моє ти кохання!“ каже тоді, одмінивши голос, Кирило Тур: „не кричи, коли не нажилась на світі! ти думаєш, як нас наздоженуть, так я тебе живу випущу з рук? Чорта з два кому після мене достанешся! Цить, кажу! ось бач, яка цяця?“

І блиснув їй перед очима турецьким запоясником; а очі так поставив против неї, що сердечне дівча й помертвіло од страху.

Виїхали з пущі на поле, аж уже на сході сонця зоря перемагає місяць. Почервоніло небо; починає на світ займатись. Дорога то спускалась униз, то знов підіймалась угору. З'їхавши на високий кряж, озирнувся Кирило Тур, аж ізнід гаю хтось мчить на павзаводи на сивому коні. Він зупинивсь та й каже:

„Не буду я Кирило Тур, коли отсей іздець не за нами! І коли хочеш знати, чи бистре в мене око, то скажу тобі й хто се. Се молоде Шраменя. Пійшло по батькові, як орля по орлові. Враг мене візьми, коли я не догадуюсь, який заряд імчить так швидко сю кулю!“

„Море, драгий побро!“ крикнув Чорногор. „Чогож ми гасмось? утікаймо!“

„Не такий, брате, в його кінь, щоб утекти нам із отмицею. Та й на що воно здасться?“

Ні, краще станьмо та даймо бой по лицарськи.“
„Бре, побро! щож із того буде? Нас двоє, стреляти нам проти його не приходитьсь, а на шаблях Шраменкові не вradiш ти нічого. А хоч і вradiш, то не хутко; ще надбіжать та й однімуть дівойку.“

„Знаю я, брате,“ каже Кирило Тур, „як Шраменко рубається; тим-то й не хочу у такому разі показати йому свою спину. Поглянь, поглянь, як махає шаблею! Мов запрошує добрих приятелів у гості. Нехай я буду казна що, а не Запорожець, коли сьогодні з нас один не достане лицарської слави, а другий лицарської смерти!“

„Так ти хочеш, побро, один на один битись?“

„А тож як? Краще мені проміняти шаблю на веретено, аніж напасти вдвох на одного!“

Тимчасом Петро над'їздив усе ближче та ближче, а як побачив, що Леся махає хусткою, то ще більш почав гнати коня.

Запорожці тільки що перехопились через узенький місток над проваллям, що промила вода з одного байрака в другий. Кирило Тур спустив бранку до долу, і передав побратимові, а сам зліз із коня, розібрав ветхий місток і покидав пластини в провалля. А на дні в проваллі рине й реве вода, підмиваючи круті береги.

„Що отсе ти твориш, побро?“ питає Чорногор.

„Те, щоб Шраменя перш доказало, що згідне воно битись із Кирилом Туром.“

„Бре, побро! Коли думаєш, що через провалля йому не перескочити, покиньмо його, а самі доберемось скорійш до тайника.“

„Еге! може у вас у Чорній Горі так роблять, а в нас над усе — честь і слава, військова справа, щоб і сама себе на сміх не давала, і ворога під ноги топтала. Про славу думає лицар, а не про те, щоб ціла була голова

на плечах. Не сьогодні, так завтра поляже вона, як од вітру на степену трава; а слава ніколи не вмере, не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже!

Тимчасом, як низовий розбишака мізковав про лицарську славу, Петро мчавсь на його з шаблею. Уже близько. Як ось кінь тиць! зупинивсь над проваллям, уперсь передніми ногами, та аж захріп, насторошивши уши.

„Ге-ге-ге!“ каже по другий бік, сміючись, Запорожець. „Мабуть не по-нутру тобі такі ярки!“

„Иродова душа!“ крикне йому Петро. „Так-то оддячив ти пану гетьману за гостину?“

„За гостину?“ каже. „От велике диво? У нас у Січі приїздай хто хоч, устроми ратище в землю, а сам сідай, їж пий хоч трісни — ніхто тобі ложкою очей не поротиме. А сі городові кабани усе мають за власне, що перші забрались у баштан!“

„Юда ти беззаконний!“ кричить Петро. „Тебе обнімають і цілують за вечерею, а ти умишляєш ізраду!“

„Га-га-га!“ зареготав Кирило Тур. „Хтож їх, дурнів, силовав мене ціловати? Я їм кажу у вічи, що вкравду притьмом панночку, а вони здуру мене обнімають. Та що про те балакати? ось лучче перескоч через рівчак, то ми з тобою покажемо отському юнакові, як біються козаки!“

Обернув Петро коня, розігнався — думав якраз перемахнути; а кінь ізнов замнявся. Заглянувши в провалля, як там рине вода, аж затрусивсь та й поєунув назад, жарко хропучи і водючи очима.

А вражий Запорожець аж за боки береться регочучи.

„Отто проява, а не лицар!“ гукає. „Подивітьсь на такого лицаря! Дівка ось на коні в двох

ізо мною перескочила через рівчак, а він прибіг та й задумавсь!

„Яб тобі швидко заткнув пельку“ каже Петро, „як би не забув ухопить пістолі!“

„Зроду я не пійму віри,“ одвітовав Кирило Тур, „щоб син старого Шрама бивсь по розбишацьки, маючи в руках чесну панну шаблюку! Можеб і я зумів би зсадить тебе з коня кулею, та отже ждучу, поки ти надумаєшся, чи скакати, чи до дому вертатись.“

„Проклята шкура!“ каже Петро, зскочивши з свого коня: „вовкиб тебе їли! Обійдусь я й без твоїх ніг!“

Та й одійшов назад, щоб розігнатись. Догадавшись, що він задумав, Леся затулила од страху очі і молилась Богу, щоб допоміг йому. Тільки дармо вона лякалась. Хтоб ні споглянув на його високий зріст, на тонкий та хисткий стан, хтоб ні завважив молодецьку силу у руках і в ногах, усяк би сказав, що не зовсім іще лихо. Справді, розігнавшись, скакнув Петро і якраз досяг до другого берега. Аж тут берег під ним хруп! одколовсь, і вже козак похилився назад. Загубив би якраз головою в саме провалля; та Кирило Тур прискочив і вхопив його за руку.

„Мистець, братіку, їй-Богу, мистець!“ каже весело шибай-голова. „Не дармо йде про тебе лицарська слава. Ну, тепер я рад з душі стукнутись із тобою шаблями.“

„Слухай, приятелю,“ каже, дишучи важко Петро: „не буду я з тобою битись; тепер моя рука на тебе не підніметься!“

„Як се? ти одступаєшся од бранки?“

„Ні, одступлюсь перше од душі!“

„Так якогож гаспеда ти од мене хочеш?“

„Оддай, брате, мені її без бою! Не будем марно крови проливати!“

„Га-га-га!“ зареготав Запорожець. „Отто ще чудасія! Богдане, чи чуєш? Курячий же

в тебе, пане Петре, мізок: не зовсім ти пійшов по батькові. Який би враг примусив мене жартовать із гетьманом, колиб сам куций дідько не засів мені в серце? Ні, пане брате, полягти од твоєї шаблі байдуже, а оддать бранку — ой-ой-ой!... Шкода й казати! годі дармо балакати! Стукнемось так, щоб аж ворогам було тяжко, і нехай лучче про нас кобзар співає пісню, аніж розійтись чорт зна по якому!“

Та й виняв з піхви свою довгу, важку шаблюку.

„Ой панночко (каже) наша, панночко
[шаблюко!

З бусурманом зустрівалась та й не двійчи
[цілувалась;

поцілуй сяж тепер із отсім козарлюгою, так щоб Запорожцям не було сорому перед Городовими, а Чорногорці, щоб не величались своїми юнаками!“

„Так ти справді не оддаси її без бою?“ питає ще Петро.

„Не йме віри вразьке Шраменя!“ каже Кирило Тур. „Щоб же я на страшний суд не встав, коли ти до її доторкнешся, поки в мене голова на плечах! Буде з тебе, чи може вкроїть тобі жупана?“

„Нехай же нас Господь розсудить,“ каже Петро, „а мене простить, що знімаю на тебе руку!“

Та й собі виняв шаблюку.

„Коханий побро!“ каже тоді Кирило Тур Чорногорцеві: „коли я не встою на ногах, не борони йому бранки! Махай у Чорну Гору, та скажи там своїм щурам-Чорногорцям, що й на Україні рубаються не згірше. — Щож ти козаче не нападаєш?“ обернувся він до Петра. „Твоє діло нападать, а моє боронитись!“

Петро почав козацький грець.

Ще може звіку не сходились на сіх полях такі два рубаки, одної сили, одної хисти, одного завзяття. Чи встоїть же Петро против здоровенного, широкоплечого козарлюги Кирила? той бо стоїть як буїй тур, вкопавши ноги в землю. Тількож і Петро був козак, не дитина: мав батькову постать і силу, ворочав важкою шаблюкою як блискавкою, а хисткий і проворний, як сугак на степу.

Забрязчали, задзвонили шаблюки страшно. Що один рубне, то другий одібе, аж искри летять. Леся сама себе не пам'ятала од жаху. Той стук, те звякання, тії блискавиці понад головами, усе те діялось мов у неї в серці. А Чорногорець аж на коні не всидить, дивлячись на ту мономехію. Мистець він був у ричарському ділі, так йому страшенна січа побратима з Петром Шраменком була не герцем, а справді ігрищем.

А вони спершу повагом складали шаблюки, мов тільки примірялись; а потім усе скорійш, усе з більшим притиском давали один одному маху. То приступали, то одступали; то розмахувались з усієї сили, що аж шабля свище, то знов один одного тільки манили, а самі чигали, як би рубнуть та й закінчити зразу. І так же то обидва знали тую шермицерію, що ні той того, ні той того не зможе зачепити — одвічають самі шаблі. Тимчасом у обох очі вже йграють, як у звірюки; щоки горять; на руках жили понабрякали, як верйовки; і вже бють козаки на пропаще; искри сиплються густо, і от-от комусь погибель! Аж зразу — черк! пополам обидві шаблі. Козаки з досади покидали об землю й хрести.

„Ну, як же нам скінчити?“ каже Петро: розгарячивсь, і вже забув про мирову. „Давай боротись, або стрелятись на pistols. Нехай мені ніхто не доказує, що я не справивсь із Запорожцем Туром!“

„К нечистому з боронням!“ важко дишучи, каже Запорожець: „хлопяча забавка! Та тиж мене й не брязнеш так об землю, щоб тут мені й со-духи. А вже раднійший я пійти до чорта в зуби, ніж оддать тобі бранку. К нечистому й пистолі! Не велике диво просадить кулею чоловікові голову. А є в нас, коли хочеш, турецькі запоясники, кинджали, однакі завдовжки і одного майстера. Схопимся за руки по стародавньому звичаю та й нехай нам Господь милосердний одпуска наші гріхи!“

Узяв у Чорногорця булатний запоясник, приміряв до свого і подав Петрові. Потім схопились ліворуч та розпочали знов грець, лютий, страшнійший першого.

„Ей, драгий побро!“ крикне Чорногорець: „кінчай боржій, бо вже онде погоня!“

„Не бійсь“, каже Кирило Тур, задихавшись: „покі підоспіє, закінчаємо діло!“

„О Боже, Спасителю! се наші йдуть!“ закричала Леся, глянувши на дорогу. А то стояла все мов нежива коло Чорногорця, дивлячись на страшне одноборство.

Справді по полю мчались козаки. Поперед усіх поспішав Сомко; за ним паволоцький Шрам; за ними ще з півдесятка комонників.

Скоро виїхали з гаю, зараз заглядили на узгірї наших рубак. Небо вже на сході сонця почервоніло, і шаблюки блищали здалеку, як красні блискавиці. Не вонтпив старий Шрам, що його Петро укладе Тура, дармо, що Тур такий ко-ренастий. Як же покидали козаки шаблі та взялись за запоясники, так у його й в душі похолонило: нераз бо в такому одноборстві падали перед ним обидва разом. Так же й тут сталось. Доскакує Сомко із Шрамом до провалля, аж Кирило Тур із Петром дали один одному в груди так щиро, що й повалились обидва як снопи.

ГЛАВА ДЕВЯТА.

Чорногорець зараз кинувсь до свого побратима, а Леся до Петра. Забула сердечна на той час і стид, і дівочий сором: затулила йому хусткою глибоку рану, а сама так і впала на його; плаче, голосить, серденьком називає. Що їй тепер і той ясний жених, і те гетьманство! Гаряча кров бє з рани в Петруся, промочила хустку, обмиває їй руку. Як би воля, оддала б тепер Леся душу, аби оборонить од смерти козака, що так щиро одважив за неї свою жизнь. Уже й Шрам із гетьманом, об'їхавши байрак, прискочили до того бойовища, а їй байдуже; вона плаче, вона вбивається над своїм Петрусем.

„Годі, доню!“ каже Шрам. „Слізми рани не залічиш. Дай лиш ми перетягнем її поясом. Ще може не зовсім лихо.“

А Сомко, щоб помагати Шрамові або лютовать на комишників, він, замість того, сам давай рятовать од смерти Кирила Тура.

„Бідна“, каже, „Турова голово! Я думав, ти тільки жартуєш ізо мною, по давньому, аж тебе справді заморочив нечистий! Луччеб мені до віку не женитись, ніж отсе бачить тебе без памяти і гласу!“

А про те йому й байдуже, що молода його розливається слізми над иншим та взиває серденьком.

„Не знаю, пане гетьмане,“ каже Шрам, „яке в тебе й серце, щоб возитись коло сього собаки!“

„А щож, батьку? хіба так отсе його й покинути?“

„Та нехай би пропадав ледащо, як заслужив!“

„Ні, батьку, він не так думав, виручаючи з біди мою голову“.

„Виручаючи з біди голову! а тепер трохи не згубив тобі молоді!“

„Молода, батьку, знайшлась би й друга, а Кирила Тура другого не буде.“

Леся дослухалась до його мови. „Так от як він мене любить!“ подумала собі небога, і серце її на віки од Сомка одвернулось.

Шрам тож посупивсь. Хоть і не сказав, та подумав: Йому жаль січового розбишаки, а що мій Петро лежить без пам'яті, про те йому й байдуже.“

А Сомку не байдуже було й про Петра. Упоравшись коло Запорожця, кинувсь і сюди. „Що пан Петро? чи єсть надія?“ питає в Шрама. „Возьміть мою опанчу та припніть міждо коней.“

„Гляди вже, пане гетьмане, свого Запорожця,“ каже понуро Шрам, „а в пана Петра єсть батько.“

Та, знявши з себе рясу, і прип'яв до коней. Положили на рясу міждо двох коней Петра, та й повезли до подвіря придержуючи.

„От де, синку, довелось мені колихати тебе у козацькій колисці!“ каже, йдучи позад його, старий батько. „Не судив тобі Бог заквітчатись смертними ранами за Україну, а доскочив їх за чужу молоду!“

Сомко хотів положити в таку колиську й Кирила Тура — не пожаловав своєї састової опанчі, як тут де ні взялось двоє Запорожців. Наскочили і розпізнали, що сталось; не розпитували довго.

„Що се,“ кажуть, „панове, ви хочете робити з нашим братчиком? Невже він такий сирота, що як би не городові козаки, то отгуть би й оставсь на степу, звірю та птиці на поталу? Ні, панове! ще зроду братчик братчика у чужих руках не кидав. Оддайте нам його! Є в нас свої ліки — зараз поставимо його на ноги.“

Та не дожидаючись довго, моргнули Чорногорцеві, схопили Кирила Тура один за плечі, другий за ноги, положили поперек коней перед

собою, та й помчались як тії демони. Богдан Черногор слідом за ними.

А Петра везли тихою ступою із обережністю.

Сомко повів за руку Лесю, про здоровля питав, голубив; та вона вже до його була не та: за жалем та за тугою ні слова йому не промовить.

Проїшли за ярком, аж ось і Череваниха їде на зустріч. Василь Невольник не жалуючи поганяє коней. Зраділа мати, як побачила свою Лесю, що вже й казати!

А Шрам смутно привітав Череваниху: „Бач,“ каже, „nene, чого твоя дочка наробила! Уже де замішається ваш жіночий рід, то добра буде мало.“

Посумовавши Череваниха над Петром, розпитавши в дочки, як що було, аж сплакнула, та й каже: „Ужеж, пан-отченку, коли таке лихо склалось через мою Лесю, то ми з нею мусимо й запобігти сьому лиху. Везіть пана Петра до нас у Хмарище. Не будемо ночей досипати, а вже його на ноги поставимо. Я на своєму віку доволі поповязала ран козацьких, та й Леся моя до сього діла здатня. Немов Господь нам і допоможе!“

Шрам ізгодивсь, щоб вести Петра просто до Хмарища; а Черевань запросив гетьмана і всіх при йому знатних козаків до себе в гості.

Тоді Череваниха з Лесею поїхали попереду, щоб усе дома як слід спорядити. Дорогою Леся десять раз розказовала матері, як бивсь Петро із Кирилом Туром; і вже, чи дуже, чи ні, клопоталась у Хмарищі Череваниха, щоб заготовить ліжко недужому; а вона більш ні про що й не дбала. У кімнаті, де перше сама спала, послала йому на своєму ліжкові перину, убрала сволок свіжими, що найкращими квітками, завісила вікно шитою хустиною, і вже й рідна сестра не буде така до брата, як вона

була до бідолахи Петра. Гості Череваневі пили, їли, бенкетували в Хмарищі, або пробували з гетьманом у Києві за військовими речами; Череваниха їх трактувала; а в Лесі тільки було їй роботи, що копать коріння, варить зілля та сидіти над недужим. Допомагав їй Василь Невольник.

Петро мій мов удруге на світ народивсь. Що йому тепер, що Леся не його сужена? Вона його любить — більш йому нічого їй не треба. Чи раз же то в недузї, одкривши очи, не то ввісні, не то на яву, бачив єін, як вона, нахилившись над ним, підстергала, чи вгору, чи вниз іде його здоровля? Як мати дитинку забавляє очима, щоб воно їй усміхнулось, так вона заглядала йому в вічі, довідуючись, чи вернув він ік пам'яті.

А він же то, ослабши усім тілом, жив тільки серцем, і хоть не зміг двигнути ні рукою, ні ногою, а серце билось, як вода в жерелі в криниці. Не бажав би він ні жизні, ні здоровля, колиб йому так і вмерти, дивлючись у тії очи, як у чисту воду. У саду щечече соловейко: запашний вітерець повіває в вікно скрізь цвіт садовини; тихе сонечко заходячи йграє по стіні з вишневими вітами; коло його сидить його Леся, бере його за руку, прикладає свою долоню йому до гарячої голови... ні, не треба йому ні жизні, ні здоровля, дайте йому оттак зомліть, заснуть і не прокидаться до віку! Отже здоровля почало брати гору, наповняло козацьке тіло, як вода колодязь; і губи зачервоніли, і очи зайграли.

Радується старий Шрам, радується й гетьман, а вже ніхто більш, як сама Леся. Тільки її радість схожа була на місяць під негоду: то сияє він, як сріблом сипле, звеселяючи й поля і села, і сади понад річкою; то зайде у хмару, і як зайде, то весь світ наче печаль покриє: річка мов мертва, без искор, тече поміж берегами; почорніли сади; по темних полях смутно.

Небога Леся то веселиться серцем, то тяжко сумує, як згадає, що мусить одна-одинокатратити молодії літа у гетьманській світлиці, слухаючи тільки військовії розправи та погримання кубків за трапезою. Розпізнала голубонька, та пізно, що Сомко козак не до любовців. Нема в його ні того ніжного слова, ні того любязного погляду, що веселить дівоче серце. Гетьман він на всю губу, пишен і красен; та не згляне й не заговорить так од серця, як той бідний Петрусь. Отже треба коритись своїй долі; шкода й казати батькові або матері. Нехай і сам Петрусь про те не відає!

Став він очуняти, стала вона рідше до його надходити, ніби боїться його й соромиться.

„Чого ти, Лесю, наче ховаєшся од мене?“ каже він їй раз, піймавши її за руку.

Вона нічого йому не сказала, тільки слізки заблищали на очах.

„Не ховайсь од мене, серденько,“ каже Петро. „Будь мені за рідну сестру. Не судив нам Бог жить із тобою, нехай оддають тебе за иншого, а я до віку не перестану тебе любити, як свою душу.“

„Лучче вже зразу розійтись та й не зустрічатись!“ промовила Леся, та й вирвалася од його і пійшла в садок виплакати своє горе на волі.

Отже не раз і послі того прийде було і сяде в його коло ліжка, — сяде, заспіває яку смутную пісню; усе, що на душі єсть, усе виспіває. Нічого було й не говорять, дивляться тільки одно на одного, а що на душі робиться, усе їм розумно.

А Сомко про те не думає й не гадає; та й Шрам і Черевань і сама Череваниха байдуже. Бо в ту старовину, коли дівка заручена, то вже й годі, уже й не кажи, що не сей, а той мені люб, а то на ввесь світ пійде слава. Тим-то усі

були й безпечні та й самі вони, Петро із Лесею, мовчки сумували.

Тільки що знявсь Петро на ноги, аж ось надійшла Сомкові чутка, що воєводи од царя прибудуть швидко до Переяслава. Годі тоді в Череваня бенкетувати; рушив зараз Сомко у дорогу, щоб привітати їх у себе в гостині. А Шрам собі ждав — не дождався генеральної ради, щоб, забравши з того боку усі козацькі потуги, йти на Тетерю. Череванісі було на думці гетьманське весілля, а Черевань рад був гуляти хоть до віку між веселим козацтвом. І так між собою урядили, щоб їхав він із дочкою під Ніжень до свого шуряка Гвинтовки, осаула полкового ніженського; а Шрам з сином мав їхати у Переяслав до Сомка гетьмана, і щоб, одбувши воєвод, справити гетьманське весілля на всю Україну, і на весіллі разом усю старшину до походу на Тетерю приклонити, та зразу його мов сіткою й накрити, щоб не було двох гетьманів на Україні.

Як ось, виїжджають за Броварський бір, за піски, аж із Переяслава до Сомка гонець курить. Хтож той гонець? сам переяславський сотник, Іван Юско. Скоро наші розпізнали таке диво, зараз наче хто й сказав усякому, що склалось щось недобре.

„Із якими вістями?“ питає гетьман.

„Бодай і не казати, пане ясновельможний!“

„Що? не вже Татаре?“

„Гірш од Татар! Із одного Васюти народилось тобі, пане гетьмане, четверо, коли не лічить Іванця!“

„Та кажи просто, щоб тобі язик усох!“ крикне Сомко.

„Лучче, як би усох, пане гетьмане, ніж возвіщати тобі таку вість! Зінковський, миргородський і полтавський поклонились Іванцеві!“

„Як? мої полковники перейшли до Іванцевого боку?“

„Усі троє, як чуєш, пане гетьмане.“

„І миргородський, і полтавський, і зінковський?“

„Усі троє; оставсь при нас по сей бік Ніженя тільки лубенський та гадяцький.“

„Чому ж мені не дано звістки?“

„Ще не пройшло й дня, як прийшла вона у Переяслав.“

„Щож? як? чи коли? хоть розкажи толком.“

„А от як,“ каже сотник Юско. „Їздив наш бурмистер до князя Ромодановського з грошима у московську казну; як чує, що князь у Зінкові. Завернув туди, аж там Остап миргородський і Демян полтавський з старшиною; бенкетують усі у зінковського Грицька. Ну, сеж іще, нічого. До князя, аж у князя повно Запорожців, і все з тих гольтяпак, що попропивавши худобу, служили в козаків по дворах, а далі, не звикши слухати господаря, повтікали пянствовати на Запорожжя. Познали деякі бурмистра. „Чи не од крамаря,“ кричать — уже вибачай, ясновельможний, у сім слові — „чи не од переяславського крамаря,“ до князя? Чорта з два тут поживитесь: Ось ми вас, городових кабанів, хутко впораємо!“ Розслухається, аж тут ось яка вродилась новина — бодай мені не чути і не казати! Князь із Іванцем побрагавсь, зове його гетьманушкою запорозьким, оддав йому, покищо, Україною по Ромен владіти.“

Сомко аж за голову взявся. „Миргородський,“ каже, „полтавський... проміняти мене на Іванця! Ні, пропала вже, бачу, рицарська честь на Вкраїні! положили ми її з батьком Богданом у домовину! Та гляди лиш, каже Юскові: „чи правда ще сьому?“

„Ой, колиб то сьому була брехня!“ одвітує Юско. „Так отже істинно, що Іванець у Зінкові гуляє в князя. Бачив його бурмистер, так як ти мене, пане ясновельможний. А За-

порожці, кажуть, велику ласку у царя мають і чого попросять, усе царь по їх робить. Тим-то князь, зазвавши полковників до Зінкова, погодив їх царевим словом, слухати Іванця як гетьмана. А в нас тепер бач, як завелось, що кожен себе гледить, аби йому було добре. Запобігаючи царської ласки, усі троє згодилися, щоб Іванець по Ромен Україною правив.“

„Так, так!“ каже гірко Сомко: „гетьмануй над нами хто хоч — чи рицар, чи свинопас — аби ми полковниковали. О неситая жадоба старшиновання! тепер то я побачив тебе в вічі. Гнешся ти перед усякою поганню в дугу, аби тільки верховодить над іншими!... Ну, а Васютаж? і той поклонивсь Іванцеві?“

„Ні мабуть,“ одвітовав сотник Юско: „бо, каже бурмистер, попившись Запорожці і на Васюту похвалялись та й на всю городову старшину недобрим духом дишуть, а найбільш тії, що з винників та з парубків, що которого хазяїн коли вдарив або злаяв, то вже тепер похваляються за все оддячити.“

„Ось якими новинками привітають нас у моїй гетьманщині!“ каже, гірко всміхнувшись, Сомко до Шрама. „Ну та ще поміряємось, чия візьме. О, та й провчуж я своїх зрадників.“

„Щож ти, сину, думаєш чинити?“ спитав Шрам.

„А щож! їхати до Переяслава, постягати до обозу підручні мені полки, та й стоять хоть против цілого світу! Що мені тії князі та бояре? Що се вони видумали — шматовати Україну? Наше право козацьке, ніхто міждо нас не втручайся! де два козаки, там вони третього самі судять. Побачимо, чия буде сила!“

„І отсе“, каже Шрам, „замість війни з недоляшком Тетерею, заведеться війна між сьогочними полками! бо вже коли загарбав у свої руки Іванець три полки, то без бою його

з України не випреш. А Васюта собі підніметься, бо за ним уся Сіверня, уся Стародубівщина потягне. Дожидайтесь же тепер, Паволочане, поки Сомко справиться з своїми ворогами! Колиб іще під сю заверуху сам Тетеря не переліз через Дніпро: бо в їх з Ляхами щось таке вже компонується."

"Ну, а щож би ти робив, батьку?" питає гетьман. "Порадь мене своєю головою; я тебе послухаю."

"От що я тобі пораяв би! Їдь лиш ти у Переяслав, та пиши листи до усіх полковників, щоб убоялись Бога та подумали про козацьку славу, що ось Іванець простягає руку, щоб її скаляти, внівець обернути. А я тимчасом поїду з Череванем у Ніжень. Я одкрию божевільному Васюті очи, що й сам пропаде і другим наробить лиха, як не буде за тебе держатись. Нехай лиш він приложить свої потуги до твоїх; тоді у всякого руки опустяться, а твої полковники знов до тебе вернуться."

"Нехай тепер вертаються, а вже не я буду, коли не зроблю з ними так, як покійний гетьман із Гладким."

"Ну, не хвались іще, синку, та Богу молись," сказав понуро Шрам. "Тоді скажеш гоп, як перескочиш. Не тратьмо дармо часу, попрощайтесь."

Прощались і роз'їхались. Ніхто нікому не сказав на прощання веселого слова. Усім на серце пала тяжка туга, мов перед яким великим горем.

"Еге-ге! бачу, бачу, куди доля хилить Україну!" говорив сам собі Шрам, понуривши голову. Їхав позад усіх, не хотів ні з ким розмовляти. "Не вжеж," каже, "отсе справді усе й розкотиться, як горох із жмені? Не вжеж на те козаки воявали і кров свою проливали, щоб пропала козацька слава порошиною з дула?"

Та й згадав старий смутну пісню, що зложив Божий Чоловік, як умер батько Хмельницький:

Чи вжеж дармо тая безщасна Україна Богові
[молила,
Щоб міцна Його воля зпід кормиги лядської
[слобонила,
На позор та поругу невірним не давала, щастям
[паділила, —
Чи вжеж дармо вона Богові молила?

„Мабуць, що дармо,“ думає собі Шрам: „мабуць не така Божа воля, щоб Україна з упокоєм хліба-соли уживала! Чи може приходить уже кінець світу, що возстане свій на свого? І звідкиж підіймається хмара, Боже Ти мій милий?... Запорожжя перше було гніздом рицарства козацького, а тепер виводить тільки хижих вовків та лисиць. Отсе мабуць дожились вражі сини до порожніх кишень, то й заводять між народом трусу, щоб під каламутний час людським добром поживились. Завидно мабуць стало проклятим сіромахам, що в родового козака повно в господі. А який же враг посилав на Запорожжя, як по розгромі Ляхів усякому було вільно займати займанщину? Ні, ось пійдем рицарйовати! Пянствовать та багалі бить, а не рицарйовати!... Пожалуй, інші спасенні душі справді одбігли займанщини, яко суєти мирської а другий розбишака пійшов у Січ, аби не робити діла на господарстві. От і нарицарйовали! утішайсь, Україно, своїми дітками! Іванець підлестивсь до Січовиків, та тепер і коїть зпід руки в князя, що хоче. Бачу, до кого він добирається — хоче Сомкові дружби доказати; та щеж Бог нас не зовсім покинув, іще може набереться сотня-друга вірних душ на Вкраїні!“

Мізкуючи так, слухає, аж ізпереду піднявся якийсь галас. Косили над дорогою косарі, а один упивсь та й простягсь серед шляху; а Василь Невольник мабуть задрімав та й наїхав; от і счинилась заверуха. Завзятий під ту чорну раду сільський люд ізробився.

Шрам стиснув коня острогами і підбіг швидче до ридвана.

„Кармазини!“ гукали п'яні косарі: „ізнав розплодилась вельможна шляхта поміж миром! та нам не вперше викошувати сей бурян по Україні!“

Та й точаться до ридвана, махаючи косами. А один преться з сокирою, щоб притьмом колеса рубати.

„Геть, Иродові душі!“ крикне на їх Шрам.

Побачивши перед собою попа, усі зараз трохи й зупинились.

„Що се?“ каже Шрам. „Чи ви Турки, чи Татаре, що нападаєте на подорожніх? Чи в вас християнська душа, чи вже і Бога й віру забули?“

„Ні, пан-отче,“ обізвавсь один, „не забуде чоловік християнської віри до віку! та як же стерпіти, коли притьмом давлять кармазини людей по дорогах?“

„Та ще, слава Богу, в нас руки не в кайданах!“ озвалось уже двоє, чи троє: „ще не понустимо глумитись над собою! Буде вже й того, що один світу золотом гаптує, а инший може й сірачини не має; один оком своїх сіножатей не займе, а ми ось із половини косимо. А вибивались ізпід Ляхів усі укупі.“

„Так! бачу, бачу!“ каже сам до себе Шрам: „усюди пробралась із Запорожжя халена!“

„Із Запорожжя!“ кажуть: „де тобі, пан-отче, із Запорожжя? Се все наші городові коять, а на Запорожжі усяк рівен. Нема там ні панів ні мужиків, ні багатих ні вбогих.“

„Біднії, сліпородженнії ви діти!“ сказав їм скрізь сльози Шрам. „Нехай Господь змилується над вашою темнотою! Пустіть коней, пустіть! не заступайте дороги, а то я призову на ваші глави проклятіє Господнє!“

„Ну вже пустімо, нічого робити,“ кажуть косарі, розходячись по боках дороги. „Знайти, пан-отче, що сказати! А вже, як би не ти, то миб дознались, із якого дерева повіточувані спиці в ридвані. Не оборонилиб його й позлостистії цяцьки, що дурнії Ляхи повимудровували!“

„Нехай вас Бог помилує!“ каже од'їзджаючи Шрам. „У тяжкому недузї ви ходите! Проклят, проклят химородник, що заморочив вам голови!“

Оттакі пісні слухали наші подорожні до самого Ніженя. Чи заїзджав Шрам до кузні, підковати коню підкову — у кузні коваль, забувши про залізо в горні, балакав з хуторянами про чорну раду; „Що ви,“ каже, „лагодите чересла та лемеші? лагодьте лучче батьківські списи, бо буде хутко усім робота. Їхали в Ніжень Запорожці, так казали, що знов піднявсь такий гетьман, як Хмельницький.“ Чи сходилась де у сільці між миром судня рада — діди, замість щоб укладати громаді суд, розказували, звідки почалось козацтво і як увесь мир вибивсь був ізпід Ляхів і недоляшків на волю. „Що тепер за державці-козаки?“ каже инша сива борода (бо тоді поважні посполитії люде носили борода); „ще з такими можна поборотись. То он як за Наливайка або за Павлюка були Ляхи-державці та недоляшки! один над сотнею сіл. Та і з тими якось же наші справлялись. Он, як був Кисіль, або Вишневецький Єрема... батечки! було йдеш, чумакуючи, степом: Чиє село? „Вишневецького.“ Чиї лани? „Вишневецького.“ Чиє староство? „Вишневецького!...“ та й за тиждень не перейдеш його держави. Знаєте, робили тії великії пани з королем, що

хотіли, так усі городи й пригороди пороздавав їм король то на староства, то на волости. Та й з такимиж то, кажу, дуками батьки ваші справлялись."

Оттак як зачне оповідати, мов із письма беручи, сива голова, то судня рада й про свій суд забуде.

„Ну якже, як вибивались наші зпід лядської кормиги?" питають молодші.

„Ге, як! Біг нашим помагав. Ляхи та недоляшки думали, що, як притопчуть козака, або посполитого, то й лежатиме, мов хворостина на греблі; мали вони нас за скот незмислений. А ваш брат, сірома, у своїй драній свитині, що день, що ніч, з плачем зове на поміч Бога. Ляхи та недоляшки тонуть було у перинах, пють, гуляють, а наш брат, як той невольник до отця-матери, озивається до Бога, перед Богом душу свою, як горющу негасиму свічку, ставить: тим-то й не слабло наше серце, тим-то ми сміливо рушали супроти нечестивої сили, і Господь по всяк час помагав нам!"

Да оттак гуторить-гуторить сільська громада, та й зачне ту Хмельницину до свого часу прикладувати, зачне перебірати, як хто з козацької старшини розбагатів і з чого-то так на Україні стало, що в одного ні ґрунта ні хатини немає, треба в підсусідках проживати, а другий на свої лани людей не назоветься, за всю осінь не обореться. От инший тут знов прийме річ, та й піjde про займанщини викладовати: „Як слобонили наші з Божою поміччю од Ляхів Україну, так тоді по обидва боки Дніпра уся земля стала козакам спільна і обща. От і давай ділить по полках Україну: одні села до одного полку, а другі до другого тягнуть, і у полковому городі судову справу собі мають. Ну, а в полках осягли козаки й позаймали землі під сотні, а в сотнях під городи та під села; а там уже під свої двори,

хутори та левади. От би, здавалось, і добре, та горе, що старожитні козаки, що з предку-віку козаками бували, військовій черні позавиділи, не схотіли ділитись рівно. „Які вони,“ кажуть, „козаки? Їх батьки та діди зроду козацтва не знали. Зробимо перепись, і хто козак, той вольность козацькую матиме, а хто пахатний хрестянин, той нехай свого діла глядить!“ Зчинилась була буча немала: поспільство свого козацтва рішатись не хотіло, що ледві покійник Хмельницький утихомирив. І ото, которі багаті, що на доброму коні збройно до обозу могли виїжджати, тії zostались козаками і до лесстру козацького записані; котріж ходили піхом, так zostались у поспільстві (опріч міщан, що по городах торги і комори крамнії мали), осіли на рангових, або на магістратських та на чернечих ґрунтах, або у шляхти та в козаків підсусідками, а інші zostались козацькими підпомошниками, що двацять, трицять чоловік одного козака споряжають. Сіб-то може й собі, як от і ми, козацької вольности пошукали, колиж не сила! Як старшина з гетьманом розпорядила, так і zostалось. Давай посполитий до скарбу і подачку од диму, давай і підводу, і греблі по шляхах гати, а козак, бач, нічого того й не знає. Прийде було полковник, або військовий старшина, до гетьмана: „Благослови, пане гетьмане, заняти займанщину!“ та й займе, скільки оком закине, степу, гаїв, сіножатей, рибних озір, і вже се його родова земля, уже там підсусідок хоч живи, хоч до другого державці, коли не любо, вбирайся. Знов прийде сотник, чи осаул, чи там який хорунжий полковий, до полковника: „Благослови, батьку, заняти займанщину!“ — „Займи, синку, скільки конем за день об'їдеш.“ А сотники козакам займанщини по всій сотні роздавали. Оборе плугом, обнесе копцями, ровом обкопає, або огранічить вляками та вже й не суньсь туди

наш брат; де забє на болоті палю, там уже ти млина не будуй: сам він, або його діти збудують. Оттак-то, братці, оттак-то, діти, ті багатирі, ті дуки-срібляники з голоти розплодились! У Хмельницину рідко який шляхтич зачепивсь на Україні, приставши у козацтво, а тепер їх не перелічиш! Деякі повилазили знов із Польщі та повипрошували в гетьмана батьківщину або материзну: а більш сього вельможества із козацтва таки начинилось. І вже инший і забув, із чим батьком разом до війська у сіромязці йшов. Той же зоставсь ув убожестві, а йому фортуна на війні послужила, у старшину, у значне козацтво ускочив, а далі займанщину заняв, свиту гаптує, а ми сімряги мовчки латаємо. Оттак-то, братці! оттак-то, діти!“

А Шрам з боку слухає-слухає, та не знає, що вже тим навісним речникам казати.

„Нічого й річей дурно тратить,“ думає собі. „Тут, бачу, довго хтось поравсь, а не більш, як отті прокляті комишники! Бач, яку старовину розворушено! Тодіж і Бог благословив против гордих дуків та беззаконної шляхти ставати; а тепер Іванець для своєї користи роздуває старе огнище. Темний люд закарбовав собі в голові к а р м а з и н и т а н а ш и й н и к и, так тепер тільки тюкни, він по готовому сліду безумній речі й городить, сам себе возмущає, а лукавий Іванець тимчасом до свого добірається! Велика буде милость Божа, як ми його подужаємо!“

ГЛАВА ДЕСЯТА.

Другого дня, на заході сонця, зблизились наші подорожні до Гвинтовчиного хутора, що стояв трохи у боку од Ніженя, серед гарної дубової та липової пуці.

Проїжджаючи мимо ковалеву хату (у пущі жив коваль хуторський), тільки що Шрам одрізавсь од своїх, щоб поспитати, чи дома пан Гвинтовка, як із дверей мов лихий пхнув жінку, трохи коневі під ноги не сунулась; а за нею з макогоном вискочив з хати чоловік.

„Ужеж,“ каже, „я тобі дам за сі пісні! добравсь тепер я до тебе!“

Бачить жінка, що нікуди втікати, давай круг Шрамового коня бігати.

„Ось,“ каже, „лихо велике! Хіба нельзя вже й заспівати:

Ой ти, старий дідуга,
Ізогнувся як дуга,
А я, молоденька,
Гуляти раденька...?“

Чоловік справді вже був сивий, а жінка чорноброва й молоденька.

„Ось постой,“ каже, „суча дочко, дай мені тебе за космаки піймати; я тобі покажу свою старість!... Смійся, смійся! засмієшся ти в мене на кутні... Моргай, моргай! ось як моргну тебе, то й ногами вкриєшся!“

Та й давай гасати за нею круг Шрамового коня.

А вона: „Оддиш бо трохи, Остапе! бач, як засієшся! А я тобі заспіваю другої, коли сії не вподобав.“

Та й заспівала, танцюючи кругом та плещучи в долоні:

„Колиб мені або так або сяк,
Колиб мені запорозький козак,
Тоб він мене сюди-туди повернув!
Тоб він мене до серденька пригорнув!“

„Е, так он якої ще!“ закричав чоловік. „Ужеж тепер від мене не влизнеш! То-то я бачу, що Запорожці щось дуже часто заходять

до тебе, суки, води напиться! а в їх не вода на думці!“

Та й почав ізнов ганятись за жінкою. А вона бігає круг Шрамового коня та ще більш його дратує.

„Згиньте ви к нечистому!“ каже Шрам: „дайте мені проїхати!“

„Деж мені, пан-отче, дітись?“ каже жінка. „Він мене вб'є, як наздожене. Тут хоч дурний, та такий злий, як собака.“

„Сором тобі,“ сказав тоді Шрам чоловікові, „сором тобі із сивими усима та блазнем себе являти!“

Коваль тоді розшолопав, перед ким він єсть, уклонивсь пан-отцеві та й потяг у хату, піймавши облизня. Тільки на порозі ще посваривсь макогоном на жінку, а вона йому регочучи показала дулю.

„Чи дома пан осаул полковий?“ поспитав у неї Шрам.

„Та дома!“ каже. „Там усе з Запорожцями бенкетує.“

„Як? Гвинтовка з Запорожцями?“

„А чомуж, пан-отче? Хіба не знаєте, що Запорожці тепер перші люде в світі? Кажуть, подаровав їм царь усю Україну.“

„Щоб ти окаменіла, як Лотова жінка, за такі речи!“ крикнув з досади Шрам, та скорійш і поїхав од неї.

„Сіль тобі на язик, печина в зуби!“ оддала потиху ковалиха, бо була трохи п'яненко.

Наздоганяючи своїх, Шрам іще раз зупинивсь, стрівши Божого Чоловіка.

„Оттак,“ каже, „дїду! не схотів їхати зо мною, та перше мене тут опинився!“

„Е, та се Шрам до мене говорить!“ каже Божий Чоловік.

„Як отсе тебе Господь сюди заніс?“ питає Шрам.

„Та от, попали мене у свої руки прощальники, сиплють срібло-золото, не одпускають од себе жадною мірою, та отсе й під Ніжень зтягли.“

„Нащо ж ти їм тут здався?“

„Оставили на мої руки товариша. Зане-
дужав у їх курінний. „Одходи нам, батьку,
сього козака, так ми тобі поможемо не на од-
ного невольника.“ Так отсе живу тут та й
няньчусь із ним, як із дитиною: то співаю
йому, то що. Здобувсь добре сіромаха. Той
самий, що з твоїм Петрусем ісчепивсь.“

„І отсе тобі одогрівати таку гадюку!“

„А чомуж? мені усі ви рівні; я в ваші чвари
та свари не мішаюсь.“

„Иродова душа!“ каже Шрам! „Трохи мені
остатнього сина не спровадив на той світ!“

„А що бак твій Петрусь? як мається?“

„Тут ізо мною. Насилу бідний на ноги
ізнявсь.“

„Так ви отсе в Гвинтовки гостьоватимете?“

„Хто в Гвинтовки, а я поїду просто до
Васюти.“

„Не застанеш ти Васюти в Ніжені; поїхав,
кажуть, у Батурин на раду.“

„На яку раду?“

„Хто ж його знає, на яку! Усе мабуть про
гетьманство клопочеться, так от ізозвав раду
ще в Батурині.“

„Так і Гвинтовка там?“

„Ні, мабуть йому не треба Гвинтовки до
сього діла. А то чомуб не зозвать ради у сво-
йому столечному місті? Та цур йому! Що нам
до того? Прощай, пан-отче, не задержуй мене.“

Та з сім словом одвернувсь і пійшов собі
гаєм.

Шрам наздогнав свій поїзд коло високих
воріт пана Гвинтовки.

Будинки в сього значного козака були не
Череваневих: гонтова криша височенна, у два

п'ятра; а в криші вікна повироблювані, і різаною мережкою скрізь гарно облямовані. Зверху криші по різках шпилі, а на верх коміна вертиться по вітру залізний півень. Панський будинок був. А посеред двора в Гвинтовки стояв стовб, і в стовбу усе кільця, то залізні, то мідні, то срібні. Ото знак, що простий козак або посполитий вяжи коня до залізного; а хто значний козак, то до мідного; як же хто рівня господареві, так той уже до срібного.

Череваниха, розгледівши те все, обернулася до Шрама, та й каже сміючись: „Не дурнож мабуть у мого брата жінка княгиня: у його все не по нашому.“

А Шрам понуро: „Се вже так: дьогтяр і смердить дьогтем. Коли взяв Польку, то вона тебе наскрізь своїм духом пройме.“

Як ось, тільки що наші в'їзджають у ворота, аж пан Гвинтовка вертається з польовання в другі. Круг його хорти на мотузках; за ним ідуть козаки, трублять у роги, та ще пар зо дві й волів ведуть за собою.

„Еге, добродійко!“ каже Шрам Череванисі: „та твій брат справді, бачу, у пани пошився! Коли козак водив хорти за собою на мотузках?“

„Се ще не диво,“ каже Череваниха; „а диво, що он якого звіря впольовали!... Як ся маєш, як живеш, пане брате?“ закричала до Гвинтовки. „Привітай лиш нежданих гостей.“

„І жданих, і давно званих!“ каже Гвинтовка, під'їзджаючи до ридвана. „Чолом, кохана сестро! чолом, любий зятю! чолом, панно небого! Е, та хтож отсе ще з вами? Невже се пан Шрам?“

„А комуж би була нужда,“ каже Шрам, „забиватись сюди аж із Паволочи? Ось мій і син, пане полковий осауле, тобі до послуги.“

„Ну, вже такої радості я й не сподівався!“ каже Гвинтовка. „Настусю, Настусю серденько!“

крикне, обернувшись до будинка: „вийди лиш подивись, які до нас гості завітали!“

У дверях з будинка показалаь господиня. Ще була молода й хороша, тільки бліднолика пані. Зараз було видно, що се не нашого пера пташка. Не та в неї хода, не та й постать, та й українська одежа якось їй не припадала. А гарна, чорноброва була пані.

„Княгинє моя! золото моє!“ каже їй Гвинтовка: „привітай же моїх гостей щирим словом і ласкою. От моя сестра з дочкою; от мій зять; а ось високоповажний пан Шрам із сином. Його всяк знає на Україні і в Польщі.“

Княгиня зійшла з рундука на зустріч гостям, веселенько всміхаючись, тільки дивилась якось так жалібно, що аж чудно усім здалось. Зараз можна було догадатись, що в неї лежить на душі якесь тяжке, невсицуще горе.

Гвинтовка скочив з коня, узяв свою жінку за руку і підвів до ридвана. А Череваниха з дочкою тож вилізли з ридвана, щоб привітатись із своєю вельможною родичкою. Оглядають тую княгиню, як яке диво; до неї, аж княгиня наче їх і не бачить. Щось друге в неї перед очима; аж помертвіла, наче щось страшенне побачила. Далі як крикне не своїм голосом: „ридван!“ та й упала без пам'яті.

Усі засмутились; не знали, що се з нею сталось. Один Черевань усміхавсь, догадавшись, що тому за причина.

„Ге! не дивуйтесь,“ каже, „бгатці: ридван сей узяли ми під Зборовим, а в ридвані сидів князь із княжам. Князяж погнали Татаре до Криму, а княжа вражі козаки, насунувшись, кіньми затоптали.“

Княгиню тимчасом підвели з землі. Здихнула небога на вітрі, та, мабуть почувши, що сказав Черевань, аж застогнала, наче її хто ножем шпирнув у серце.

„Бач, лядськ кодло!“ каже тоді скрізь зуби Гвинтовка. „Я думав, вона вже забула прежні норови, аж мабуть вовка скілько хоч годуй, а він усе в ліс дивитиметься!“

„Га-га-га!“ засміявсь Черевань. „Хібаж я тобі не казав: Ей не бери, бгате Матвію, Ляшки: не буде тобі з нею щасливого життя!“

„Цур йому!“ каже Гвинтовка. „Годі вже про се! Просимо до господи, дорогії гості. Ви, чорти!“ гукнув Гвинтовка на свої слуги „чого стоїте поторопівши? Однесіть панію в покої.“

„Скажи, Бога ради,“ спитавсь у Гвинтовки Шрам, як увійшли до світлиці: „що отсе за дикий звір із рогами показавсь у ніженських пуцах? Ганялись наші батьки по низових степах за білорогими сугаками; ганялись наші діди, коли правда, що співають у піснях, і за золоторогими турами по Дніпрових борах, а на такого тяжкононогого звіря ще зроду ніхто не польовав.“

„Інший,“ каже, „пан-отче, тепер час, інші й звичаї. Сугаки та тури їли одну траву, а сей тяжконогий звір перегризає дуб і всяке дерево, при самому корені.“

„Га-га-га!“ засміявсь веселий Черевань: „се вже, бгатіку, спражня загадка.“

„Ои, бачите,“ каже Гвинтовка, „ідуть у двір, познімавши шапки, ніженські кушнірі та са-логуби? Які тепер смирні та покірливі, що в мене воли в дворі; а пійди поговори з їми в маїстраті: там зараз покажуть тобі трухлий шпартал із висхлою печаттю!“

„Та щож тобі заподіяли сі добрі люде?“ питає Шрам.

„Справді, що добрі!“ каже всміхнувшись Гвинтовка. „Колиб ти почув, пан-отче, як сі добрі люде на геродову старшину з Запорожцями похваляються! Запорожці тепер з міщанами

як рідні брати: пють та komponують укупі, як би нашому брату яму викопати. І така завелась сміливість у вражих мугирів, що їде значний козак улицею, ніхто їй шапки не ламає.

„Та підождиж, пане брате,“ каже Шрам: „а тиж сам чия сторона?“

„Отсе ще!“ каже Гвинтовка. „А вжеж гетьманська.

„А чогож ти водишся з Запорожцями?“

„Хто се тобі сказав?“

„Хтоб ні сказав, а чутка така, що ти бенкетуєш із ними незгірш од міщан.“

„Ілюй ти, пан-отче, тому в вічи! Щоб отсе я, будучи паном на всю губу, не знайшов собі лишної компанії над запорозьку челядь!“

„Так, так,“ каже собі скрізь зуби Шрам! „Бачу вже я добре, що ти пан, хоть і не кажи.“

А Гвинтовка глянув у вікно та й гукнув на свої слуги: „Хлопці! бийте вразьких личаків по гамаликах! женіть батогами з двора Хамове кодро!“

„Ка-зна що, бгате!“ каже Черевань: „хтож таки християнина, наче собаку, проганя од порога!“

А Шрам не витерпівши додав: „Так робили тільки пани Ляхи та наші недоляшки. Чи не обляшила й тебе твоя княгиня?“

„Як отсе так?“ крикне Гвинтовка.

„Так, що твої речі і звичаї годились би й звірю Єремі.“

Почервонів як мідень Гвинтовка.

„Батько!“ каже: „од одного тебе я стерплю такі речі, не проливши гарячої крові! Я такий Єрема, як ти Барабаш. Єрема!... та нехай сарана візьме мою душу, коли не рад я по всяк час виняти за Україну шаблю один против десятъох!“

Та й виняв з піхви шаблю і блиснув нею на сонці; а сонце вже сідало, і тільки на сволоці скрізь вікна червоніло.

„Ну, ну, угамуйсь,“ каже Шрам: „хібаж я тебе не знаю? Мало чого скажеться під гарячу мінуту? Не все, кажуть, переймай, що по воді пливе.“

А сам собі подумав: „І Єремі дорога була Україна; і він махав за неї шаблею: як не махати, боронячи свої маєтності?“

„І справді,“ каже Гвинтовка, „припалож мені тепер змагатись, як треба гостей шанувати. А гей, княгине! давай лиш козакам вечеряти!... Помиливсь ти, пан-отче,“ каже знов до Шрама, „дуже помиливсь, сказавши, що жінка мене обляшила. Тривай лиш, чи не я її окозачив. Дивися, не гайдуки, не маршалки застилають у мене стіл. Доказали ми Ляхам козацької слави: княгині їх тепер служать козакам за столом і не за столом! А ти кажеш, що жінка мене обляшила. Княгине, моє золото! чи ти спиш, чи не чуєш? вечеряти козакам пора!“

Так вигукував осаул полковий Гвинтовка: хотів притьмом довести перед Шрамом, що в його жінка все одно, що служебка, хоть би вона була сто раз княгиня. І так як мертве нехотя устає на чарівницький поклик з домовини, так тая княгиня, мов не своїми ногами, увійшла до світлиці на грізний поклик свого чоловіка. І так як молода рабиня у старого, сивобородого Турчина служить і тремтить, і низько покланяється, так і та нещаслива княгиня, догожаючи своєму чоловікові, низько вклонилась гостям і почала застилати стіл білою скатертю. А рукиж то білі, ніжні, засукані по хазяйськи по локоть, здаються чистійшими од скатерти і ніжнішими од миткалевих рукавів, — сияють скрізь вечірню тінь, як свіжий сніг ранком на дворі. Чи на теж то вони викохані, випестовані, щоб, покинувши високі князькі замки, застилати стіл козакові?

„Не честь, не слава хіба козакам“, каже господар, глядя на неї, „що в їх такії слуги? Сестро, небога, прошуж до гурту. Сідайте та й не клопочітесь у мене в господі ні про що, як пани над панами. Вам услуговатиме горда польська пані, високоіменитая княгиня!“

А Череваниха каже: „Ридван наш так ізлякав твою господиню, що колиб їй у добрий час мовити — чого не сталось із переполоху. Можеб ізмить її свяченою водою, та нехай би наділа сорочку пазухою назад?“

„Е, сестро!“ одвітує Гвинтовка: „мій голос підніме її і з домовини. Не вважай, що вона така смутна сьогодні: скажу тільки слово, так зараз розвеселиться, та ще й через шаблю поскаче. Наші козачки танцювалиж колись під лядську дудку“.

Хтоб то зміг розказати, що на ту пору діялось на серці в бідної княгині! Мабуть привикла вже небога до такого глуму; уже й не плаче й не здихає. Слухає тее гордовання од свого чоловіка, так мов не про неї й річ; тільки часом здригнеться од його грізного голосу, як струна на бандурі.

„Боржій, боржій, жінко!“ покрикує на неї Гвинтовка: „докажи, що твоя висока порода на якесь таки лихо тобі здалася. Давай там якоїнебудь настойки, чи запеканки, тільки такої, щоб і старе помолодшало.“

Принесла княгиня й запеканки, почала гостей шанувати. Мусіла перше випити чарку сама, і тоді вже стала гостей обносити.

„Пийте тепер безпечно, дорогії гості,“ каже господар: „Ляшка вас не отруїть.“

„А од їх роду — не во гнів твоїй жінці — се іноді й станеться,“ каже Шрам. „Можеб і батько Хмельницький пожив іще на світі, як би не сватавсь із Ляхами.“

„Бач, моє золото, які твої земляки!“ каже Гвинтовка. „Хвали Бога милосердного, що я тебе

слобонив од їх. Хоть може мої липові світлиці й не те, що княженецькі замки, так хоть поживеш між православними християнами; усе таки не так смердітимеш людським духом, як позовуть на суд перед Бога!“

„Та чи по нашомуж вона молиться?“ шепнула Череваниха братові.

„Оттак сестро!“ одвітує той голосно: „не вжеж ти думаєш, що я мав би католичку за жінку? Уже не знаю, що там у її в душі сидить, а вона в мене і до церкви ходить, хреститься по нашому. Перехрестись, моє золото!“

Княгиня перехрестилась, як дитина, і щото! бачся, нічого не заважають слова, а Леся, та й сама Череваниха, насилу змогли дивитись без сліз на ту нещасливу невісту. Так як бідний горобчик попадеться у руки хлопцям та й не знає, за що над ним знущаються, а тії йому виспівують, як Жиди Христа мучили, крутять та підкидають угору: так ся безталанна княгиня попалась тепер між козаки: і що там тії князі, сенатори та великі пани наробили, про що вона й не відала, за все тепер одвічає.

Тільки ото що посідали за стіл, і Шрам поблагословив страву, як ось хтось одсунув знадвору кватирку і гукнув на всю світлицю: Пугу!

Шрам з серця аж ложку покинув, а господар замішавсь-замішавсь, та й сам не знає, що йому робити. Як ось ізнов: „Пугу! Чи ти спиш, пане князю, чи вже так завеличавсь, що не хочеш пустить доброго чоловіка і в хату?“

„Просимо, просимо, пане добродію!“ каже Гвинтовка. „І сїни й хата перед тобою настїж“.

„А собакиж у вас не кусаються?“

„От славно! а нащож співають:“

Запорозький козак
Не боїться собак?...

„А кішки в вас не дряпаються?“

„Бог з тобою, добродію!“

„Тепер чорт зна як стало на Україні!“ каже, усе таки за вікном, голос; „наш брат не у всякі двері сунься“.

„Коли не у всякі“, каже Гвинтовка, „так у мої і о півночі можна“.

„Пане Матвію!“ озвався тоді до його Шрам: „так отсе ти так не братаєшся з Запорожцями?“

„Е, добродію мій!“ каже, зачервонівши з сорома Гвинтовка. „Запорожець Запорожцеві не пара. Се батько Пугач, старець, або дід кошовий. Із ким, із ким, а з їм ладити треба. Тепер на Україні усе так перевернулось, переплуталось і перемішалось, що навпростець нікуди не проїдеш. Утремо ми Запорожцям носа, як колись візьме наша, а тепер, покищо, треба гладить за шерстю. Вони бо в царя велике пошановання мають і чого хочуть, усе одержують“.

„Не їздить же нам, пане брате, із тобою одним шляхом“, каже поцуро Шрам.

Як ось увійшов до світлиці батько Пугач, старий, довгоусий дідуган, із своїм чурою. У простих сімрягах, а сорочки чорні, як сопуха. Та господареві мабуть на сей час було байду же, що неодягнені гості: забувши й своє панство, зустрів батька Пугача з таким привітанням, мов той у найдорожших кармазинах.

„Прощуж“, каже, „за стіл до громади“.

„Не сяду!“ каже Пугач, стоя серед світлиці.

„Чому ж не сядеш?“

„Тому, що в тебе добрим людям така честь, як собакам.“

„Про яких се ти добрих людей говориш?“

„Та хоч би й про тих, що за віз хворосту платять по дві пари волів. Та ось вони й самі йдуть до твого вельможного панства. Без мене ти їм не дав і приступу.“

Увійшли міщане в світлицю та й стоять у порога.

„Ну, скажи“, каже батько Пугач: „защо ти в їх воли забрав?“

„Щоб не рубали гаю, от защо!“

„Та вониж, коли хочеш знати, не в твоєму гаю рубали, а в городовому!“

„У городовому, батьку! у городовому, пане!“ загули міщане, кланяючись то Пугачеві, то Гвинтовці.

„От славно!“ каже Гвинтовка: „з якогось часу моя займанщина стала городовим гаєм?“

„Та се, пане“, одвітують, „по твоєму вона твоя, а по нашим маїстратським записям вона наша Біг зна з якого ще часу. Ще скоро батько Хмельницький вигнав Ляхів та недоляшків з України, то зараз і дав нам привелей осягти під городом поля, гаї і сіножати, які самі улюбимо. Ще й доси є знаки, що позначили наші бурмістрове.“

„Та се-то ми знаємо“, каже Гвинтовка, „що ви того тільки й пасли, як би вхопить що найкращий шматок із козацької здобичи! Козакам було тоді не до займанщин: козаки тоді бились із Ляхами понад Случчю, понад Горинню та топились по багнах, а ви з своїми пикатими бурмістрами давай викроювать що найкращі поля та сіножати! Се то ми знаємо! Так отже ні! козацький бунчук переважить бурмістерську патерицю! Пан полковник сам давав мені бунчука, щоб я його рукою займав собі займанщину, скільки за день конем об'їду. Цілий день не вставав я з своїми з коня і тепер нехай ніхто не говорить, що се не моє добро!“

„Послухай, пане князю, ти мене, старого Пугача“, каже поважно січовий дід. „Старий Пугач ні для кого в світі душею не покривить. Нехай міщане дечим і поживились од козаків у польську заверуху, та вжеж і козаки почали тепер нагинати їм шиї, справді по шляхетськи.“

Засівши в їх магістраті, в ратуші, старшина козацька орудує їх війтами, бурмистрами і райцями, як чортяка грішними душами. Коли тобі полковник дав займанщину, то нехай воно так і буде; тількиж не обіжай добрих людей, верни їм їх воли."

Помовчав трохи Гвинтовка, та глянувши на Шрама, й каже: „Ні, нехай шукають їх у бурмистрів, що поробили в моїх гаях прикмети, а я докажу їм, що я в своєму добрі пан. Треба нам сім безшабельним гевалам збить трохи пихи."

„Ох, швидко сі гевали зроблять вас гамаликами!" сказав тоді батько Пугач. „Не допоможуть вам ні шаблі, ні бунчуки! Дурні ви, дурні з своєю пихою, та й не кастесь! Дітки мої!" обернувся до міщан: „плюйте ви й на його гординю й на його здирство! Ми вернем вам ваше добро десятицею."

„О, спасибіж тобі, батьку, що хоч ти за нас уступився!" кажуть міщане. „Просимож до нас на вечерю. Не погордуй уступити до нашої простацької господи. Прощай, пане князю. Прийде й на нашу вулицю празник."

„Потривай, пане добродію," каже Гвинтовка: „я не хочу сперечатись із тобою через личаків. Нехай беруть воли к нечистій матері, а ти оставайсь вечеряти"

„Не до вечері тепер нашому брату", одвітовав Пугач. „Будуть хутко наші сюди під Ніжень. От ідуть уже царські бояре; ми їх до Переяслава не пустимо. Гарний город і Ніжень для чорної ради. Так не до вечері вже нам тепер."

І не дожидаючись одповіді, насунув шапку та й потяг із хати. Міщане за ним.

А Гвинтовка оставсь тепер перед Шрамом ні в сих, ні в тих. Бачить, що вже Шрам розкусив його. Отже ще таки хотів замазати щілку то козацькими восклицаннями — на се був дуже здатен — то лестивими привітаннями; та вже

Шрама нічим не розважив. Насунувши брови, сидів старий за вечерею; а другі гості, бачивши, що він такий похмурний і собі сиділи мовчки.

Узяла Гвинтовку досада; напавсь на бідолашну княгиню. А княгиня, не сідаючи за стіл, усе ходила слідом за дівчатами, що подавали до столу страви. Жадна страва не прийшлась йому до смаку: усе не так, усе йому на лядський лад приправлено. Давай коренити Ляхів і всі їх звичаї.

А бідна княгиня, бачучи, як він розлютовавсь, аж тремтить уся, що та билина од вітру. Порядкує, і сама не знає, що куди і до чого; далі якось зачепила рукавом срібну коновку, повну вишнівки, та й розлила по всій скатерті.

А Гвинтовці мабуть аби найти приклучку. „Чортова кров!“ крикне так, що аж вікна затремтіли, та й пхнув од стола княгиню. Бідна так і брязнулася об землю.

„Гей! чорти!“ крикне Гвинтовка на свої слуги. „Візьміть ік бісовій матері сю лядську погань!“

Вибігли дівчата з кімнати, підняли та й повели з світлиці свою панію.

Черевань поглядував на Шрама, що то він тепер скаже; а Шрам сидить понурий, буцім нічого й не бачить. Не сказав нічого й Черевань, і всі мовчки скінчили вечерю.

Шрам по вечері сказав тільки господареві, що завтра рано на зорі поїде в Батурин, а Петра оставляє, яко недугуючого, одпочивати у його в хуторі. З тим і порозходились на спочинок.

ГЛАВА ОДИНАЦЯТА.

Уставши вранці, пішов Петро у станю, а на стані вже пан-отцевого коня й немає: ще до світу махнув старий у нову дорогу; десь його й сон не взяв.

Тяжко було на серці мойому Петрові. Одна думка усюди його провозжала: жалковав на своє нещасливе кохання. Ось бо спершу нудив світом, що горда дівчина на його байдуже; далі скільки то перегоріло у його в серці огню од того несказанного жалю, що инший перед його очима взяв та й веде її до вінця; а тепер ще нове горе: знає, що вона його любить щиро, та треба розізнатись на віки. А Боже мій милий! як би то й назвати теє щастя, щоб жити з нею в парі, як голуб із голубкою!

Так то вже тому бідному козакові любощі очи затуманили, що здавалось, тільки там, де вона, і сонце сияє, і Божий мир красен; а без неї усюди тьма і пустиня.

Инший то можеб не вважив, що пан-отець не благословить і що вже вона заручена другому; махнув би може з нею в дикі степи, на Хорольські хутори, та й насміявсь би над лихою долею. А Петрові й думку таку було страшно допустити у голову. Він добрий був син і щирий козак; лучче йому з нудьги загинути, ніж пан-отця на вік преогорчити і золоту свою славу гряззю закаляти. У його инша була думка: умислив собі, послі пан-отцевої смерті, пійти на Запорожжя та, поробивши власним коштом човни, з охочими козаками турецькі городи пліндровати і жизнь свою по рицарськи, на полі чи на морі, за християнську віру положити. А поки що, уложив собі од Лесі яко мога одбігати, і на самоті перемогать тії нещасні любощі. Тим-то й тепер, походивши, посумовавши по стані, не схотів вертатись у будинок, щоб не зустрітись із своєю несуженою дружиною, а пійшов своїм звичаєм блукати по пуці чи не розжене свого смутку.

Взявши на ліву руку од дороги, пійшов вузенькою стежечкою, і як ні звертав свої думки, то на пан-отця, де то він обертається, то на тревогу по Україні, а серце знай своє

шепче. Вже час немалий іде він пущею, колиж виходить на лощину; гляне — кінець лощини ізза дерева димок. Сонце вже піднялось геть-то, так дим унизу поміж деревом синій, а вгорі наче золотий серпанок. Дивиться Петро, аж і огорожа, і хатка мріє оддалеки. Вже він хотів звернути на бік, щоб не тревожити дурно чужих собак; колиж гляне — іде супротив його од хати середнього віку чоловік, у козацькій жупанині, а його під руку веде молода, чорнява дівка. А чоловікові тому мабуть і не треба чужої підмоги; однімає од неї руку та й каже: „Та ну, Настусю, к нечистій матері! що ти мене ведеш, мов п'яницю з шинку? Я сьогодні хочу пограти конем по полю, а ти мене водиш, наче дитину. Геть, кажу, оступись!“

Як же здивовався Петро, познавши Кирила Тура! (бо се він самий і був). І, дивне діло! так йому зрадив, наче рідному братові; а що недавно бились на смерть, про те йому й байдуже.

І Кирило Тур зрадовавсь; привітався так, як із давнім приятелем.

„Поздоровляю,“ каже, „по ліках! Ну, не думав я, щоб після такої руки ще ти дививсь на Божий мир. Та й сам я — мовити правду — не хотів би більш підійматись на ноги. Бог знає, чи трапиться вдруге так гарно вклястись спати.“

„Не знать що ви говорите, братіку!“ каже йому дівчина, дивлячись любязненько йому в вічі, і ще таки держучи його за руку.

„Мовчи, бабо!“ сказав Кирило Тур. „Ваш брат у сьому не тямить сили. Вам жизнь іздається ка-знає чим. Хата, піч, подушки — отто вам і все щастя. А козакові поле не поле, море не море, щоб ізнайти долю. Козацька доля в Бога на колінах. * Туди і рветься наша душа, коли хочеш знати... та чи з тобоюж про сі речі вести розмову? Я вже, братіку,“

обернувся Кирило Тур ізнов до Петра, „покидав зовсім сей світ, набитий бабами та всякими химерами; уже був і ногу поставив на поріг, щоб іти у далеку дорогу; так щож? учепились за мене добрі люде і таки вернули назад. Думають, куди яке добре діло зробили, що не дали вмерти! Їм здається, що й нема вже в Бога нічого кращого на отсю мизерну жизнь; а от, у кого товку є хоч за шеляг, то всякому скаже, що вона не стоїть ніякогісінького жалю!“

„Скажиж мені,“ перебив його мізкування Петро: „як отсе ти опинивсь на сім боці?“

„А так,“ каже, „що взяли добрі люде та й давай няньчити, сповивати, купати, наповать усякими зіллями, а далі й сюди з собою завезли. Дуже тут мене треба! І кудиж утрапили? якраз у хату до моєї матери! Тут уже баби як попали мене в свої лапи, то от, як бач, ніяким побитом не одкараскають. Притьмом кажуть, що я нездужаю; а я так нездужаю, що медведяб за ухо вдержав. Колиб не Божий Чоловік, то довелось би з нудьги пропасти між плаксивим бабством. Той, спасибі йому, розважить таки инколи душу козацькою піснею, та й на Божий мир дивиться по людськи.“

„А побратим же твій де?“ спитав Петро.

„Побратимові,“ каже, „моєму тепер доволі діла. Хочемо задать перцю городовій старшині, так шатається тепер по всіх усядах наче ткацький човник по основі. Напняли братчики вам добру основу; витчуть вам таку сорочку, що ні руками ні ногами не повернете.“

„Слухай, брате,“ каже Петро: „коли казати, то кажи ясно, а не загадками.“

„Кажі йому ясно!“ засміявшись мовив Запорожець. „Який тепер чорт скаже тобі що небудь ясно, коли звідусюди нахмарило? Виясниться вам хіба тоді, як заторохтить грім та забліскає блискавиця. А вже до сього не далеко. Казав побратим, що вже над Остром,

у Романовського Куті, наші і кош заложили. Сьогодні тривай, чи й сам Іван Мартинович не прибуде з атаманням, а к завтра йому ік ранку щоб і бояре царські не над'їхали. Чорний люд збірається під Ніжень, як сарана. Кажуть, у Ніжені під раду великий урожай на кармазини...

У Петра од таких річей аж мороз пішов поза шкурою. Перш усього подумав він про свого пан-отця, і вже хотів був ійти до хутора, щоб його сповістити, та згадав, що пан-отець у дорозі. Друга його думка була про Лесю: боявсь, щоб як небудь і їй в козацьких чварах не досталоось; а ще більш боявсь, щоб Кирило Тур, під сей каламутний час, удруге не вкрав її, так як у Києві. Щож тут чинити...? „Заведу про неї річ із Запорожцем!“ та й натякнув про Лесю.

„Ге-ге-ге!“ каже зареготавши Запорожець. „Невже ти ще й досі не викинув з голови тії дурниці? Мені здавалось, досить пустить чоловікові з пів ведра крови, щоб одумавсь; аж мабуть ні! мабуть вас няньки вже змалечку загодовують такою кашою, щоб і з сивим волосом не перестав чоловік лишнуть до баб!“

„А ти, вразький прудиусе,“ каже сміючись Петро, „невжеб то занедбав дівчину, що бивсь за неї мов скаженний?“

„Пху!“ аж плюнув з серця Запорожець: „став би я тепер думати про таку пакость! Один тому час, що чоловік іскрутиться. Тепер давай мені хоч копу таких дівчат, то їй-Богу — от велике слово їй-Богу — усіх оддам за люльку тютюну!“

Полегшало в козака на душі. „Ну кудиж,“ каже, „отсе ти ідеш?“

„Та от бач, Божий Чоловік звелів мені прохожуватись по пущі, а баби мої... се сестра моя, коли хоч знати, а там у хаті ще й мати є... так баби мої не їмуть віри, що я одужав. Та вже я їм сьогодні докажу, що пора їм од мене

одчепитись: осідлаю коня та проїду по полю так, щоб аж ворогам було тяжко, як мовляв Черевань. А що бач Черевань?"

„Тут із нами у Гвинтовки," каже Петро.

„Так ми з тобою сусіди," сказав Запорожець. „Ну, братіку, будемо ж тепер жити мирно, коли тільки проживе тепер мирно хоч одна душа на Україні. А поки що, ходімо лиш у хату та поснідаймо."

Петро на те ізозволивсь. А в хаті вже поралась коло печи стара мати: пекла млинці на снідання.

„От і моя ненька старенька," сказав Кирило Тур, та й каже матері: „Коли хоч, нене, знати, що се за козак, так се той самий, що разом нас із ним нашпиговано під Київом."

А Петрові шепче на ухо: „Я не скажу їм, що це який враг і нашпиговав мене, як не ти: а то дивитимуться на тебе бісом. Сі баби ніяк не збагнуть, що сьогодні можна з чоловіком рубатись на всі заставки, а завтра гуляти вкупі по братерськи. Не знать як дивляться на Божий світ. Сказано — баби."

Стара неня була радесенька, що в сина трапивсь знакомий гість, і зараз почала його трафувати. Миттю подала на стіл гарячих млинчиків, сала кусок положила на ьружечку, і мисочку сметани поставила; ще й пляшку перчагівки достала з полиці.

„От як мене втішив на старість Господь милосердний!" каже до гостя. „Не думала я вже бачить до віку свого сінка, свого ясного сокола!"

І обняла Турову голову, і поцілівала його в чуприну.

„Годі, годі, мамо!" каже Запорожець. „Ти б, здається, тільки й робила, що няньчилась із мною. Я вже й так боюсь, щоб через тебе товариство мене не одцуралось. Скажуть: Іди собі геть; нам таких мамів не треба!"

„А ти ще таки не перестав думати про ту прокляту Січ?“ сказала мати.

„Пані-матко!“ крикне на неї Запорожець: „не давай волі язика, коли хоч, щоб я прожив у тебе в хаті ще хоч пів дня! Як можна уживати проклятим славне Запорожжя!“

„Щоб воно тобі запалось!“ каже скрізь сльози мати: „узяло воно в мене, наче сира земля, чоловіка — не знала я щастя замолоду; а тепер візьме ще й сина — не дознаю я щастя й при старости літ!“

„Ну, що ти вдієш із сіми бабами!“ каже засміявшись Кирило Тур. „У їх щастям зоветься чорт-зна що! Ну, давай лиш нам, нене, по чарці, то може повеселійшасмо. Тепер Січ може буде недалечко: у Романовського Куті. Правда, й туди вашому брату все одно дзусь! так я сам іногді до вас навідаюсь, та часом ще й гостинця привезу.“

„Не треба мені кращого гостинця, як ти сам, сину мій коханий!“ каже мати.

„Чому не Маруся!“ одвітує Кирило Тур. „Так не для баб же создав Господь козака. Є в його що небудь краще робити, ніж сидіти оттут та втирати млинчики. А млинці важні! нічого сказати, важні млинці!“

Тільки що се сказав, як ось під вікном затупотять коні, а хтось у вікно по запорозьки: Пугу, пугу!

Жінки обидві так і затремтіли. Уже їм не впервинку було се Низове пугання, тількиж ніколи не було їм так страшно.

„Ох, моя матінко!“ крикне Кирилова сестра: „чогож се мене такий страх ошиб? Хто се такий, мій братіку?“

А Запорожець їй понуро: „Се вже, сестро, приїхали по мою душу.“

„Ох лишечко!“ заквилила мати. „Щож отсе ти сказав, мій синочку!“

„А ось“, каже, „добрі молодці самі тобі розкажуть, коли ще не догадалась.“

Як ось двері одчинились, і лізе в хату, тяжко переступаючи через поріг, батько Пугач, а за ним його чура.

„А здоров, вражий сину!“ так привітав кошовий дід Кирила Тура. „Як ся собі маєш? Добрих послав тобі Господь гостей, та чим-то їх уконтентуєш? Прощайсь лишень дияволів сину, з матірю та з сестрою, бо вже недовго ряст топтатимеш!“

„Батечки мої, голубчики!“ крикне злякавшись Кирилова мати: „щож отсе ви з їм хочете робити? Не залишайте мене сиротою на старости, не однімайте в мене мого світу, мого сонця!“

А батько Пугач на неї й не дивиться, та знов до Кирила Тура: „А що, вражий сину! зоявсь уже на ноги? одпас уже товсту мармизу? Поїдьмо лиш до коша на розправу. Ти думаєш, ми дурно насипали Божому Чоловікові шапку талярів? Пакосник ти паскудний! плюгавець! загладиш ти в нас сьогодні увесь сором, що наробив товариству! Убірайсь лиш, гаспедський сину! сідлай коня! Тебеб треба, взявши за шию, вести до обозу на верійовці, як собаку, та вже я честь на собі кладу: пограй уже, так тому й бути, в остатній раз на коні!“

Ні живі, ні мертві, слухали такі речі мати й сестра Кирилова; далі, наче їм хто ніж устроив у серце, повалились на землю та й припали до ніг батькові Пугачові, та плачуть же то гірко та молять, щоб не однімав у їх остатньої радости.

„Гетьте в нечистій матері!“ крикне жорстокий Запорожець. „Якого біса лазите передо мною? Не я над їм суддя: усе товариство з їм правуватиметься!“

Тоді Кирило Тур піднявсь ізза столу та й каже веселим голосом: „Ка-знає що робиш

ти, батьку! Хтож таки лякає так жінок! Ажеж і в тебе, тривай, була мати: не вовчиця тебе на світ породила! Сідайте лиш та підкріпляйтесь, чим Бог послав, а я ось осідлаю коня, одягнусь та й поїдемо. Мамо, сестро! годі вам незнати чого убиватись! Хіба ви не знаєте жартів запорозьких? Наш брат і жартує так по ведмежи, що іншого й до сліз доведе."

Не знали сердечні, чи няти, чи не няти віри Кирилу Турові, однак стали трошки спокійніші. Дивляться мовчки на грізного свого гостя, на батька Пугача, чи не скаже він хоть словечка м'якшого, чи не всміхнеться до їх. Ні, білі його брови страшно насупились. Попустивши вниз сивий, довгий ус, поглядовав він на Кирила Тура, як хижий орел на ягницю.

А Кирило Тур буцім на те й не вважає. „Чогож," каже, „ви поторопіли? Батько пошутковав, а в їх уже й душі не стало. Давайте лиш млинців гарячих, а я ось пошаную гостей перчаківкою. Я вам казав, що пограю сьогодні конем по полю. Ну, приїхали за мною козаки, та й годі. А вони вже й розпустили губи. Ех, бабська натура! А ще просять зостатися з ними жити. Що за життя козакові з такими плаксами!"

Батько Пугач сів за стіл, поблагословивсь, та й почав улетать млинці. Кивнув на чуру, і чура сів коло його, та й принявсь за снідання.

А Кирило Тур вийшов із хати і почав звати свистом свого коня з гаю. Кінь пасся на волі округ хати. Розумна була животи́на: зараз прибігла, почувши хазяйський посвист.

Почав Кирило Тур збирати зброю, та щоб заспокоїти пані-матку, що мов би то в його на думці нема нічого смутного, ідучи мимо вікон завів козацьку пісню, повним та розлогим голосом:

„Ой коню мій, коню! заграй підо мною
Та розбий тугу мою;
Розбий, розбий тугу по темному луку
Козакові та молодому...“

Тільки не втрапив неборак вибрати добре пісню: вона ще більш завдала туги старій козацькій нещці. Покинувши дочці своє порання коло печи, сіла сердечна мати кінець стола, та так же то гірко почала плакати, що й старе запорозьке серце трохи помякшало.

„Не плач, нене: дурно сльози тратиш,“ сказав батько Пугач.

А Кирило, ідучи знов мимо вікна, співає свою пісню, та таким же то смутним оддавсь на сей час у хаті його голос!

„Ой згадай мене, моя стара нене,
Як сядеш увечері їсти:
Десь моя дитина на чужій стороні,
Та нема од неї вісти!“

Сковорода перевернулася і покотилась на долівку в Кирилової сестри. Кинулася бідна голубонька до матери, обняла та й заголосила: „Матусю, моє серденько! а щож ми тоді в світі робитимем, як не буде в нас Кирила?“

А та безталанна за слізми й світу Божого не бачить, і слова не промовить.

Аж ось іде в хату Кирило Тур, удаючи з себе такого веселого молодця, що тиб сказав — він на весілля прибравсь. Глянувши на сей плач та обнімання, став серед хати, здвигнув плечима, руки розставив, та й каже: „Ну що ти з сіми бабами чинитимеш? і порання покинули! Уже правда, що тільки нагадай козі смерть! Щож? хіба мені самому пекти млинці для пана отамана? Годі, кажу, вам румати; ну де в біса дінусь, вернусь іще сто раз до вас, нікчемне ви бабство!“

„Ну лиш підперізууйсь,“ каже батько Пугач: „я довго ждати не буду. А ти що за чоловік?“ обернувся до Петра.

Той мовчки дививсь на все, що перед ним діялось. Сказав йому своє ім'я й прізвище.

„А!“ каже: „син того нависголового попа, що мішається не в своє діло. Ось ми вам хутко втремо носа: Іван Мартинович уже під Ніженем; навчить він вас панувати та гетьманувати!“

Знайшов би Петро, як одвітовати мужиковатому січовому дідові, як би коли перше; а тепер довга хвороба охолодила йому кров, що мусив він лучче замовчати, ніж ізмагатись без пуття із завзятим дідуганом.

Скоро одягсь Кирило Тур, зараз батько Пугач із своїм чурою встав, помоливсь до образів, подякував за хліб за сіль та й пішов з хати.

А Кирило Тур уклонивсь матері, та й каже веселенько: „Прощай, матусю! прощай, сестро! Прощай і ти, брате!“ обернувся до Петра, та й пішов боржій із хати.

Матері й сестрі здалось, що бачать його уже в останнє; кинулись за ним, хотіли хоть обняти його на прощання, а він скочив на коня, та й почав його крутить та кидать на всі боки, що ні мати ні сестра не одважились ухопить коня за поводи, або за стремена.

„Колиж тебе, брате, ждати нам у гості?“ спитала сестра.

А він їй:

„Тоді я прибуду до вас у гості,
Як виросте трава на помості.“

Та, стиснувши коня острогами, і помчавсь од них наче той вихор. За ним повіявсь і батько Пугач із своїм чурою. А бідолашні вернулись у хату та й заголосили, наче по мертвому.

„Не вбивайсь, пані-матко,“ каже тоді Петро: „може ще все гаразд буде. Романовського Кут

недалеко: Кирило може хутко й вернеться."

„Як виросте трава на помості," шепче сама собі сестра Кирилова.

„Голубчику мій!" сказала Петрові стара Туриха: „зроби ти мені, нещасливій матері, таку ласку, піди до Романовського Кута, до тих проклятих Запорозжців, та подивись, що вони з ним робитимуть. Ох, мабуть він провинивсь перед товариством! а в їх нема ні крихти жалости. Піди ти, мій голубе сизий, та сповісти нас, що вони з ним чинитимуть! Хоч звісточку нам передай, чи ще він є на світі."

„Добре," каже Петро (жаль йому було сердечної бабусі): „пійду," каже, „немов принесу вам потішну звістку."

„О, поможи, тобі Господи!" кажуть разом обидві, та й випровадили його з молитвами.

ГЛАВА ДВНАЦЯТА.

Урочище Романовського Кут і мала дитина показала б у тій околиці, а найбільш тепер, як усяке говорило про Івана Мартиновича, (а він стояв кошем у Романовського Куті). Зробила той кут якась річка самотека, павши у річку Остер у лузі. Росли там над водою старі дуби з березами; вони й місто скрашали, і холодок запорозьким братчикам давали.

Іще оддалеки почув Петро глухий галас, мов на ярмарку. Підійшов ближче, аж справді тут неначе ярмарок. Назбіралося люду нечисленна сила, і все то була сільська чернь, мужики, що позіходились грабовати Ніжень, як приобіщав їм Бруховецький. Обідрані кругом у чорних сорочках: мабуть самі бурлаки та гольцяпаки, що, не маючи жадного притулку, служили тільки по броварях, по винницях та ще по лазнях грубниками. У іншого сокира

за поясом, у того коса на плечі, а другий притяг із колякою. Аж сумно стало Петрові, як розібрав, що то воно єсть отся куна голоти.

Поміж людьми сям там стоять бочки з пивами, ширітваси з медами та з горілкою, вози з мукою, сала, пшона і всякі припаси. Усе то настачили, усердетвуючи Івану Мартиновичу, ніженські міщане, за те, що, каже, не знатимете під моєю булавою жадного козака або козацького старшини над собою паном: усі будемо рівні. (Добре він порівняв Україну!)

Ніхто ні в кого не питавсь тут, що їсти або пити: усякому була своя воля — роби, що хоч, як у себе в господі. Повикопували в землі здоровенні печи, запалили огні. Тут у винницькій кадці місять тісто троє разом ногами, а там печуть цілого вола, а там у здоровенних казанах варять на таганах та на катрягах кашу. Дим, наче хмара, ходить понад головами. Інші тільки те й роблять, що пораяються коло бочок та потчують усякого, хто стоїть або йде мимо, а інші вже лежать повивертавшись, як у холод мухи. Безумна якась радість у всякого в очах і в річах. Усюди знай викрикують: „Іван Мартинович, батько наш любий!“ Зніме вгору в одній руці чарку чи ківш, а в другій шапку з голови, та й ренетусь, що Іван Мартинович і день і ніч побивається за людським щастям.

А тут кобзарі швендяють поміж людьми, іграють на кобзах, на бандурах, та співають усяких пісень. Пробираючись проміж кунами, надививсь Петро усячини. Отсе тут буде юрба, що знай танцюють та сміються. Побравшись у боки, вибивають під бандуру гопака веселі злидні; а коло їх, повітягувавши шиї, стоять кругом та дивляться, чудуючись, наче на вертеп, або що. А там стоять, збившись у купу, понурі голови. Потупивши очи, похилившись на киї або на косовища, старі гольтянаки слухають кобзаря. Іграє він їм, сидячи посеред, пі-

добгавши ноги, як Ляхи Україну пліндровали, або як батько Богдан збирав козацтво поміж людом та ставав супротив дук і шляхти. Інші, підпивши вже добре, прегірко плакали слухаючи пісню; тільки і між веселими, і між смутними купами одна ходила з серця до серця думка: Бруховецького величали другим Хмельницьким, що іще раз встає за Україну супротив її ворогів і дарує мирові волю.

Минаючи і тих, що скачуть, і тих, що плачуть, Петро протовплявсь усе дальш, чи не взрять червоних жупанів запорозьких. Що глибше в кут, то все був люд одягнійший; були тут уже й міщане в личаках і в синіх каштанах, було й городове козацтво в блакитних та в зелених жупанах; а кармазинні шаровари, або жупан запорозький хоть би один. Дійшов він і до самого коша, до віщового раднього міста. Тут скрізь було вирівняно і посинано піском гарно. Не видно було ні димних печей, ні бочок, ні возів з припасами; тільки козацькі намети кругом стояли. І сюди й туди, і вдовж і впоперек знай швендяють люде. Гомін такий як у тих бжіл у ульні. Тепер тільки постеріг Петро, що Запорожці тут не одрізнялись одежою од простої сіроми. Знати їх було хіба по довгому оселедцю зпід шапки та по шаблях і пістолях: шаблі й пістолі були в деяких дорогії.

Зупинивсь і розглядає добрих молодців, чи не взрять Кирила Тура. Аж дивиться — іде з боку чоловік, середнього росту й віку, а за їм і по боках його ціла юрба усякого люду — і Запорожці, і городове козацтво, і міщане, і прості мужики-гречкосії. „Іван Мартинович! Іван Мартинович!“ знай круг його гукають. Петро й постеріг, хто се такий і почав придивлятися, що там за Бруховецький. Щож? він думав, що сей пройдисвіт зробивсь тепер таким паном, що й через губу не плюне, думав, що ввесь у золоті та в блаватасі; аж де тобі!

Чоловічок сей був у короткій старенькій свитині, у полотняних штанях, чоботи шкапові попротоптувані, і пучки видно. Хіба по шаблі можнаб догадаться, що воно щось не просте: шабля аж горіла од золота; та й та на йому була мов чужа. І постать і врода в його була зовсім не гетьманська. Так наче собі чоловічок простенький, тихенький. Ніхто, дивлячись на його, не подумав би, що в сій голові вертиться що небудь, опріч думки про смачний шматок хліба та затишну хату. А як придивишся, то на виду в його щось наче ще й приязне: так би, здається, сів із ним та погуторив де про що добре та мирне. Тільки очі були якісь чудні — так і бігають то сюди, то туди, і, здається, так усе й чигають ізпідтишка чоловіка. Іде, трошки згорбившись, а голову схилив на бік так, наче каже: „Я ні од кого нічого не бажаю, тільки мене не чіпайте.“ А як у його чого поспитаються, а він одвітує, то й плечі, наче той Жид, підійме, і на бік одступить, що тиб сказав — він усякому дає дорогу; а сам знітиться так, мов той цуцик, ускочивши в хату.

Оттакий-то був той Бруховецький, такий-то був той гадюка, що наварив нам гіркої на довгі роки!

„Дітки мої!“ каже тоненьким, нищим голоском: „чим же мені прохарчити вас, чим вас зодягти? Бачте, я й сам увесь оббивсь як кремях!“

„Батько ти наш, Іване Мартиновичу!“ озвались Запорожці: „аби твоє здоровля, а ми між добрими людьми не загинемо.“

„Йй-Богу, правда!“ крикне покриваючи всіх, один міщанин. (Хтож той міщанин? Київський Тарас Сурмач. Наїхало до Іванця виборних з усіх городів на чорну раду.) „Йй-Богу,“ каже: „правду добрі молодці говорять! Та аби твоє, пане гетьмане, здоровля, а ми тебе і хлібом, і одежою обіслимо, — і тебе і твоє

товариство, не попускай тільки нас нікому ув обиду!“

„Ох, Боже мій милосердний!“ каже здихнувши Бруховецький: „на щож і живе наш брат Запорожець на світі, коли не на те, щоб стояти за православних християн, як за рідних братів своїх? Чи нам золото, чи нам срібло, чи нам панські будинки треба? Не про те ми, братці, гадаємо. Аби добрим людям було добре жити на Україні, а ми проживемо і в злиднях, проживемо і в землянці, на одному хлібі та воді. Сказано: Хліб та вода — то козацька їда.“

„Йй-Богу, так воно й є!“ кричать міщане й мужики. „Запорожець ради нас усяку нужду в Січі приймає, білої сорочки зроду не бачить: як же нам не любити, братці, добрих молодців? як нам не волити Івана Мартиновича собі гетьманом?“

А Бруховецький каже: „Дітки мої! Господь з вами і з нашим гетьманством! У нас у Січі, чи гетьман, чи отаман, чи так собі чоловік — усе рівний товариш, усе християнська душа. То тільки ваша городова старшина завела так, що коли не пан, то й не чоловік. Не про гетьманство наш брат Запорожець думає: думає він про те, як би та як допомогти вам у нашій тяжкій долі! Серце моє болить, дивлячись на ваше убожество. За батька Хмельницького текли по Україні медовії річки, люд убиравсь пишно та красно, як мак у городі; а тепер достались ви таким старшинам та гетьманам, що скоро й шкуру з вас іздеруть. Над вами, мої дітки, во істину справдились святії словеса: Хіба не багатії вас утискають? Хіба не вони тягнуть вас на суди? Хіба не вони зневажають ваше добре імя, узиваючи вас хамами та рабами неключимими?“

„Йй-Богу, так! йй-Богу, так!“ репетує кругом сірома: „проклятії кармазини швидко видеруть у нас душу з тіла, не то що! Колиб

не ти, батьку гетьмане, вступивсь за нас при лихій годині, так хтоб нас і пожалував!“

А Бруховецький знов до Запорожців: „Ви знаєте, моє товариство миле, мої рідні братчики, у яких саєтах, із якими достатками прийшов я до вас у Січ. І деж те все подівалось? Чи я пропив, чи прогайнував? Ні, не пропив я, не прогайнував, не промантачив, не проциндрив без пуття: усе спустив з рук, абиб тільки як небудь прикрити ваші злидні. Не мало пішло мого добра і по Гетьманщині. Як та бідна курка-клопотуха, що знайде зернятько, та й те оддасть своїм курчаткам, так і я усе до остатнього жупана пороздавав своїм діткам. А тепер от і сам обголів так, що й пучки лізуть із чобіт, — доведеться незабаром ходити так як лапко. Щож? походимо й без чобіт, аби моїм діткам було добре.“

„Батько ти наш рідний!“ кричать кругом ледві не скрізь сльози: „так луччеж ми збудем усе до остатнього рамя, та справимо тобі такі сапанці, що і в царя немає крапчих!“

„Господь з вами, мої дітки, Господь з вами!“ каже, здвигаючи плечима і одступаючи на бік, ниций Іванець. „Ви може думаєте, що я, так як ваші нашійники, стану дроти з вас шкуру, абиб тільки в мене на ногах рипали сапанці? Не доведи мене до сього, Господи! Везли колись за мною в Січ жупани й сапанці возами, везли золото і срібло мішками, а я все збув із рук, аби моїм діткам було добре!“

„От гетьман! от батько! от коли ми діждались од Господа ласки!“ гукають кругом Іванця міщане, козаки й мужики.

А він, мов би нічого й не чує — іде собі смиренько, згорбившись.

Юрба провалила тимчасом мимо Петра. Хоть би й рад він був послухати, на які ще хитрощі підніматиметься ся ниця душа, так за народом нічого було не видно й не чути.

Тільки тепер пораховав Петро, чого стоїть Бруховецький; тепер тільки постеріг, яку яму копає він городовій старшині! Окаянний проїдсивіт так усіх оманів, так по душі були темному людові тії лукавії ухватки, тії тихі, солодкі речи, те ніби-то убожество, що всяк за його поліз би хоть на ніж. Аж дивно стало мойому козакові, що то чоловік зможе, як захоче! Хи-мерний той Іванець морочив голови людській мов не своєю силою; мов який чарівник-чорнокнижник, ходив він поміж миром, сіючи свої чари.

Загадавсь Петро, зажурились про лиху українську долю; забув, чого й прийшов сюди, у Романовського Кут. Як ось ударили в бубни, а скрізь по віщовому місту почали гукати окличники: У раду! в раду! в раду! Усі заметушились і почали тягтись туди, де бито в бубни. Боржій за всіх поспішали в раду братчики.

„Чого се бють у віщові бубни?“ питає один братчик другого, пробираючись проміж людом.

„Хіба не знаєш?“ одвітує той. „Судитимуть Кирила Тура!“

Схаменуєсь тоді Петро і пійшов боржій за двома Запорожцями, не одрізняючись од їх, до самого суднього міста. Пощастило йому так добре стать, що через козацькі голови усе було видно. Посеред суднього колеса стояв Кирило Тур, потупивши очи, а кругом його усе братчики. Миряне й собі перлись наперед, щоб подивитись на запорозький суд, та не таківські були Низовці, щоб пропустили до суднього колеса, кого не треба. Ставши плечем поуз плече, рядів у три чи що, уперлись у землю ногами, і вже як ні товпились іззаду городові козаки з міщанами й поспільством, не звузили вони ні на цядь порожнього посередині міста. Хто бажав що побачити, або почути, то хіба через голови побачив; а ба-

гато людей, позлазивши на дуби, звідти дивились.

У першому ряду видно було Петра Бруховецького з гетьманською булавою. Над їм військові хорунжі держали бунчук і хрещату корогов. Коло його по праву руку, стояв військовий суддя з патерицею, а по ліву військовий писар, з каламарем за поясом, з пером за ухом і папером у руках; а далі по бокам довгоусії діди січовії. Сі вже хоть за старостю жадного й уряду не держали, а на радах їх річ була попереду. Не один із їх і сам бував кошовим на віку, так тепер їх шановано й поважаю як батьків. Пятеро їх стояло, як пятеро сивих, волохатих голубів, похиливши тяжкії од думок голови. Курінне отамання і всяка старшина докінчали первий обід віщового колеса. Усі були без шапок: сказано — в судньому місті.

Розпочав суд над Кирилом Туром батько Пугач. Вийшовши з ряду, уклонивсь він на всі чотирі сторони низенько, потім іще оддав особо один поклон гетьманові, та дідам та отаманам по поклону, і почав говорити голосно й поважно:

„Пане гетьмане і ви, батьки, і ви, панове отамання, і ви, братчики, хоробрії товариші, і ви, православні християне! На чім держиться Запорожжя, як не на давніх, предковічних звичаях? Ніхто не скаже, коли почалось козацьке лицарство. Почалось воно ще за оних славних предків наших Варягів, що морем і полем слави у всього світу добули. Отже ніхто з козацтва не покаляв тії золотії слави — ні козак Байда, що висів у Царіграді на залізному гаку, ні Самійло Кішка, що мучивсь пятьдесят чотирі годи в турецькій каторзі, — покаляв її тільки один ледащиця, один паливода, а той паливода стоїть перед вами!...“

Та взяв Кирила Тура за плечі, та й повернув на всі боки. „Дивись,“ каже, „вражий сину, в вічі добрим людям, щоб була иншим наука!“

„Щож сей наскудник учинив?“ став ізнов глаголати батько Пугач до громади. „Учинив він таке, що тільки тьфу! не хочеться й вимовити. Знюхавсь поганин з бабами, і наробив сорома товариству на всі роки. Пане гетьмане і ви, батьки, і ви, панове отамання, і ви, братчики! подумайте, порадьтесь і скажіте, як нам сього сорома збутись? якуб кару ледачому пакостникові здекретувати?“

Ніхто не виривавсь із словом: усі ждали, що гетьман скаже. А діди кажуть! „Говори, батьку гетьмане; твоє слово — закон.“

Бруховецький скорчивсь у три погібелі та й каже: „Батьки мої рідні! щож здолаю видумати путне своїм нікчемним розумом? У ваших то сивих, шановних головах увесь розум сидить! Ви знаєте всі стародавні звичаї і порядки, — судіть як самі знаєте, а моє діло махнуть булавою, та й нехай потому й буде. Не дармож я вас вивів із Запорожжя на Україну: порядкуйте по стародавньому, як самі знаєте; судіте і карайте, кого самі знаєте, а я свого розуму супроти вашого не покладаю. Усі ми перед вашими сивими чупринами діти і дурні.“

„Ну, коли так,“ кажуть діди, „то чоґож довго міркувати? До стовба та киями!“

Гетьман махнув булавою. Віщове колесо заворушилось. Раді кінець.

Горопаху Кирила Тура звязали верйовками та й повели до стовпа, що стояв недалеко. Привязали бідаху так, щоб можна було повертатись на всі боки, ще й праву руку оставили на волі, щоб можна було бідоласі достать ківш та випити меду або горілки: бо так водилось у тих химерних Низовців, що коло стовпа тут же й горілка стоятиме у діжечці, і калачів

решето — раз для того, щоб, завдавши голові хмелю, не так тяжко було горюхаті кінчати життя, а вдруге для того, щоб охотнійш козаки брались за кий. Тут бо й кий лежав обережок. Отсеж усякий братчик, ідучи мимо, зупиниться коло стовпа, випе коряк меду, чи горілки, калачем закусить, візьме кий, ударить раз виноватого по спині, та й пішов своєю дорогою. „А вже в їх таке було прокляте заведення,“ розказують було старосвітські люде, „що як сім раз одважить киякою, то хліба більш не їстимеш.“ Рідко, рідко траплялось, що жаден братчик до ківша не доторкався а проходив мимо, мов і не бачив нічого. То було простоїть бідний тімаха своє время, одвяжуть, та й прав. Тільки, щоб заслужити таку ласку в товариства, треба було козакові незнать яким бути рицарем. Правда, й Кирило Тур був у Січі непослідуший, був козак-душа, а не братчик, да й винаж його була дуже тяжка: більшої вини й не було, здається, в Запорожців над отте скакання в гречку. Тим-то инший братчик, хоть і жаловав дуже козака, та щоб не розплодивсь такий гріх між молодиками, ішов і бравсь за кий, хіба вже, зглянувши на Кирила Тура, перемагає своє жорстоке запорозьке серце. Знаєте, чи раз же то доводилось укупі яку пригоду на диких полях терпіти, або один одного з біди визволяти? так, згадавши старовину, братчик і руку опускає, і мов не він, од стовпа одходив.

Щеж до того беріг Кирила Тура од лихої халепи й побратим його, Богдан Черногор. Сей, ходячи круг стовпа, одного зупинить покірним проханням, другому попрікне про яку небудь Кирилову послугу, а на иншого блязня то й посвариться; то такий, знаючи чорногорське завзяття, і одійде, мов кіт од сала, хоть би й рад горілки покоштовати. Благаючи иншого отамана, аж слізми обливався вірний Турів

побратим; а в Січі великого стояло таке щире побратимство.

Як ось іде просто до стовпа батько Пугач. Сього похмурного дідугана не посмів Богдан Черногор нічим попрікнути; а де вже на його сваритись? хоть жеб його й бажав благати, то й язик не ворочається. Так як молодий цуцик ховається під ворота, побачивши старого сусідського бровка, так бідний Черногорець оступивсь геть, даючи дорогу жорстокому дідові. А той прийшов до стовпа, випив коряк горілки, іще й похвалив, що добра горілка, закусив калачем, узяв у руки кий. „Повернись,“ каже, „сякий-такий сину!“

Сердега повернувся, а він йому так одважив кием по плечах, що аж кістки захрумтіли. Однак Кирило Тур показав себе добрим Запорожцем: і не зморщивсь і не застогнав.

„Знай, ледащо, як шанувати козацьку славу!“ сказав батько Пугач, положив кий та й пішов собі геть.

Дивлячись оддалеки на запорозький прочухан, Петро поміркував, що не багато Кирило Тур видержить таких гостинців. Жаль йому стало нетяги, підійшов до його, чи не дасть якого завіту сестрі та матері.

А Богдан Черногор думав, що він хоче попробувати, чи кріпкі в Тура плечі; заслонив свого побратима шиною, схопивсь за шаблюку та й каже: „Море! я не попущу усякому захожому знуцатись із мого побро! доволі й своїх братчинів.“

„Багацькож, мабуть, і в тебе в голові мозку!“ каже Кирило Тур. „Пусти його; се добра людина: у багно тебе не втопче, як завязнеш, а хіба з багна витягне. Здоров був, братіку! Бач, як гарно в нас трактують гостей? Се вже не гарячі млинчики, пане брате! Випемож по коряку меду, щоб не так було гірко.“

„Пий, брате, сам, а я не буду,“ каже Петро, „щоб іще наші діди не звеліли оддячити тобі кием.“

„Ну, бувайтеж здорові, братці!“ каже Кирило Тур: „вино я й сам.“

„Що сказати матері та сестрі?“ поспитав Петро.

Згадавши про матір та про сестру, Кирило Тур похилив голову, далі й каже з пісні:

„Ой которий, козаченьки, буде з вас у місті,
Поклоніться старій неньці, нещасній невісті:
Нехай плаче, нехай плаче, а вже не виплаче,
Бо над сином, над Кирилом, чорний ворон кряче!“

„Се таки й станеться з тобою, превра-
жий сину!“ каже підходячи один січовий дід;
а за ним іде ще троє. „Не вповай,“ каже, „на
те, що молоді тебе обходять; ми й самі тебе
вкладемо, ось дай лиш випити нам по коряку
горілки.“

Та й узяв коряк; зачерпнув, випив, по-
кректав, та взявшись за кий і каже: „Як вам
здається, батьки? Я думаю, дати йому раз по
голові, та й нехай пропадає ледащо!“

„Ні, брате,“ каже другий дід: „ніхто з нас
не зазнає, щоб коли небудь бито виноватого
по голові. Голова — образ і подобіє Боже;
гріх підіймати на неї кия. Голова нічим невин-
на: із серця ісходять помишлення
злая, убийства, прелюбодіяння,
любодіяння, татьби, а голова, брате,
нічим невинна.“

„Так щож, брате,“ каже третій дід: „коли
того проклятого серця дубиною не достанеш,
а по плечах не добити нам сього вола й обухом.
А шкода пускати на світ такого гріховода: і так
уже чорт знає на що переводиться славне За-
порожжя.“

„Послухайте, батьки, моєї ради,“ каже четвертий дід. „Коли Кирило Тур видержить сей прочухан, то нехай живе: такий козарлюга на що небудь здасться.“

„Здасться?“ каже, ідучи мимо, батько Пугач. „На якого біса здасться такий гріховодник православному християнству? Бийте його, вразького сина! Шкода, що мені нельзя більш братись за кий, а то я молотив би його, покиб увесь цебер горілки випив. Бийте, батьки, превражного сина!“

Тоді діди випивали, один за одним, по коряку горілки, брали кий і давали Кирилу Турові по плечах. Сили в старих руках було в їх іще доволі, що аж плечі хрумтіли. Інший давноб уже звалився із ніг, а Кирило Тур видержав усі чотирі кий, не покривившись; іще, як одійшли діди, і шутковав із своїм гостем.

„Добре,“ каже, „парять у нас у січовій лазні, нічого сказати! Після такої припарки не заболять уже ні плечі, ні поясниця.“

„Що сказати твоїй пані-матці?“ питається ще раз Петро.

„А щож їй сказати?“ одвітує Кирило Тур. „Скажи, що пропав козак ні за цапову душу, от і все. А прикмету над моїм скарбом знає побратим. Одну часть оддасть він старій неньці та сестрі; другу одвезе у Київ на Братство: там мене спокусив гріх, нехай же там моляться їй за мою душу; а третю одвезе у Чорну Гору: нехай добрі юнаки куплять собі оливняного бобу та чорного пшона, щоб було чим помянути на лицарських гренях Турову душу.“

„Кріпись, побро,“ каже Богдан Чорногор: „більш ніхто не зніме на тебе руки. От незабаром ударять у казани до обіду; тоді одпустять тебе, та й будеш вольний козак.“

Мусів Петро подождати до обіду, чи не потішить матери та сестри Кирилової доброю звісткою. Ходючи по віщовому місту, постеріг

він, що не один тільки Чорногорець обороняв Кирила Тура: багато братчиків, зустріваючись із другими, брались за шаблю, мов вимовляли: „Ось тільки покванся на горілку, то виціжу я її з тебе хутко!“ Як же вдарили в базани до обіду, тоді ціла купа Запорожців кинулась до Кирила Тура; одв'язали од стовпа, обнімали і поздоровляли по бані.

„Ну вас із нечистій матері!“ каже Кирило Тур. „Колиб самі постояли в стовпа, то одпалаб охота обніматись.“

„А що, дияволів сину!“ каже, підходячи, батько Пугач: „смачні кії кошовії? Може тепер плечі болять так, як у того чорта, що возив ченця в Єрусалим? На, вражий сину, приложи отсе листя, так завтра мов рукою зніме. Бито й нас де за що замолоду, так знаємо ми ліки од сього лиха.“

Роздягли братчики Кирила Тура, а в Петра аж мороз пійшов поза шкурою, як побачив він білу його сорочку, що сестра-жалібниця шила й мережала, усю в крові; іще й поприкипала до ран. Кирилю Тур аж зуби сціпив, щоб не стогнати, як почали оддирать її од тіла. Батько Пугач сам приложив йому до спини широке якесь листя, помазавши чимсь липким.

„Ну,“ каже, „тепер ходи здоров та не скачи в гречку, а то пропадеш як собака!“

Тоді братчики з веселим гуком підняли діжки з медом та з горілкою, узяли стужку з калачами та й повели Кирила Тура до обіду.

Обідали добрі молодці на траві, під дубами, усякий курінь окреме, із своїм курінним отаманом. Діди обідали в гетьманському курені; тільки батько Пугач прийшов на трапезу до Кирила Тура, і то вже була велика честь усьому куріневі. Кирилю Тур уступив йому своє отаманське місто, а сам сів коло його. Два кобзарі, сидючи навпроти їх, іграли усяких рицарських пісень, і виспівували про Нечая,

про Морозенка, про Перебийноса, що здобули на всьому світі несказанної слави: виспівували і про берестецький рік, як козаки бідовали та бідуючи серце собі гартували, — і про степи, і про Чорне море, і про неволю, і каторгу турецьку, і про здобич та славу козацьку; усе поважним словом перед товариством викладавали, щоб козацька душа і за трапезою росла угору.

Поблагословивсь ото батько Пугач до трапези; усі взялись за святий хліб, усяк виняв з кишені ложку (бо Січовикові без ложки, що без люльки, ходить не годилось); як ось Кирило Тур, озирнувшись кругом, і каже: „Ех, братчики! мені памороки забито киями, а в вас мабуть ізроду в голові клоччя. Колиж се в світі видано, щоб випроводить гостя з коша на тще серце?

„Пане отамане!“ кажуть: „борони нас, Боже, од такої скнарости! Про якого се ти гостя глаголеш?“

Колиж тут саме і йде Богдан Чорногорець із Петром.

„Ось мій гість!“ каже Кирило Тур. „Се, коли хочете знати, син паволоцького попа, той самий, що, як стукнувся із мною за Київом, то аж поле всіхнулось.“

Раді були усі братчики, побачивши Шрамового сина. Давно вже вони чували про його рицарство. Інші, уставши, обіймали його як брата, другі потіснялись, щоб було йому місто.

„Сідай біля мене, синку,“ каже батько Пугач. „Ти добрий козак. І батько твій добрий козак, тільки здурів на старість. Колиб ще й йому тут не склалось лиха, бо на раді без біди не обійдеться.“

„Що буде, те й буде,“ каже Петро: „а буде те, що Бог дасть.“

„Що? може, думаєш, ваша візьме?“ крикнув грізно супротив його батько Пугач. „Чор-

тового батька візьме! Не дурно ми вчора з Іваном Мартиновичем стрічали царських бояр, а вже стрічали ми їх не з порожніми руками. Перевернемо ми до гори усю вашу старшину!”

„Знаєш що, батьку?” каже йому Петро: „шкода, що молодому старого не до ладу вчити, а я сказав би тобі гарну гуторку: Не хвались, та Богу молись.”

„Молились, козаче, ми вже йому добре,” одвітує батько Пугач: „уже Господь усі душі привернув до нашої сторони. Підвернемо тепер ми під корито ваших полковників та гетьманів; заведемо на Україні инший порядок; не буде в нас ні пана ні мужика, ні багатого ні вбогого; усе буде в нас обще... Е, козаче!” каже знов ласкавим голосом: „та в тебе, бачу, нема ложки! Що то не нашого поля ягода! У вас, городових, усе не по людськи робиться: ідять із срібних мисок, а ложки при душі кат-ма. Зробіте йому, хлопці, хоч із бересту або з скоринки ложку, а то скаже батькові: „Там вражі Запорожці голодом мене заморили. І так уже старий пеклом на нас дише.”

На обід у Запорожців мало подавали м'яса, а все тільки рибу. Добрі молодці, як ченці, м'яса не любили. Посуда була вся дерев'яна, і чарки й коряки — усе з дерева. Трапезуючи, добре тягнули братчики горілку, мед, пиво, однак ніхто не впивсь, так то вже повтягувались.

Більш од усіх пив на сей раз Кирило Тур: хотів мабуть бідаха завдати собі хмелю, щоб не так боліли плечі, та й хміль не подолів його. Зробивсь тільки дуже веселий, і як устали зза обід, та як почали братчики танцювати під бандуру, він і собі пійшов навприсядки; качавсь колесом і виробляв такі викрутаси, що ніхтоб і не подумав, що сього козака бито

недавно киями. Запорожці не навішались із такої терпеливості.

Петро мій послі обід хотів іти до дому, так Кирило Тур придержав його та й каже: „По-стривай, брате, і я поїду. Після такої бані не довго покріпишся. Перед товариством сором кволитись, а дома заляжу до завтрийого.“

От, погаявшись іще трохи, звелів Кирило Тур осідлати двох коней та й поїхав з коша, шепнувши щось побратимові. Догорою Кирило Тур точив усякі баляндраси, далі й каже: „Приставай, брате, в Запорожці. Якого тобі чорта тратить літа між тим нависноголовим городовим козацтвом?“

„А що ти думаєш?“ каже Петро: „я вже й сам не раз про се мізковав.“

„От люблю козака!“ мовив Запорожець. „Якого біса доживешся ти в городах? Городи твої швидко вже до гори ногами стануть.“

„Що вже й споминати про се, Кирило?“ каже Петро. „Сам я бачу, що біда надіходить звідусюди. Однак скажи мені щиро, нехай би хто, а ти вже чого йдеш против Сомка?“

„Ех, і тиж голова!“ одвітує Кирило Тур. „Хтож против його йде? Що я вкрав у його молоду, се ще лихо не велике. Молодої йому зовсім не треба: инше готується йому весілля! та й не одному йому. Заграють вашій городовій старшині у запорозьку сопілку так, що за-танцюють нехотя. Уже що наші братчики задумають, чи добре, чи лихе, так швидче воду в Дніпрі зупиниш, ніж їх. Хоч греблі гати, хоч мости мости, вода прорветься: ні порадою ні силою не переможеш нашого товариства. Лучче пливи, куди вода несе... Побачимо, що то станеться з вашою Україною, як приймуться няньчити її такі няньки!“

„Не доберу я толку в твоїх річах,“ каже Петро. „Що за охота тобі мене морочити? То заговориш буцім щиро, то знов туман у

вічи пустиш. Покинь хоть на часинку своє
чове юродство. Я чоловік без хитрощів: чому ж
би й тобі не говорити просто?"

Запорожець зареготав. „Ой, козаче," каже,
„козаче! та хібаж на світі єсть хоч одна проста
дорога? Думаєш іти просто а зайдеш чорт знає
куди! Хотілось би чоловікові чесно положити
живот за віру християнську, а лукавий підлізе
та й ушлугає не знать у які тенети. Хотілось би
чоловікові не стояти на путі грішних,
не ходити на совіт нечестивих,
не сидіти на сідалищі губителів;
так щож? не всякому рівнятись
із Божим Чоловіком. У того й думка й серце
у законі Господньому, поучається
він закону Божому день і ніч;
а в такого ледачого, як я, хоч би думка і так
і сяк, так серце не туди тягне..."

„Кудиж тебе тягне серце?" спитав Петро.
„Не вже котюга знов думає про сало, дармо
що натовкли вже пикою об лаву?"

„Пфу!" аж плюнув з досади Запорожець.
„Ти йому образи, а він тобі лубя! Голодній
кумі хліб на умі. Згинь ти з своїми бабами!
доволі чоловікові і без них смутку."

„Ну, а кудиж би тебе ще тягнуло серце?"
каже Петро.

„Кудиб воно мене тягнуло!" каже Запорожець,
та й здихнув так важко, що Петро аж
усміхнувся: думав — яка вже нова вигадка.

А Кирило Тур мов і не чус його сміху;
смутно похилив голову, ніби й забув на товариша
та й почав собі читати на память із Єремії
(Петро слухаючи аж здивовався)! Чрево
моє, чрево моє болить мені,
смувається душа моя, терзається
серце моє. Не умолчу, яко глас
труби услишала душа моя, вопль
рати і біди. Доколі зріти імам
біжущих, слишащ глас трубний?

Понеже вожді людей моїх синове буйнії і безумнії; мудрі суть, єже творити злая; благо же творити не познаша. . . „Ух!“ каже здрігнувшись! „братіку, мені не знать що показалось. . . Проклятий прочухан зачинає кидать мене в тряско. Та ось і моя хата. Засну, так усе минеться.“

Приїжджають до хати, а назустріч їм вибігають мати і сестра Кирилова. Як же то зраділи сердечнії, то й розказати не можна! Одна бере за поводи коня, друга тягне Запорожця з сідла, а він тільки всміхається.

„Бачте?“ каже: „я вам казав, що нічого журитись! Та вже мабуть вас так Бог создав, щоб усе киснути.“

Хочуть його обнять, а він руками їх одпихає: „Ні вже“, каже, „сього не буде. І так братчики трохи не прогнали з куріня, що провонявсь, кажуть, бабою.“ А Петру шепче: „Тепер мені так до обнімання, як грішнику до гарячої сковороди.“

Хотів Петро зараз іти до дому, так Кирило запросив на чарку горілки; та й стара пеня і сестра Кирилова кланяючись просили, щоб хоть заглянув у хату.

„Ну, пані-матко!“ каже Кирило Тур: „давай же нам тепер такої горілки, щоб і сам диявол зайшов у голову! та давай цілу боклагу; таким лицарям, як ми, пляшки й на одного мало.“

Як же внесли з комори горілки, Кирило Тур, замість щоб шанувати гостя, узяв боклагу та й почав цмулити з неї як воду. Мати, боячись, щоб він не перепивсь, хотіла однять боклагу, а він: „Геть, мамо, геть! чоловік не скотина, більш ведра не випє.“

І почав знов цмулити, поки знемігшись упав без пам'яті на землю. Усі стрівожились, а один Петро тільки знав, що сьому за причина. Він поміг жінкам піднять Кирила Тура

з землі і положити на перину; далі попрощавсь і пішов до Гвинтовчиного хутора, міркуючи про все, що чув і бачив.

ГЛАВА ТРИНАЦЯТА.

Тимчасом Шрам паволоцький, занедбавши свою старість, поспішав, мов простий гонець, до Батурина. Сонце ще не вирізалось ізза левад, як переїхав він Ніжень; іще тільки деколи просвічувало скрізь берези. Іще народ і до череди не вигонив. Шрам і рад, що ніхто його не бачив, бо в ту смутну годину инший опияка не побоявсь би вхопить і попового коня за поводи, питаючи, чия сторона. Як ось чує над шляхом у гаю гомін.

Одні кричать: „На шаблях!“

А другі: „На пістолях!“

„Куля лукава: кладе правого й виноватого, а з шаблею кому Бог погодить.“

„Ні, шабля — чоловіча сила, а куля — суд Божий.“

„Та ось пан-отець їде,“ крикнули инші: „нехай він нас розсудить.“

Дивиться Шрам, аж у гаю зійшлась купа люду чимала. Одніж у кармазинах і при шаблях, а другі в синіх каптанах та сіряках, без шабель, тільки декотрі держать рушниці та коси на плечах.

„Чого отсе,“ питає Шрам, „попередили ви сонце, щоб счинити івалт? Хіба ще мало буч по Україні?“

От деякі пошাপковали його та й кажуть: „Зібрались ми, пан-отче, на Божий суд; нехай Господь розсудить людську кривду.“

„Якаж,“ питає, „сталась кривда і од кого?“

Кажуть! „Та от бач, полюбив молодець дівчину, ну, і дівчина не од того. Молодець же

нашого міщанського роду — син нашого вйта, а дівчина, бач, роду шляхетського — дочка пана Домонтовича. От і заславсь молодець до дівчини; а в сватах пішли не абиякі люде, — буймистрове та райці маїстратські. Так щож би ти думав, пан-отче? як привітав їх пан Домонтович? Розлютовавсь, мов на свою челядь; назвав хамами, личаками. „Не діждете,“ каже, „і рід ваш не діжде, щоб Домонтович оддав дочку за гевала!“

„От як розвеличалась ледача шляхта!“ перехопили тут інші з синьокаптанників. „Се тії, що впрохались у батька Хмельницького на Україну! а як би не пустив, то попрпадалиб з голоду в Польщі!“

„Цитьте, цитьте, горлатії ворони!“ озвались тут деякі з кармазинів: „дайте й нам що небудь вимовити. Невже ви хочете, щоб за вашого вйтенка отець силовав одним одну дочку?“

„Який,“ кажуть, „враг просить його словати? вона з дорогою душею піїде!“

„Чогож се так?“ одвітують кармазини. „А може й гарбуза втелющить.“

„Гарбуза? ні, не гарбузом тут пахне, коли сама дала вйтенкові каблучку.“

„Годі, годі квакати!“ кажуть кармазини. „Побачимо ось, чия візьме.“

„Розводьте бойців!“ кричать інші.

„Як же їх розводить, коли не згодились, чи на пістолях, чи на шаблях? Нехай розсудить пан-отець. Скажи нам, будь ласко, пан-отче,“ обернулись до Шрама: „як лучче дознати суда Божого, чи пістолями, чи шаблями? От брат етає за сестру, а жених за себе і за все міщанство. Коли жених поляже, нехай потішаться кармазини: як же поляже кармазин, тоді дочку нам подавай хоч лусни! не сховаєшся од нас ні за високими ворітьми, ні за привелеями!“

„О, щоб вас Господь побив праведним громом!“ каже тоді Шрам.

„Защо се ти нас так проклинаєш?“ каже, зумившись, громада.

„О голови сліпії і жорстокі!“ глаголе знову Шрам. „Як збірається на небі хуртовина, то й звірюка забуде свою ярость; а ви перед самою бурею заводите криваві чвари!“

І помчавсь од їх необзир.

У Борзні заїхав Шрам одпочити до сотника Білозерця. Білозерець був старосвітський сотник іще то з тих, що перші озвались потиху до батька Богдана: „Єднай, батьку, Україну, а ми тебе виручимо.“ Так знав його Шрам добре, і були вони приятелі.

Тільки що доїжджає до воріт, аж сотник виїжджає з двора. Нізнав Шрама, і сам не знав, що робить од радости.

„Ну, батьку,“ каже: „у саму годину завітав ти до нас у гості!“

„Бачу я й сам. Бодай лучче нічого не бачити!“

„Кудиж отсе?“

„Та в Батурин же, до навісного діда Васюти.“

„Е, уже раду рушили!“

„Як?“

„А так. Ось заїдьмо лиш до господи.“

Заїхали, ввійшли до світлиці, сіли кінець стола. Тоді Білозерець і почав розказовати. „Так і так,“ каже. „Навісноголовий Васюта коверзовав, коверзовав, далі таке вигидавав, що ледві й сам не пропав. „Присягайте мені,“ каже, „на послушенство гетьманське, а не присягнете, то тут вам і капут.“ Наустив вражий дід піхоту, та хотів так придавить у Батурині старшину, щоб і не писнула. От як у нас тепер завелось!“

„Та чого доброго й ждять од такого, що полизав лядських полумисків?“ каже Шрам. „Уже коли ти був раз Золотаревським,

то Золотаренком ізнов не будеш! Ну, щож старшина?"

„А старшина," говорить Білозерець, „почала його усовіщувати: Побійся Бога! чи тобіж довго жити на світі? Нехай би молодшії гетьмановали. Ей, пане полковнику! не удавай Сомка на Москву зрадником! держись за його; то ще й сам, і всі ми поживемо з упокоєм. Куди! розходивсь наш дідуган: Скорійш у мене волосся на долоні виросте, ніж переяславський крамар буде гетьманом! „За мене бояре на Москві тягнуть, за мене Бруховецький з Запорожцями стоятиме. Ось я послав уже посланці до Зінькова.“ — Не йми, кажуть йому, віри Запорожцям: вони тебе у очевидьки ошукають. Приїзджають до тебе з Січи задля узяття тільки подарунків. Ми тебе гетьманом, ми тебе гетьманом оберемо! а там своє на умі. Хіба не знаєш, яким вони духом на городову старшину дишуть? се в їх обичай давній! Де тобі! і слухати не хоче! Як ось і гонці з Зінькова. А що? — Еге! кажуть: прощайсь, пане полковнику, з гетьманством. Там Запорожці таке провадять, що аж слухати сумно. — А князь же що? — А що князь? князь із Запорожцями за панібрата, а твої подарунки приняв у сміх, бо в його й свого доволі. Васюта й руки попустив. Тоді старшина за його, а піхота й собі потягла за старшину; та до того прийшлось, що трохи сам Васюта не наложив головою. Як ось од Сомка лист до Васюти.“

„Од Сомка?" питає Шрам здивовавшись.

„Од його самого, од Якіма Сомка.“

„Із Переяслава?"

„Ні, із Ічні. Сомко вже в Ічні.“

„Не сподівавсь я," каже Шрам, „щоб Сомко так скоро переміг себе.“

„Еге!" одвітує Білозерець: „крута година наступила. Пише до Васюти: Во імя Боже,

ти, пане полковнику ніженський, і всі під його рукою будучі, послухайте мого голосу, не погубляйте отчизни. Чи вам, каже, краще оставатись під рукою свинопаса Іванця, чи під рицарською рукою переяславського Сомка? Забудьмо всякі чвари. Не час нам тепер враждовати, час за козацьку честь постояти. Я, каже, їду в Ічні. Хто єсть вірний син своєї отчизни, збірайтесь до мого боку. Не попустимо гетьманської булави в ледачі руки... Бачить тоді Васюта, що нікуди дітись, давай старшину до Ічні прохати, та й рушили всі з Батурина. І я отсе, дещо впорядковавши, тудиж їду. Так намовились між себе, щоб уже всіма голосами Сомка обрати і присягу йому виконати, і при йому всім стояти!

„Так чоґож гаятись?“ каже Шрам. „На коней та до Ічні!“

„Господи!“ сказав дивуючись Білозерець: „чи тебе Господь сотворив із самого заліза, чи що? Ні рани, ні літа тебе не одолівають.“

А Шрам йому: „Як треба рятовати Україну, байдуже мені і літа й рани. Обновиться яко орля юність моя. На коня, на коня! нічого гаятись!“

„Та вгамуйсь, Бога ради! хоть дух переведи, хоть чарку горілки випий та закуси.“

Сяк-так осадив Білозерець Шрама. Шрам уже й сам тоді почувсь, що треба дати собі шльгу.

Виїхали з Борзни. Чи проїхали з десяток верст, чи ні, як назустріч гонець до Білозерця, щоб простовав уже під Ніжень. „Військо гетьманське пішло,“ каже, „туди ще зранку, а Сомко гетьман з Васютою і з іншою старшиною тож із Ічні рушили. Уся старшина присягу виконала Сомкові на послушення в ринковій церкві ічанській, та почувши, що вже бояре під Ніженем, просто з церкви на коні, та й рушили до Ніженя.“

„Заворушились наші!“ каже Шрам. „Слава
Тобі, Боже! Ну, не тратьмож часу й ми.“

Повернули коней на ніженську дорогу; їдуть
спішно. Виїжджають на ічанський шлях, не-
далеко од Ніженя, аж глянуть — і Сомко з
Васютою їде. Старшина за ним купою. По-
вітавшись, Шрам зараз і питає: „А що, пане
гетьмане, яково?“

„Не журись, батьку,“ каже Сомко: „усе
буде гаразд. Уже як ми з паном Золотаренком
узялись за руки, то нехай устоїть против нас
хто хоче. Лубенський, прилуцький і переяслав-
ський полки я виправив з Вуяхевичем під
Ніжень, а черніговський буде туди сьогодні на
ніч. Чогож ти іще супишся?“

„Ти кажеш, пане гетьмане, що з Вуяхе-
вичем полки виправив?“ питає Шрам.

„З моїм генеральним писарем,“ одвітує
Сомко.

„Та тотож! Не дав би я йому гетьманського
бунчука під таку годину.“

„Е, батьку!“ каже Сомко: „тобі бо вже
дуже зневірились люде.“

„А ти, синку, дуже багато їмеш їм віри.
Я чував про Вуяхевича дещо негарне.“

„Е, годі! ти мого Вуяхевича не знаєш.
Ніхто лучче його не вмів гамовати козаків:
тим я й дав на сей день йому бунчук, а не
іншому.“

„Похмурна, похмурна година!“ каже сам
собі Шрам.

„Не така ще, як тобі здається,“ сказав
Сомко.

„Дай, Боже! А що ти скажеш про по-
спільство, що купиться коло Ніженя, нехай
Бог криє, наче як було на початку Хмельни-
щини? Се все Бруховці!“

„Нічого не скажу. Мені більш їх жаль,
ніж досадно; більш досадно, ніж страшно. Поки
в мене в таборі козаки та гармати, я ні про

що й гадки не маю. Ти думаєш, може, мене дуже засмутили Миргородці та Полтавці з Зіньківцями? Не засмутили вони мене, а преогорчили. Не те мені шкода, що три полки одпало, а те, що честь, правда поламана."

"О голово ти моя золота!" подумав Шрам. "Колиб то так усі, як ти, держались чести та правди! а то на кого ні зглянеш — усяке, мов звірюка, про свою тільки шкуру та про свій берліг дбає!"

Уїхали в місто. Тільки що переїхали Галатовку урочище, аж ось перегородила їм дорогу процесія: несли мертвого.

Цитається Шрам: „Кого ховають?“

Кажуть: „Війтенка“.

„Що сьогодні з Домонтовичем на Божий суд ставав?“

„Того самого. Не послужила фортуна горюхасі. Тільки стялись на шаблях, зараз так і положив його вражий кармазин.“

„Е, ні бо!“ перебив тут хтось ізбоку. „Перше Домонтовиченко влучив війтенка по лівій руці, — кров так і задзюркотала. Мій батько сам там був, так розказував. Шарпонував та й каже: „Годі, буде з тебе!“ А війтенко: „Ні, або мені або тобі не жити на світі!“ — „Так нехай же“, каже, „Господь упокоїть твою душу!“ та й почав налягати ще більш на війтенка. Поплямував його скрізь ранами. „Ей, каже, годі! пожалуй сам себе!“ А той маха та й маха наосліп, аж поки дано йому так, що й покотивсь, як сніп.“

„Нехай, нехай!“ каже ще оден, ідучи мимо. „Візьме колись і наша!“

Дивиться Шрам, аж за труною того війтенка трохи не ввесь Ніжень піднявся; і все самі міщане: жадного в кармазинах. Дивиться Васюта, аж за міщанами сунуть і козаки ніженські; і все тільки товариство: жадного сотника ні отамана. Ідуть, утупивши очи в землю,

і мов не бачать ні гетьмана, ні Васиюти з старшиною. Шрам тільки похитав головою. Нічого не сказав і Сомко, дивлячись, що козаки, замість табору під містом, опинились на вейтенових похоронах, наче в свого полковника, та ще під такий великий час. А старшина тільки між собою зглядувалась. Зрозумів мабуть щось і Васиюта; бо, скоро перейшли похорони, зараз, одклонившись гетьманові, повернув до свого двору. Старшина ніженського полку теж роз'їхалась по дворах, а з других полків поїхали за Сомком до табору. А табор-Сомків стояв під Ніженем, за Біляківськими левадами.

Доїзджають до табору, аж у таборі ще оддалеки чути гомін, галас. Приїзджають ближче, аж округи табору жадних бекетів. Козаки змішались, як у бразі гуща; той туди, той туди йде, і жадного порядку між ними немає. А тут ще почало темніти, так Сомкове військо — наче те море, що зпереду ще хоч видно, як хвилі ходять, а дальш, у темноті, так уже тільки реве та бурхає.

Добравшись до свого намету, Сомко зараз звелів позвать перед себе Вуяхевича. Кинулись шукати його по таборі, та не так то його й знайти у такій мішанині. Сомко напавсь на підручників генерального писаря, сердивсь, кричав і далі бачить, що тим серцем мішанині таборовій не запобігне, розіслав старшину по всьому обозові козаків гамовати, а сам сів на коня і поїхав поміж наметами. Шрам їхав за ним, похмурний як ніч, що надходила.

Аж ось і генерального писаря узріли. Той давно вже їздив по таборі, гамуючи козацтво, тільки од його гамовання іще гірш підіймавсь гомін.

„Вражі діти!“ кричить, „печкури! Навчимо ми вас старшину шанувати! не будете ви в нас ковідить губу, як тії Запорожці, що всі в їх рівні. Порівняємо ми вас так, що й не захочете.

Мало чого не буває, що Запорожцям усюди своя воля, що з ними старшина й гетьман за пані-брата. Пожалуй! у їх нема ні вбогих, ні багатих; так на теж вони Запорожці, козаки над козаками. А ви що? мужики! таяж мужва! Та ми вас, вражих дітей, батогами! Ось нехай лиш рушать раду, — ми повернемо в земляну роботу! дамо ми вам знати козацькую вольність!”

Так вигукував військовий писар, і байдуже йому, що круг його наче море йграє. І так як от хвилі розходяться перед байдаком, а ззаду знов буркочучи зливаються, так тії козаки спершу розступляться, щоб дати дорогу писарському поїзду, як же проїде, то й зачнуть іззаду вигуковати: „Чи чуєте, що пан писар глаголе? ми мужва! нас батогами! сипать вали по городах нас приставлять! — Так ми будемо працювати, а старшина однасувати боки, орудуючи нами? — Не діждуть же вони сього! — Не діждуть, не діждуть!” гукали ще голоснійше тії, що були дальш од писарського поїзду.

А військовий писар, хоть і чув, та не озираєсь. Він своє козакам провадив.

„Пане писарю,” каже Сомко, перестрівши його: „що отсе в тебе за порядок? Хіба на те я дав тобі бунчука?”

А той уклонивсь, правда, низенько, та й каже: „Та от, пане ясновельможний, яке тут лихо. Недалеко звідсі табор запорозького гетьмана...”

„Гетьмана!” крикне Сомко, що аж покрив увесь галас. „Хіба в тебе й опріч мене єсть гетьман? Так убірай сяж до його їздить на свинях!” і вирвав у його з рук бунчук гетьманський.

Почувши Сомків голос, зараз круг його всі замовкли. „Гетьман, гетьман прибув!” пішло скрізь по таборі: і скоро рознеслась така

чутка, зараз деякі бурлії схаменулись, подумали про свою голову. Сомко бо жартів не любив. Щирий і незлобивий був рицар, та вжеж як і допечуть йому, то стережись тоді кожен. У таборі в його або в поході знай свою лаву — не так як у інших. Тим-то й били Сомнівці неприятеля всюди, де тільки стинались. Знали, чого стоїть Сомко, усі старії, значні козаки: а військова чернь про те байдуже: їй аби воля. От під сю то волю й під'їхав Іванець із своїми Запорозжцями, і пішло усе як у казані кишіти.

„А що, пане гетьмане?“ каже Шрам: „може ще й тепер за свого писаря заступишся?“

Сомко тільки махнув рукою, і поїхав до свого намету.

„Дай лиш, сину, мені свого бунчука,“ каже Шрам: „я ліпше од якого небудь недоляшка в тебе попорядкую.“

Сомко оддав йому мовчки.

„Бідна козацька голово!“ подумав сам собі Шрам. „Оттак то завжди доводиться нам та честь та слава! Збоку дивляться люде, дивуються, що блищить, сияє, а в серце ніхто не загляне. Тут день і ніч мізкуєш розумом, не знаючи спочинку, а тут під боком гадюки сичать і на твою душу чигають.“

Так собі мізкуючи, обійшов він з бунчуком увесь табор і всюди постановив варту, щоб ніхто в ночі з табору не вештавсь, і до табору нікого без оклику не звелів пускати. Та й ні часиночку не дав собі одпочинку. Де козаки чи кашу варили, чи круг огнища за салом на сничках сиділи, тихії речи не про що вже, як про чорну раду ведучи, він до їх і пристане; і як спомяне старого Хмельницького, як тоді в козаків була воля й дума єдина, то козацтво наче й протверезиться. А иншій громаді Христову притчу розкаже, схиляючи буїї дуні до кротоети та до любови; то козаки,

так як тії бжолі од кропила, погудуть та й осядуть.

І добреб воно було; можеб Шрам і до кінця козаків утихомирив, так отже — як за тим сіятелем по ниві, так і за Шрамом паволоцьким слідом ходив диявол і всівав плевели в пшеницю. А той диявол не хто був, як полигач Бруховецького, Вуяхевич. Надувшись мов той сич, проходив він із своїми підручниками мимо козацькі купи, і бачся, нічого злого й не діє, тільки то там то сям що небудь блявкне, та так же то козаків гірким словом зневажає, так їм те нещасне панство та гетьманство в вічі тиче, що козаки, прислухаючись, тільки уся кусають. І як от рибалка, їздячи човном, кукольван розсипає, так той потайний зрадця Вуяхевич розсипав гіркі слова в козацькії душі.

Аж ось наступила темна, глуха ніч: і добре й зле опочило. Чи спав же то Сомко гетьман, чи ні, а Шрам не змигнув оком і на годину. Ніхтоб не розказав, ніхто й не списав би всіх його думок. З тяжкою од клопоту головою, ходив він од варти до варти, частенько поглядаючи против Романовського Кута. А в Романовського Куті широкі дуби од огнищ світяться; через поле чути глухий гомін; ячать здалеку людськії голоси, наче та хвиля на морі перед лихою бурею.

ГЛАВА ЧОТИРНАЦЯТА.

Розкажемож тепер, що діялось у дому в Гвинтовки, як оттак працював наш паволоцький Шрам. Мабуть тоді вже така година була, що й тут якось не було ладу ні між жінками, ні між чоловіками. У жіночій громаді не йшла в лад ота княгиня, жона Гвинтовчина. Одно, що вона пані великого коліна, а друге, що

з діда, з прадіда вона Ляшка й католичка, так уже тут як ні підходить, а не потоваришиши щиро.

А в чоловіків вийшло своє безладдя. Череваневі було якось дивно, що Гвинтовка наче іншим чоловіком зробився. Знав він його замолоду добре. Жвавий був козак. Як було пустить Хмельницький по Польщі загони, то вже ніхто дальш його не пробереться; і говорять було козаки: „О, далеко наша Гвинтовка досягає!“ І вже чи в компанії чи що, так Гвинтовка друзяка та й годі. Тим-то й полюбив його Черевань, і сестру в його засватав. Отже й тепер він, бачся, той же, та ні: усе в його стало якось хистко, і слово його, хоть і бойке, та не таке тверде й щире, як правдиво-козацьке слово. Простий був чоловічина Черевань, а й йому стало розумно, що тут щось та не так.

„Як отсе, Михайло, в вас учишилось,“ питається Гвинтовка в Череваня, „що ти своєю Лесю заручив за гетьмана?“

„А чом же, бгате,“ каже Черевань, „чом нам не заручити дочки хоч би й за гетьмана? Хібаж ми зроду з гетьманами хліба-соли не їли?“

„Хтож се говорить?“ сказав Гвинтовка. „Дочка моєї сестри зуміє показати себе на всякому місті: тільки що зробили ви діло спішно, та колиб воно не вийшло смішно!“

„Проти чого се ти закидаєш?“ питає Черевань.

„Против того, що тепер, під сю заверуху, того й гляди, що спіткнуєшся...“

„Нехай, бгатику,“ каже Черевань, „спотикаються наші вороги! а не пан Сомко!“

„Ге-ге!“ Гвинтовка йому: „спотикались і луччі од твого Сомка. Виговський, здається, добре сидів на гетьманському столі, — отже Гадяцькі пункти і того зіпхнули. А кажуть, що Сомко хоче теж із Москалем цо

Гадяцьких пунктах торгуватись. Колиб свого не проторговав! От Іван Мартинович ліпше видумав, що без торгу береться до гетьманства. Тим-то й царь його, кажуть, у великому пошанованню має.“

„Іванцеві, бгате,“ Черевань Івннговці, „нічого торгуватись: він давно вже чортяці душу запродав, так йому тепер чи Турок, чи православний — усе однаково. Ось побачиш, коли він од царя не перейде до Турка!“

Не ждав Івннговка од свого зятя такого одвіту. Нічого однакже не промовив. Буцім і не він, повів свого гостя оглядувать господарство. Там токи, повні збіжжя, там овечі кошари, там млини з ставами, там по лугу ходить табун коней: усього надбав собі Івннговка, на всю губу був пан. Дивовавсь, розглядуючи все те, Черевань, який-то його шуряк учинивсь дука! а сам собі подумав: „У мене нема ні таких гаїв, ні таких широченних лугів, ні таких вешняків; та за те жаден міщанин київський не подивиться скоса на Хмарище, і поки стоять на маїстраті башта з дзиґарами, поти ніхто не скаже, що Черевань не по праву заняв Хмарище. За готові людські дукати купив я його в маїстрата, і всяке знає, що за ті дукати збудовано маїстратську башту.“

Огледіли; вернулись. Аж ось приїхав із Ніженя сотник, Гордій Костомара.

„Що ти“, каже, „тут, пане осауле, сидючи дома робиш? Там у місті коїтьсѧ лихо!“

„Якеж там у вас лихо?“ питає повагом Івннговка.

„Міщане“, каже, „гуляють з козаками.“

„Ну, бгатіку“, озвавсь Черевань: „дай Боже по вік такого лиха!“

„Та підожди, добродію“, каже Костомара: „через що й як гуляють? Бивсь на шаблях молодий Домонтовиченко з війтенком, та Домонтовиченко війтенка й одолів.“

„Ну, так і амінь йому дурню!“ каже Гвинтовка.

„Амінь? ні, ще сьому ділу не скоро скажуть амінь. Ось слухайте лиш. Міщане пови-кочували на улицю бочки з пивами, з медом, з горілкою, роблять війтенкові поминки на весь хрещений мир; так козацтво поскуплювалось, як бжолі до патоки та загуло так, що аж слухати сумно. Пють та лають усю городову старшину.“

„Ну, так щож? нехай собі лають“, каже Гвинтовка.

„Оттак... а се як тобі здається, що всі значні люде, що понаїзджали на раду в Ніжень, бояться носа за ворота виткнути? Козаки блукають купами по місту та буяють, як тії бугаї в череді, — хочуть двори ламати та грабовати старшину.“

„А щож ваш полковий суддя робить?“ спитав Гвинтовка.

„А суддя й собі звонтпив, пане осауле. Страх хоть кого візьме. Колиб ще під сю за-веруху; під сю чорну раду, якого лиха не счи-нилось.“

„Що буде, те й буде“, каже понуро Гвинтовка.

„І тобі отсе байдуже, добродію?“

„А щож би мені робити?“

„На коня та гамовати козаків!“

„Оттака! гамуй йому козаків, коли полков-ницький пірнач у судді!“

„Та що по тому пірначеві!“ каже Косто-мара. „Козаки судді і ухом не ведуть, а тебе і без пернача послухають. Поїдьмо, Бога ради, поїдьмо!“

„Послухають, та не тепер“, каже Гвинтовка, моргнувши якомсь чудно бровами. „Буде час, коли вони мене послухають, а тепер, коли пірнач не в мене, так я й не полковий старшина. Нехай там хоть до гори ногами Ніжень

перевернуть. Моя хата з краю, я нічого не знаю."

„Еге-ге!“ каже потиху сотник Костомара: „так мабуть не брехня тому, що люде проне-сли... Пана осауле полковий! побійся Бога. Мені здається, що ти щось недобре на нашо-го пана полковника komponуєш.“

„Пане Гордію сотнику!“ каже засміявшись Гвинтовка: „побійся Бога. Мені здається, що ти щось недобре на нас із зятем komponуєш. Ось обід на столі, а ти розвів не знать яку роз-мову. Сідаймо лиш та підкріплімось, то чи не повеселійшаємо.“

Сів сотник Костомара обідати, та й страва йому в душу не йде. Пробовав то так, то сяк закидять оддалеки кручка, щоб вивідать, що в того Гвинтовки на думці, так той же не та-ківський: зараз і переверне його речи на жар-ти. Од'їхав назад до Ніженя ні з чим.

„Послухай, братіку мій любий!“ озвалась тоді Череваниха: „як говорив ти з Костома-рою, то в мене чогось наче мороз поза шкурою пійшов.“

„Ось лихо!“ каже, обертаючи тее в жарт, Гвинтовка: „чи не пристрів тебе, сестро, Ко-стомара? У його, кажуть, ледачі очи: гляне на коня завидуючи, то й коневі не минеться.“

„Од пристріту, братіку, я далаб собі раду; а од твоїх річей голова в мене завернулась.“

„Бо не жіноче діло до них дослухатись!“ сказав понуро Гвинтовка.

„У такому, братіку, великому случаю, як отся рада, що громада, те й баба. Не переби-вала я ваших річей козацьких за обідом; а зо-ставшись на самоті, не во гнів тобі скажу, що мені чогось страшно зробилось. Миж ізмалечку, брате, навчені закону Божого... Душа в чоло-віка одна, що в козака, що в жінки: занапа-стивши її, другої не добудеш...“

„Що то значить жить під самим Київом!“
перебив її Гвинтовка: „зараз і видно чернечу
науку. А в нас у Ніжені так жінок розумні
люде учать: Жіноча річ коло при-
пичка!“

■ Та й вийшов із світлиці.

■ Стало вечоріти. Вернувся ото Петро Шра-
менко. Розказує й сей, що бачив у Романовсько-
го Куті. Череванихаж із Лесею вжахнулись
і поблідли на виду, та й Черевань понурив
голову, а Гвинтовка слухаючи тільки всміха-
ється. Дивиться Череваниха на брата і не йме
очам своїм віри: що звідусюди надіходять не-
потішні вісти, усяке трівожить, сумує, а
йому про все байдуже, йому мов у казці кажуть
про тих зрадливих Запорожців та про тії чвари.

Чом же отсе — тепер спитаюсь я — чом
отсе Петро і Леся не зійдуться і поговорять?
То було таки, хоть і стереглись одно одного,
та все таки й повітаються й поготорять де
про що, як брат із сестрою, а тепер бояться
й очей звести одно на одного. Е, шкода й пи-
тати! Єсть у їх у обох якась думка, тайна,
невимовна. Радіб вони ту думку задавить як
гадюку-спокусницю, а тимчасом против волі
голублять її в серці. Тим-то вони й не сходяться
до купи, тим бояться й очей звести одного на
одного...

Засумовала уже Череваниха, а Черевань,
дивлячись на неї, і собі мабуть щось порахо-
вав: смутний сидів за вечерею, смутний устав
і зза столу. Тільки княгиня не змінила своєї
постави; як та плакуча береза, що клонить
і в дощ і в погоду зелені віти до долу, так і вона
— чи хто сміється, чи хто плаче, у неї з серця
не сходить туга.

На другий день, скоро повставали та по-
вмивались Петро з Череванем, як ось іде ко-
зак од Гвинтовки: „Казав пан — надівайте
білі сорочки та жупани-лудани, бо сьогодні

буде рада; а пані прислала вам по новій стьонжці до ковніра. Уже тут і бояре царські, і Сомко, і наш полковник з старшиною."

Здивовавсь Петро і звелів зараз собі коня сідлати.

А Черевань мірковав про стьонжку, що княгиня прислала: „Блакитна; чом же не червона? Козак звик червону стрічку в ковнірі носити, а се вже, мабуть, польська мода. Дармо, надінемо й польську: однаково вже тепер на Україні усе почалось вестись по лядськи."

Коні були вже посідлані. Сіли козаки і поїхали спішно. Василь Невольник за своїм паном.

Гвинтовка, обернувшись, тільки сказав: „Гледиж, сестро, — ти в мене тепер господиня — щоб доволі було всячини на вечеру; бо я вернусь із ради не без гостей."

Виїхали на узлісся, аж людська юрма усе поле вкрила, а найбільш чернь-мужики. Мужикиж і міщане валять купами, а козацтво йде лавою під місто. А під містом розп'ято царський намет, і московське військо з боярами стало. З правого боку суне з своєю стороною Бруховецький, а з лівого Сомкове військо виступає. Тількож, за тими купами люду, мало що можна було й розгледіти. Хіба по корогвах можна було розпізнати, де Запорожці, а де городові. У Запорожців на білих корогвах тільки червоні хрести, а в городових орли і всяке мальовання з золотом. Гомін чинивсь по полю скрізь такий, мов підступає орда. Одно конем їде, друге піхом; той у кармазинах, а ті в личаках та в семрягах. Поперед себе звелів Гвинтовка їхати чотиром козакам, а тоб і не протовпивсь до намету.

„Дорогу, дорогу пану осаулу ніженському!" кричать козаки.

„Е, се князь наш!“ гукне один у личаковому кунтуші. „Тривай лиш, не довго верховодитимеш!“

А другий зупинув його: „Не дуже,“ каже, „гукай супроти сього пана: я дещо чув про його од Запорожців.“

„Щож ти чув?“

„Чув таке, що не дуже гукай на його, отщо!“

Сеж з одного боку. А з другого, поки пробрались трохи проміж людом, чує Петро таку розмову:

„Як ти думаєш? чия візьме?“

„А чияж, як не Івана Мартиновича?“

„Е, пострівай лиш! он у Сомка, кажуть, ув обозі доволі гармат і чорного проса, є чим у вічи заглянути; а він-то не таківський, щоб оддав доброхіть булаву з бунчуком.“

„Будуть наші й гармати, як Біг pomoже. Вже козакам давно обридло стояти в старшини в порога. Хто не в кармазинах, то й за стіл не посадять.“

Проїхали ще трохи.

„Чи правда бак,“ питає оден бурлака в другого, „що вчора ховали війтенка?“

А той йому: „А як же? похорони простяглись через увесь Ніжень од Біляківки до Козирівки. Зроду ніхто таких похорон не знає.“

Знов зупинивсь поїзд: зустрів Гвинтовка знакомого якогось пана. Той почав правити про Сомка й Іванця, як вони зустрілись у князя Гагіна. Князь іще раннім ранком зазвав козацьку старшину на пораду, і там-то було послухати, як привітав Іванець Сомка!

„О, Іванець — собака!“ каже, знизивши голос, Гвинтовка: „як уїється в кого, то вже свого докаже. Як же зложили бути раді? по нашому?“

„А вжеж!“

„І Сомко згодивсь?“

„Згодивсь по неволі. Тільки бач: Бруховецький, по уговору, пішо і без оружжя веде свою сторону, а Сомко на конях, шатно і при оружжю. Хоче, кажуть, з гармат бити, як не по його рада станеться.“

Гвинтовка тільки засміявсь. „Нехай,“ каже, „бе на здоровля!“

Роз'їхались. Гляне Петро, аж і коваль якийсь тут вештається, з молотом на плечах.

„Ти запорозька сторона, Остапе?“ питає в його вівчар з ціпком.

„Щоб вони“ каже, „виздыхали тобі всі до одного, тії Запорожці!“

„Як! за що се?“

„За що? є за що!... Гм! сказано — не вір жінці як чужому собаці!“

„По? щоб то отсе Запорожець та почав до жінок липнути?“

„Еге! ти ще не знаєш сіх пройдисвітів! Се, коли хочеш знати, самі паливоди!“

„По?“

„І не йо! Учора зазвали мене до коша, бушм і добрі. „Ось там се, та те треба нам переквати, а в нас такого дотепного коваля й зроду не було,“ та й давай мене поштувати. Яж там по та бенкетую, а вони в мене в господі лихо коять. Вертаюсь ранком проснавшись, аж дома вже походжено.“

„Та то тобі на похмілля так іздалось, брате.“

„Іздалось!“ аж крикнув коваль. „А сеж як тобі здається? Питаю ув Йвася: „З ким же ви, синку, без мене вечеряли?“ А вона, сука, вже й перехоплює: „З Богом, скажи Йвасю, з Богом!“ А дитина — звісно, мале, лукавства не знає — поглянуло на неї та й питає: „Хібаж, мамо, то Біг, що в червонім жупані?“

Проїхали й мимо сіх. Що ближче к царському намету, то все труднійш було пробіратись. Коло намету бють у бубни, а тут про-

між народом ходять окличники та все кричать: У раду! в раду! в раду! хоть народ і без окличників звідусюди мов плав пливе. А найбільш преться того мужицтва.

„Ну вже, брате,“ каже інший, „з порожніми кишенями до жінок не вернемось!“

А другий, сміючись: „Заробимо лучше, ніж на косовиці! Бач, у яких пани кармазинах, які теляги під золотом та під сріблом понадівали! Аж хрястить! Усе наше буде!“

„Та й коло крамних комір руки погріємо! Казали Запорожці, що все по рівну між миром поділять.“

Гляне Петро, аж тут між мужиками тиснеться й Тарас Сурмач.

„І ти,“ каже, „отсе супротив Сомка й панотця?“

А той: „Спасибі вельможному пану Сомкові! спасибі й твому пан-отцеві! ви звикли обірати гетьмана тільки козацькими голосами, а тепер і наш міщанський речник чогось на раді стоїть!“ та й потяг далі.

Ось уїзджають наші у саме колесо віщове. Узяли козаки од їх коні. Тут уже були самі козаки, так зараз і дали Гвинтовці дорогу, а за Гвинтовкою й Петро з Череванем пробравсь. Інші зустрівшись тисли Гвинтовку за руку. Він тільки всміхаючись кланявсь.

Гляне Петро, аж поміж старшиною козацькою тільки де-не-де видно у комірці червону стрічку: усі повипускали голубії. Ошибло його страхом: тут щось недобро скомпоновано!

І Черевань щось поміркував. Обернувшись до Василя Невольника: „От, брате Василю, яка тут чудна мода завелась на стьонжки! У нас червоні, а тут — дивись — усе блакитні!“

А той похитав головою та тільки: „Ох, Боже правий, Боже правий!“

Пробравсь Гвинтовка у саму перву даву, між полковники, сотники та осаули, судді пол-

кові та обозні з хорунжими; тут і писарі стояли з каламарями й білим папером. Посеред колеса — а колесо одзначили таке, що з одного краю до другого ледві можна було що почути, як би перекликнулись, — так посеред колеса стояв стіл під турецьким килимом. На столі лежала булава Бруховецького, з бунчуком і короговою. Сам Бруховецький стояв у голубому жупані перед своїх Запорожців. Тут уже він був не той, що в Романовського Куті: позирав гордо, по гетьманськи, і тільки всміхавсь, узявшись у боки.

Аж ось скрізь царський намет увійшов і Сомко з своєю старшиною — усі в панцерах і мисюрках, з шаблями й келепами, як до бою. У руках Сомко держить золоту булаву Богданову; над ним розпустили хорунжі і бунчукові військову корогов і бунчук. Два тимпанники стали перед його, з срібними бубнами.

„Гордий, пишний і розумом високий гетьман!“ подумав Петро: „та на кого ти опираєшся, колиб ти тільки відав! Диявол давно вже одлучив од тебе вірної душі... По тонкій кризі ступаєш ти на свого ворога... Жаль мені тебе, золота голово, хоть ти і перепинив мені дорогу!“

Так думав Шраменко, стоячи позад Гвинтовки. А кругом раднього колеса крик і гомін такий, мов Чорне море йграє. Однак почув Сомко, як закричали йому Бруховці: „Положи й ти булаву! положи бунчук і корогов, переяславський крамарю!“

Сомко звелів ударить своїм тимпанникам у срібні бубни. Ущухнув трохи галас. Він тоді, голосом чистим і поважним, мов у золоту трубу протрубив: „Не положу! нехай скажуть мені мої підручники (і поглянув гордо на обидва боки). А вас, голодранців, я не знаю, звідки ви втерлись між козацьке рицарство!“

Боже! як схопиться гвалт! Інші вже совались із колеса наперед, щоб счинити бой;

бо Січовики, хоть прийшли й без оружжя, як сказав їм князь, то припасли по кийку під полою. Можеб без бучі й не обійшлось, та сивії діди, батьки січовії, стоячи перед братчиків, зупинили. „Стійте,“ кажуть, „діти, стійте, ладу ждіте!“

А з боку Сомкового старий Шрам, стоячи у первій лаві, поглянув на обидва боки, на своєї сторони старшину, та й каже: „Бачте, діти, з ким нам довелось важитись за гетьманство! Чи достойніж сі буїї вепри Дніпровії, щоб трактовать з ними по людськи? Шаблею ми з ними розправимось! шаблею та гарматами протверезимо сіх п'яниць нікчемних!“

Петро хотів би пробратись до пан-отця. Знав добре, що тут без лиха не минеться, так хотів заздалегідь пристать до невеличкої купки вірних, що стояли круг старого Шрама, з червоними стрічками. Та вже не можна було тепер жадним побитом протиснутись. А круг його стоять усе тії окаянні зрадці, у блакитних стьонжках та в голубих жупанах, і вже не боючись голосно розмовляють.

„Ну, брате,“ каже один: „дождали ми свого празника; будемо панами на Україні! нехай усяке козака знає!“

„Над ким же ми пануватимем,“ питає другий, „коли всяка душа буде рівна?“

„Хто тобі сказав?“

„А як же? он, бач, тепер між козацькою старшиною бованіють, наче гриби в траві, товстопикії бургомистри од міщан? а он пороз'являли роти на раду і мужицькі виборнії.“

„Ге-ге-ге! не знаєш же ти Івана Мартиновича. Я не таке чув, гуляючи вчора з його джурою. „Один,“ каже, „тому час, що батько в плахті. Нехай повеличаються, як поросся на орчику, а там доволі з їх буде й греблі гатити. Буде кому панувати на Україні і без муги-

рів. Івану Мартиновичу аби козацтво пригорнути до свого боку.“

Як ось — ударили голосно в бубни, засурмили в сурми. Виходить із царського намету боярин, князь Гагін, з думними дяками. У руках царська грамота. Його підручники несуть царську корогув козацькому війську, кармазин, оксамит, соболі од царя у подарунок старшині з гетьманом. Усі посла, по московському звичаю, з бородами, у парчевих соболевих турських шубах; на ногах у князя гаптовані золотом, виложені жемчугом, сап'янці. Поклонились обом гетьманам і козацтву на всі чотири сторони. Усі втихли, що чути було, як бряжчали в бояр шаблюки на золотих ланцюгах коло пояса. Перехрестивсь князь великим хрестом, од лисини аж за пояс, потряс головою, щоб порівнялись сивії патли, підняв грамоту високо — два дяки йому руки піддержували — і почав вичитовати царське імя.

Як ось позад Бруховців, сільська голота, не чуючи нічого, що читають, почала гукати: „Івана Мартиновича волимо! Бруховецького, Бруховецького волимо! А Сомкове козацтво задне собі, чуючи, що оглашають гетьманом Бруховецького, почало гукати: „Сомка, Сомка гетьманом!“ І по всьому полю счинивсь галас несказаний. Тоді й передні, бачать, що всі байдуже про царську грамоту, почали оглашати гетьманів — усе ближче, все ближче, аж поки дійшло до самої першої лави.

„Бруховецького!“

„Сомка!“

„Не діжде свиноїзд над нами гетьманувати!“

„Не діжде крамар козацтвом орудовати!“

„Так отже тобі!“

„Візьмиж і ти од мене!“

І зачепились. Хто шаблею, хто києм, хто ножакою.

„Стійте, стійте лавою!“ крикне Сомко на своїх. „Даймо шаблями їм одвіт!“

Хтож виймає шаблю та горнеться до гетьманського боку, а хто, ніби з ляку, тиснеться назад, кричучи: „Не наша сила! не наша сила! До табору! втікаймо до табору!“

А Запорожці схопили Іванця на руки та вже й на стіл сажають, і булаву й бунчук до рук дають. Зонхнули й князя з думними дяками, як поперлись. „Гетьман, гетьман Іван Мартинович!“ кричать на все горло.

„Діти!“ крикне на своїх старий Шрам: „так отсе ми потерпимо таку наругу? Спихайте Іванця в нечистій матері!“

І кинулись купою до стола. Січуть, рубають Низовців, сажають на столець Сомка. А Запорожці, як злії оси, не боячись нічого, з одними киями та ножаками, лізуть і бють Сомкову сторону. Вирвали в Сомка бунчук і переломили на двоє, одняли й булаву.

Оглянеться Сомко, аж при йому тільки зо жменю старшини. „Ей,“ каже, „годі! нема тут наших!“

Старшина гляне, аж кругом самі Запорожці. Іванець, махаючи булавою кричить: „Бийте, небожата крамаря! шапку червонців за добру руку!“

Тоді Сомкова старшина бачить, що лихо, скупилась тісно, плечем поуз плече, та назад до намету. А інші там же покладали голови. За наметом стояли їх коні. Можеб і тут не влизнули, та московське військо, що прийшло з Гагином, пропустивши до намету Сомка з старшиною, заступило їх од Запорожців.

Тимчасом Черевань усе окрикував Сомка гетьманом.

„Що се ти, вражий сине, репетуєш, стоячи між нашими?“ крикнуть на його Запорожці.

„А щож,“ каже, „бгатці? я свого зятя на всякому місті оберу гетьманом.“

„Еге!“ закричав отаман: „се крамарів тесть! Бийте його, кабанячу тушу!“

Тут деякі поточились до Череваня і, можеб там йому й капут був, та Василь Невольник пізнав ватажка.

„Пугу, пугу!“ закричав: „пугу, Головешка! Гаврило! хіба не пізнав Василя Невольника? Не чіпай сього пана; він на моїх руках!“

„Еге? ось де зійшлись!“ каже той, пізнавши Василя: „Угамуйтеся, братчики,“ каже до своїх: „багацько нам тепер роботи й без його.“

Та й поперлись до столу, бючи всякого, хто не з блакитною стрічкою.

А Гвинтовка тимчасом, сівши на коня, проїхав сюди-туди, піднявши в гору срібний пірнач (де він його взяв, ніхто не знає); на перначі повязана широка блакитна стьонжка. „Гей,“ каже, „козаки, не порожні голови! хто не забув держатись за Гвинтовку, до мене! за мною!“ та й поїхав з ради до табору, держучи високо над головою пірнач з блакитною стьонжкою. А за ним повалило козацтво, як за маткою бжолі.

Козацтвож просте рейстрове собі, а старшина, значні козаки, собі. Хто оддалеки забачить срібний пірнач, так і прилучається до боку ніженського осаула. Поки переїхав поле до Сомкового табору, назбиравсь за ним такий поїзд, як і за гетьманом. Сомкож із своєю купою на конях прибуває у табор до полку переяславського, а Гвинтовка до полку ніженського.

Покликне Сомко на своїх козаків: „До шикуну! до лави! Пушкарі, рінтуйте гармати! піхота з пицаллю поміж гарматами, а комонник по крилах!“

Поїхали генеральні старшини з полковою старшиною по всіх полках, по всіх сотнях шикувати до бою військо. Сомко, увесь палаючи,

поблискує поміж лавами своїм срібним панцером. Одна в його думка — ударить на Іванців табор, розметать, як полову, тії гайдамацькії купи, силою вирвать бунчук і булаву в харцизяки, коли не стало ні розуму ні правди на Вкраїні!

Іщеж не пошиковала старшина полків, ще не крикнув він р у ш а й, а вже полк ніженський з табору й рушив.

„Е, Васюта не звик слухати старших!“ каже Сомко. „Ну, дармо, нехай бє первий, а ми підопремо його.“

Колиж прибігає сам Васюта конем: „Біда, пане гетьмане! оттепер ми посіли!“

„Що? як?“

„Оттепер-то в нас кобила порох поїла! Не я вже полковник ніженський, а Гвинтовка! Дивись як пірначем над козаками посвічує!“

За Васютою біжать деякі й з старшини ніженської. Сотник Костомара кричить: „Пропала справа! без ніженського полку, як без руки правиці!“

Іще Сомко не наваживсь, що в таку трудну мінуту чинити, як ось козаки, підскочивши до війська сторони Бруховецького, наклонили сотня за сотнею корогви, та одвернули, та зараз і почали вози своїх старшин жаковати — тих, що до Сомка прихилились. А з другого крила Сомківці теж заворушились. „Якого,“ кажуть, „чорта чекатимем, поки нас візьмуть шаблею з безбулавним нашим гетьманом?“ та, похапавши кожна сотня корогви, і собі рушили на поклон Бруховецькому.

Бачить тоді Сомко, що зовсім лихо, побіг з старшиною на конях до царського намету, до князя. Уходять у намет, а Іванець там од князя царські дари приймає. Круг Іванця Вуяхевич і інші значні Сомківці з Запорожцями.

„Га-га!“ крикнув клятий на radoщах: „от яка рибка в сак ускочила!“

А Сомко, нічого не слухаючи, до князя: „Що се ти, князю, дієш? хіба на те послав тебе царь на Україну, щоб ти потакав запорозьким бунтам?“

А князь стоїть мов тороплений, бо ще й до себе не прийшов за великим гвалтом поміж військом. У Московщині він зроду такої фути не бачив.

А Сомко: „На щож ти й військо з Москви на наш хліб привів, коли воно стоїть, не ворухнеться? Не доведе вас до добра така політика, щоб меншого на старшого підпирати! Давай мені свою воєводську палицю — я одібу твоїми стрільцями голову од табору!“

Князь тільки переступав з ноги на ногу.

Як тут гукне Бруховецький: „Властю моєю гетьманською бороню тобі, князю, втручатись у наші справи! Козаки сами собі судді: два з трейтєм, що, хотя роблять. А возьміть, небожата, та вкиньте в глибоку сього бунтовника!“

„Так нема ніде правди?“ каже Сомко: „ні в своїх, ні в чужих?“

А Іванець: „Єсть правда, пане Сомко, і вона тебе покарала за твою гордість! Возьміть його, братчики, та забийте в кайдани!“

„Пане гетьмане!“ каже вірна старшина, обступивши Сомка: „лучче нам положить усім оттут голови, ніж оддять тебе ворогу на наругу!“

Заплакав тоді Сомко, поглянувши на своє товариство. „Братці мої,“ каже, „милі! що вам битись за мою голову, коли помирає Україна? Що вам думати про мою наругу, коли наругавсь лихий мій ворог над честю й славою козацькою? Пропадай шабля, пропадай і голова! Прощай, безщасна Україно!“ і кинув об землю свою шаблю.

Усі круг його теж покидали свої шаблі. Щиро заплакали вірні козаки. „Боже правосудний!“ кажуть: „нехай же наші сльози упадуть на голову нашому ворогу!“

Дуже звеселився тоді Бруховецький. Зараз ізвелів Сомка, Васюту і всю їх вірну старшину взяти за сторожу, а Вуяхевичу — на Москву листи писати, що ось ніби-то Сомко з своїми підручниками на царя козацтво бунтує, Гадяцькі і пункти ознаймує людям, радючи царського величества одступати.

А князь Гагин собі komponує, як би тих нещасних іще більш притушковати, щоб не сплила на верх неправда, що, взявши од Іванця великі подарунки, його неситій злобі потурає. Тимчасом повів нового гетьмана з старшиною в соборну ніженську церкву до царської присяги. А вийшовши з церкви, гетьман запросив князя з послами до себе на обід, у двір до бурмистра Колодія. Там міщане наготовили бучний бенкет Бруховецькому з старшиною.

ГЛАВА ПЯТНАЦЯТА.

Одчепившись ото Черевань од Запорожців, насилу оддихавсь, щоб промовити слово. „Бгате Василю!“ каже: „давай мені боржій коня! Нехай їй біс, сій раді! От не в добру годину знесло мене з тим божевільним Шрамом!“

Пійшов Василь Невольник за кіньми, так куди! заверуха кругом така, що не второпає, куди і йти. Так як скіпка на воді крутиться, попавши на чортовий, так він ворочавсь між тим ярмарком. А тут іще добре й не знає, де поставили коней Гвинтовчині козаки; так наждавсь Черевань уволю. Скрізь народ товпиться; під боки його штовхають; неборак тільки сопє.

„Де отсе в нечистого мій Василь занастивсь?... Бгатіку,“ каже до Петра, „не

кидай же хоч ти мене!... Ой колиб мені добратись живому та здоровому до Хмарища! нехай тоді радує собі, хто хоче!"

Як же ото огласили Запорожці Бруховецького гетьманом, то зараз і порідшало трохи на раді. Перш ото Гвинтовка одвів своїх підручників; потім і другі Сомківці рушили до табору. Тільки Запорожці йграли круг гетьманського столу, як злії оси круг свого гнізда, та простий люд-селянки гули по всьому полю, що тії трутні.

З пів години ще не знали селяне, що між козацтвом робиться. Як же вже рушив Бруховецький з князем до присяги у місто, тоді по всьому полю чернь загукала: „Хвала Богу! хвала Богу! наша взяла! Нема тепер ні пана ні мужика, нема ні вбогих ні багатих! усі поживемо в достатках!"

„Щож братища?" кажуть інші: „рушаймо панським добром ділитись! Повне місто тепер панства."

„Е, ще буде час у місті погуляти! „одвітують другі: „а он козацтво Сомків табор рабує. Дурна Сомкова старшина понабірала з собою самих кармазинів повні вози."

„Ну, хто куди любля! усюди є об віщо погріти руки!"

І от — одна купа сюди, а друга туди, одна сюди, а друга туди: половина люду до міста повалила, а половина чкурнула до Сомкового табору. По полю пооставались тільки гуляки, що на radoщах понаймали музики та й водяться з ними купами, танцюючи.

Чудно було Петрові та й Череваневі дивитись на тії музики та гопаки у такий смутний час, що плакатиб усім треба, а не веселитись. Колиж валить, мов тії філі, люд од табору; а на зустріч йому купа селян од міста.

„Буди ви?" питаються.

„А ви куди?"

„Ми до Сомкового табору."

„А ми до міста. Там кажуть є пожива!“

„Е, чорта з два!“

„Як?“

„Так, що не пускають! Московська сторожа не пускає нашого брата в місто!“

„Шкодаж і до табору! Козаки самі там пораються, а нашому брату дають оглоблею по гамалику!“

„Щож отсе? так се нас козаки, мабуть, убрали в шори?“

„Троха чи не так, як Виговський Москву!“

Як ось надбігають іще новії купи. „Біда!“ кричать: „пропала справа! Чи чули, що кажуть запорозькі братчики?“

„А щож вони там кажуть?“

„Отщо! Посунулись деякі з наших через городи, стали поратись коло панських дворів, так братчики їх киями. „Убірайтесь,“ кажуть, „ік нечистій матері, мужва невмивана!“ та її виперли за місто. Наші почали були пручатись: „Мияк тепер усі рівні!“ — „Ось ми вас,“ кажуть, „порівняємо батогами! Ховайтесь, вражі діти, задалегідь по заїчках, поки не здобулись дихої години!“

„Еге! так оттака нам дяка!“ закричали тоді приводці (у кожної купи був свій ватажок). „Стійтеж, братці! коли ми помогли кому злізти на гетьманський стіл, так зуміємо і з стола зонхнути! Куптесь у полки, кричіть у раду! визвольмо Сомка та Васюту з неволі: тії за нас уступляться!“

Заворушився люд, загомонів; піднявсь по всьому полю галас. Тільки нічого з того не вийшло. Інші, помірковавши, кажуть: „Ні, вже мабуть шкода перемішувати тісто, винявши з печи! Яке посадили, таке і спечеться. Буде з нас і того, що потанцьовали днів зо два з Запорозжцями.“

А другі: „Шкода, шкода! козацтво тепер стоятиме усі в одно; полатають нам боки, та

з тим і до дому вернемось. Втікаймо лучче заздалегідь!"

Тимчасом деякі ведуть таку розмову:

„Я собі таки піймав із воза в таборі сало! буде жінці та дітям до Пилипівки!"

„А я пшоно мішок! Колиб хто поміг доперти до хутора."

„Ге! що ваше сало та пшоно!" каже третій волоцюга. „Я он попав був жупан такий, що пари волів стоїть, та гаспедський козак дав келепом по руці так, що не рад би й шестеріку! Тепер саме в косовицю доведеться поноситись із рукою! і чарки горілки не заробиш. От тобі й рада!"

„Рушаймо, рушаймо до дому, поки ще й ніг не поперебивали, мов кабанам у городі!" кажуть мужики. „Ніде правди діти, не на добре діло ми пустились! Ліпше зробили наші сусіди, що не послухали Запорожців. Тепер стидно в село й очі появити: до віку будуть дражнить чорною радою!"

І почав чорний люд розходитись. Замовкли й музики, затихли і скоки і веселі гонаки по полю. Незабаром стало кожному розумно, що нічого гаразд веселитись...

Як ось почали роз'їжджатись із Ніженя й шляхта, державці, що були понаїзджали підчас тієї ради. Інший привіз і жінку й дочку. Така-то була думка, що тепер з'їхалось з усієї гетьманщини рицарство, так чи не пошле Бог пари. Аж тут не весілля вийшло. Як почала по дворах поратись військова голота з Запорожцями, то рад був інший, що з душею з міста вихопивсь. Інший же вихопивсь, а другий там і голову положив, обороняючи свою худобу й землю; а дочок шляхетських і старшинських козаки собі за жінок силою інших похапали.

Кому ж пощастило улизнути за царину, тії, як од собак, мусіли од запорозької голоти одбиватись. Отсе їде значний чоловік у кованому

возі, та її шаблю держить голу, або рушницю при плечі. Слуги їдуть кінно округ воза. А за ним Низовці, охляп на міщанських конях, жемуться як шуляки. Хоть стреляй, хоть рубай, лізуть наче скажені. Боронить, боронить пана з сімєю челядь, та як зваллять одного, другого Запорожці з коня, так хто оставсь — урозтіч! А вони, окаянні, коней зупиняють, у колесах спиці рубають, вози перевертають, панів із кармазину і з саети обдирають. По полю не один віз з покаліченими кінсьми валяється, не одна вдова плаче по мужові, не один бідаха, конаючи в крові, тужить, що не поліг під Берестечком. А там скрізь порозламувані скрині; одежа лежить розкидана, кривава, пороздирана: пух із перин наче сніг летить по вітру: усюди розбишаки шукали грошей, усе пороли, розбивали, розкидали. Черевань, дивлячись, аж іздригається. Довелось би й йому таке лихо, як би не блакитна стрічка в ковнірі.

Сеж одні так бідовали, а другі давали таки добру одсіч харцизякам. Інші догадались викидати із возів одежу: знімали з себе жупанилудани, блаватаси й єдамашки, та кидали під ноги Запорожцям, аби їх неситу задрість зупинити. А Запорожець підхопить, ткне під себе та знов навздогін.

„Ей, люде добрі!“ кричать інші селянам, що, мов тороплені овечки, блукають по полю: „рятуйте нас, а то й вам те буде!“

То люде й оступлять, і оступлять кругом віз; бо вже взнали, що за хижес птаство тії братчики. А як которий увяжеться за возом, то й самого косою або засмаленим колякою огріють, що тут і зовється ледащо. Інші значні люде, старшина й шляхта, поскидавши кармазини, повдягались у семряги і між простим людом до дому піхом пробірались. Тоді-то мужики до панів, кого знали, що добрий пан, почали знов горнутись і до господи його знід

Ніжена провозжати; а пани почали раховати, як би не зовсім попустить Україну Низовцям на поталу.

Дивиться Черевань, аж і Тарас Сурмач їде возом із Ніженя, Запорожці його, у личаковім кунтуші, не займають. На возі з ним іще з шів десятка міщан.

Побачивши Сурмач Череваня: „Ге-ге!“ крикне: „оттак наші поживились!“

„А що там, бгате?“

„Та що! під'їхали нас братчики так, що тільки ушима стрепенули!“

„Щож вони вам, бгате?“

„Та що! Зараз у бурмистра Колодія кубки, коновки срібні, ковші, що позносили з усього міста міщане, із стола порозхватували. Став бурмистер їх докоряти, злодіяками, розбишаками взивати, так і самого трохи не вбили: „Не взивай козака злодієм! Тепер“, кажуть, „минулось се моє, а се твоє: усе тепер обще! Своє добро, а не чуже розобрали братчики по кишенях!“ Оттакії! Щеж се не все. Тут одні в бурмистра бенкетують, а там голота розповзлась по місту, та давай коло крамних комір поратись. Усе з комір порозволікали. Кинулись міщане жалітись до гетьмана, так той сміється: „Виж хіба“, каже, „вражі сини, не знаєте, що ми тепер усі як рідні брати? усе в нас тепер укупі“... Так-то підійшли насоманою Січові братчики! Я отсе з своїми бурмистрами зібравсь та швиди до дому, щоб і в Київі в нас не похазяйстовали Низові добродії“.

„Бгатці!“ каже Черевань: „у прокляту годину виїхали ми з дому! Колиб у мене тут не дочка та не жінка, то й я сів би з вами та й убравсь із сього пекла.“

„Рятуй же їх боржій, добродію!“ каже Сурмач: „бо вже я чув, що гетьман просватав твою дочку в дядька Гвинтовки за свого писаря.“

„Чорта з два просватає!“ гукнув тут як із бочки чийсь товстий голос.

Гляне Черевань, аж їде Кирило Тур, а за ним з десяток товариства верхи.

„Чорта з два“, каже, „просватає! Уже кому що, а Череванівна моя буде. Нехай же не дурно буде мене за неї бито киями!“

„Кирило!“ гукнув на його Шраменко. „Кирило Тур! чи чуєш?“

А той йому їдучи: „Ні, не чую. Який я Тур? Хіба не бачиш, як тепер усе на світі попереверталось? Кого недавно ще звали приятелем, тепер величають ворогом; багатий став убогим, убогий багатим; жупани перевернулись на семряги, а семряги на кармазини. Увесь світ перелицьовано: як же ти хочеш, щоб тільки Тур зостався Туром? Зови мене або бугаєм, або що, тільки не Туром.“

„Та годі, Бога ради!“ каже Петро. „Чи тепер же до вигадок? Скажи милость Богу, не вже ти знов вернувсь до своєї думки?“

„Себ то про Череванівну закидаєш?“ у одвіт йому Кирило Тур. „А чомуж не вернутись? Сомка твого вже біс ізлизав — не бійсь, не викрутиться з запорозьких лап! так комуж більш, як не Кирилу Турові, достанеться Череванівна? Може, думаєш, тобі зоставлю? Найшов дурня!“

І помчавсь із своєю ватагою к Івинтовчиному хутору.

Оставсь Петро як остужений. А Черевань собі стоїть, мов сон йому сниться. Тарас Сурмач давно вже од'їхав. Як ось Василь Невольник з кіньми. Упав Петро на коня і поплинув за Запорожцями; як тут йому назустріч старий Шрам.

„Куди се ти мчиш ся, синку?“

„Тату! знов Запорожці хочуть ухопить Череванівну!“

„Покинь тепер усіх Череванівен, синку!“
каже понуро Шрам. „Нехай хапають кого хоча.
Рушай за мною; нам тут нема більш діла: за-
кльовала ворона нашого сокола!“

Нічого їй казати Петрові. Поїхав за пан-
отцем, похиливши голову, а серце, тиб сказав,
на двоє розрізано!

Аж ось гукає Черевань: „Бгатіку! пострі-
вай, дай хоч подивитись на тебе.“

Зупинився Шрам.

„Де се, бгате, був у сю заверуху?“

„Що про те питати, чого не вернеш?“ каже
Шрам. „Прощай! нам ніколи.“

„Та пострівай бо! Кудиж ви отсе? Ну,
бгате, от я їй на раді з тобою був, — бодай ніхто
вже не дождав так радувати! щож із того ви-
йшло? тільки боки потрутили, та один розби-
шака трохи не вколошкав. Щож мені ще зве-
лиш чинити?“

„Шкода вже тепер нашої праці, брате Ми-
хайло!“ каже Шрам. „Їдь собі з Богом до Хма-
рища. Скажуть мабуть швидко їй усі амінь.“

„А не будеш же мене більш узивати Ба-
рабашем?“ питає Черевань.

„Ні,“ каже Шрам: „Барабашів тепер повна
Україна.“

„Їй-Богу, бгате, я кричав Сомка так, що
трохи не луснув! Ох, у нещасливу годину, бга-
те, ми виїхали з Хмарища! Як то моя Леся
почує про сю раду! Підждіть же! кудиж отсе
ви, бгатці?“

„Куди ми їдемо,“ одвітує Шрам, „там тобі
не бувати.“

„Та по правді сказавши, бгате, я їй не хочу.
Добре їй під Ніженем огрілись. Ось до якого
часу блукаю не обідавши. А бідолаха Сомко!
що то він тепер?“

„Ну, їдь же собі обідати,“ каже Шрам:
„нам ніколи. Прощай!“

„Прощайте й ви, бгатці! та заїздить уоправшись у Хмарище: вдаримо, може, ще раз лихом об землю.“

„Ні вже!“ одвітує Шрам: „тепер про нас хіба тільки почувш. Прощай на віки!“

Та й обнялись обоє перш із Череванем, а потім і з Василем Невольником. Петро щиро стиснув Череваня прощаючись; а той — мов догадавсь, та й каже: „Ой бгатіку! чи не луччеб було, як би не ганялись за гетьманами?“

З тим і роз'їхались. Шрам повернув на козелецький шлях; Черевань із Василем Невольником вернувся до своякового хутора. Василь Невольник утирав рукавом сльози.

ГЛАВА ШІСНАЦЯТА.

А Бруховецький тимчасом бенкетовав у Ніжені. У ту бо нещасливу годину справді так лучилось, як мовив Галка: „Де кричать, а де співають; де кров іллють, а де горілку пють.“ Коло Бруховецького сидить за столом князь Гагин із думними дяками, — люде поважні, що не з гайдамакамиб їм бенкетувати: так отже золото того наробило, що безбожний харцизяка став їм у повазі, а щира душа мусить погибати! За золото не звонтнили ошукати свого царя, що дав їм у всьому віру: не звонтнили через того Іванця наготовити кривавих буч своїм землякам із нашим безталанним людом. Хтож бо того не знає, скільки опісля розлито на Україні крови через Іванцеве лукавство та через неситу хтивость московських воєвод?

Гуляє князь Гагин із Бруховецьким, ісповняють червоним вином кубки, бенкетують на людське безголовя. Скрізь, і в світлицях у Колодія і на подвірі, сидить поза столами городова козацька старшина з Запорожцями: усе то

тії, що нишком поякшались із Низовцями та, ради свого панства, запродали Сомка Іванцеві. Невірні душі! тепер уже іншому й трунок не лізе в пельку, іншому так тяжко, як тому Юді; та вже нема вороття — треба брататься з розбишаками! А тії окаянні сидять за столами в чужих кармазинах, що де на яких і не сходяться, пють горілку як воду, хваляться такими добрими вчинками, що аж мороз іде поза спиною; крик галас счинили несказаний. Дивується князь, поглядаючи на таку компанію, і питається в гетьмана: „Чи в вас у Січі знай так бушують на бенкетах?“

А один бурлака перебив гетьмана та й каже:

„В нас, князю, у Січі то і норів, хто
[Отчешаш знає;
Як, уранці вставши, вмиється, то чарки
[шукає.
Як чарка то, чи ківш буде, не глядить
[переміни, —
Гладко пють, як з лука бють, до ночної тіни.“

Як же почали розхалувати по кишнях міщанське добро, то князь і собі звонтпив, щоб його ще гірш, ніж на раді, не потрутили; та, скінчивши обід, зараз і попрощавсь із новим гетьманом. Бруховецький провів його аж за ворота.

Провів князя за ворота, аж тут йому назустріч двоє дідів січових, — ведуть за шияку якогось сіромаху братчика. Так як от часом двоє вовків попадуть під селом необачну свиню та, взявши з обох боків за уши, ведуть у пущу на розправу: так тії діди вели бідаху Запорожця через базар, позираючи грізно зпід сивої щотини.

„Де се ви, батьки, блукали, що й не обідали вкупі?“ питає Іванець.

„Та от бач!“ кажуть: „за сім ледащом і обід утерали.“

„Щож він таке?“

„Еге, що! тут наробив такого сорому товариству, що й казати язик не ворочається. Унадивсь дияволів син до ковалихи. У Гвинтовки коло хутора коваль живе, так він туди і внадивсь.“

„Так отсе ви його й піймали на гарячому вчинку?“

„Сцапали,“ кажуть, „пане гетьмане, як kota над салом. Уже нам давно до ушей донесено, що притьмом Олекса Сенчило скаче в гречку. „Е, пострівай же,“ кажемо, „гаспедський сину! миж присочимо тебе!“ та вже ото й чигали його, не спускали з очей. Щож? тут добрі люде на раді гетьмана обірають, а зін ледачий до ковалихи. А ми з братчиком назирцем. „Одчини!“ Не одчиняє. „Одчини!“ Не одчиняє. Ми двері вивалили, аж він, поганець, там, як той кнур у берлозі!“

„Щож ви отсе думаєте з ним чинити?“

„А щож більш, як не киями? Та вже сього не так, як Кирила Тура! сьому вже треба так боки нагріти, щоб не діждав більш рясту топтати!“

Кругом Запорожці, як тії гусаки, повитягували шиї; слухають, що гетьман скаже. А гетьман повів кругом якомсь лукаво очима.

„Ударить,“ каже, „в раду.“

От і почали окличники гукати по базару; а серед базару став коло стовпа довбиш, та й почав бити в бубни. А братчики, так як хорти на поклик вівчаря, той звідти, той звідсі, поспішали на раду. Тяглось туди й городове козацтво. Як же назбіралась їх купа чимала і зробили судне колесо, і всі діди стали в первій лаві, похиливши тяжкії од думок голови, тоді й й гетьман з вельможною старшиною вийшов з бенкетного двору. От і став на свойму гетьманському місті, під бунчуком і короговою, і вщухнули всі, слухаючи, що казатимуть

старійші. Як ось, тільки що кошовий дід, батько Пугач, виступивши наперед, хотів кланятись на всі боки до раднього слова, аж Іван Мартинович звелів ударить у срібні Сомкові бубни, і прийняв там таке слово.

„Панове полковники, осаули, сотники і вся старшина, і ви, братчики запорозькії, і ви, козаки городовії, а найбільш ви, мої низові дітки! до вас тепер оберну я слово, а вся рада нехай послухає й розсудить. Як заохочував я вас із собою на Україну, на волю й на розкоші, так чи вжеж я зло вам мислив? Чи вже я вас думав киями замість паляниць годувати? Ох, Боже мій милий! серця свого вколупив би я та дав своїм діткам; а тут ось сивії голови січовії знай киї та киї вимагають. І за щож мусить погибати хоч би й отсей безталанний Олекса Сенчило? (а Олекса Сенчило стоїть посеред колеса.) За те, що трапилось, може раз на віку вскочити в гречку! Який же його біс утерпить, ходючи посеред спану. Хіба в Запорожця душа з лопуцька, не хоче того, чого й людська? Добре в Січі за се карати, а тут нам через жінок швидко доведеться перевести всіх братчиків. Як вам здається, панове молодці, чи правду я кажу, чи ні?“

„Святу правду, пане гетьмане! святу правду!“ загули кругом Запорожці, як із бочки.

„А вам як здається батьки?“ питається в дідів.

А діди стоять, понуривши голови, та й не знають, що йому й одвітовати. Довгенько думали сивії оселедці, довгенько один на одного зглядували, киваючи головою, далі виступив знов наперед батько Пугач та й каже: „Бачимо, бачимо, вразький сину — дармо, що ти гетьман — до чого ми в тебе дожилися! Убрав еси нас у шори, як сам схотів! Вивезли ми тебе на своїх старих плечах у гетьмани, а тепер ти вже без нас думаєш Україною орудовати!“

Не довгож поорудуєш! я тобі кажу, що не довго! Коли взявсь брехати по собачи, то й пропадеш як собака! я тобі кажу, що пропадеш як собака!”

„Годі лиш, батьку!” крикне Бруховецький. „Чого се розпустив морду, як халяву? Та се не Січ: тут тобі гетьман не свій брат!”

„От яка нам честь за нашу працю!” кажуть діди. „Тим-то добре казано нам у Січі: „Ей, не слухайте, батьки, сього ледащиці: підвезе він вам Москаля.” А ми таки не поняли віри, ми вповали, що ось немов би то Господь допоможе й на Україні завести запорозькі порядки!”

„О, ви голови цвілії!” каже Бруховецький: „яких же тут сподіватись порядків, коли запорозька Січ буде серед жонатого люду? Ви думаєте, що і всякому про те байдуже, так як вашим старим костям; а ми — так инше почувасьмося Не Москаля я вам підвіз, а роблю все по правді, що жаден братчик на мене не пожалується. На Січі, посеред глухого степу, треба бурлакувати, а в городах, посеред миру, — женитись та господарювати.”

„А хібаж ти,” озвався батько Пугач, „не казав нам, окаянний, як підмовляв нас у городи: „Ходімо, батьки, зо мною, заведемо свої порядки по всій Україні?” хіба ти не казав, що Січ буде Січю, а Запорожці будуть судити й рядити всю гетьманщину по своїм звичаям?”

„Казав,” одвітує Бруховецький, „і як казав, так і зробив. Самі бачите, що Запорожці тепер перші пани на Україні: понаставляв я їх сотниками й полковниками; судитимуть і рядитимуть вони по запорозьких звичаях усю Україну. Нема вже й тепер ні в міщанина ні в мужика се моє, а се твоє: усе стало обще; козак усюди став господарем, як у себе в кишені. Чогож вам іще хочеться? щоб я за

дурницю бив киями козака? Ні, сього не буде: я своїм діткам не ворог."

„За дурницю!“ кажуть діди. „На чім держиться Січ і славне Запорозжя, те повернув ти на сміх!“

„Нехай собі й держиться, коли йому так до смаку. Ми між людьми будемо жити по людськи, а кому в нас не по-внутру, той нехай іде на Січ їсти сушену рибу з сировцем.“

„Ми таки й підемо, гаспедів сину!“ каже Пугач: „ти нас не вишихай коліном. Тільки добре собі памятай, що брехнею світ прійдеш, та назад не вернешся. Плюйте, братці, на його гетьманство! ходімо до своїх куренів! Гей, діти, хто за нами?“

Січові батьки думали, що так і висипле козацтво на їх оклик; аж козаки мовчки мовчать та один за одного туляться.

„Хто за нами?“ покликне ще раз батько Пугач. „Кому любо з нечестивим пройдисвітом у гріхах погибати, зоставайсь тут; а хто не хоче скаляти золотої слави своєї, той гайда з нами за пороги!“

Тількиж і за другим разом ніхто ані з міста.

„Так ви, бачу, усі одним миром мазані!“ каже тоді батько Пугач. Пропадайтеж, ледащиці! Щоб вас так щастя-доля покинула, як ми вас покидаємо! Пфу! плюю й на той слід, що топтав із паливодами! Плюйте й ви, батьки,“ каже своїм товаришам; „а на прощання скажем сьому Иродові, чого ми йому бажаємо! вонож йому й не минеться.“

От і почали діди один за одним виходить з колеса. І зараз первий, обернувшись, плюнув на свій слід та й каже: „Щоб же тебе побив невітський сором, як ти нашу старість осоромив!“

І другий плюнув та й каже: „Щоб на тебе образи падали!“

І третій: „Щоб тебе пекло та морило: щоб ти не знав ні в день ні в ночі покою!“

І четвертий: „Щоб тебе, окаянного, земля не приняла!“

І п'ятий: „Щоб ти на страшний суд не встав!“

І вийшовши з раднього колеса, забрали свої коні з чурами та й рушили до Низу.

А Іванцеві того було й треба. Посміявшись доволі з своїми розбишаками, каже: „Ну, тепер, братчики, нам своя воля. Одбули ми дурне мужицтво, одбули міщан, одбули й старих дундуків. Тепер пийте, гуляйте і веселітесь. А мене щось на сон знемогає. Пійду одпочину трохи. Петро Сердюк, проведи, брате, мене до господи.“

Пійшов Іванець до гетьманського двору в замок, похилившись на козака; ледві ноги волочить, що аж низове козацтво зтиха глузвало.

„Підтоптавсь,“ кажуть, „наш Іван Мартинович.“

„Щеб не підтоптатись, стільки діла наробивши!“

„Та, мабуть, і в головку на radoщах лишне закинув.“

А він, клятий, ні од праці не втомився, ні од горілки не впився. Його лукавий мізок коверзує собі нову думку: як би того безталанного Сомка до посліда-години допровадити! Плутаючи по дорозі ногами і зажмуривши очи як кіт, Бруховецький скрізь зуби почав так против своєї думки закидати: „Чи чував ти, братіку, щоб миш одкусила коли голову чоловікові?“

Засміявсь козак: „Се, пане ясновельможний тільки таку гуторку положено.“

„Гм!“ каже Бруховецький: „проложено! а з чогось же то її взято... Ох, ноги зовсім не несуть! Вража старість надіходить. Чи випив

чоловік кубок меду, чи не випив, уже й голова й ноги хоч поодтинай.“

„Се ви, пане гетьмане,“ каже Петро Сердюк, „на радах так уходились.“

„Ох, на радах, на радах!“ мимрить Бруховецький. „Послужив я козацтву щирою душею, а як то мені козацтво послужить!“

„І, пане ясновельможний! про що ви турбуєтесь!“ сказав козак Сердюк. „Та ми за вас усі голови положимо!“

„Голови!“ бурчить Іванець. „Булоб з мене й одної голови, як би хто зумів її положити, щоб до віку не бстала.“

Усміхнувся Петро Сердюк та й думає: „Підтоптавсь, підтоптавсь пан гетьман!“

А він іде, тяжко ступаючи, справді мов п'яний; далі знов пробовкне деяке слово, і все на Сомка, наворочує, чи не догадається Сердюк; а Сердюкові Петру ще таки не в догад. Як же почали вже зближатись до замкового будинку, то Бруховецький і каже: „Чи бачиш ти, Петро, коло стані, при самій землі віконце? Там сидить у мене вельможний Сомко, що гордував колись усіма, і не було йому рівні на всьому світі. Як тобі здається се диво?“

„Диво велике,“ каже Петро Сердюк, „нічого сказати. Служить вам добре фортуна, пане гетьмане.“

„Отже я розкажу тобі щось іще дивнійше. Ось слухай лишень, братіку, який мені сон сьогодні перед-світом снівся. Здається, йшов я п'яний до дому, от до сього будинка, й прийшов, і ліг спати, і виспавсь, і проснувся ранком, — проснувся, аж мені кажуть, що вночі чудо велике створилось: Сомкові миш голову одкусила! Як тобі здається, Петре? Проти чого сей сон мені приснівся? Колиб ти мені сей сон одгадав, знав би я, як тобі оддячити.“

Загадавсь козак, далі помовчавши й каже:
„Щож, пане гетьмане, себ-то проти того, щоб
Запорожець перекинувся пацюком?“

Обняв Іванець Петра Сердюка за сі слова.
Далі, ввійшовши до світлиці, зняв з руки щиро-
злотий перстень та й каже: „Отся каблучка
всякого переверне в такого пацюка, що про-
береться хоч скрізь дванацятеро дверей, куди
треба. Візьми, надінь, ніде тебе не зупинять.
Щож ти одступаєш, наче од лихого зілля?“

„Того одступаю,“ каже Сердюк Петро, „що
хоч Низовець на всяке характерство здатен,
та за таке ще зроду в нас ніхто не бравсь.
Прощай, пане гетьмане! Може з хмелем і твій
сон прийде.“

Оставсь Бруховецький як остужений.

„Е,“ каже, „так мабуть правда сьому, що,
кажуть, зроду, звіку козак не був і не буде
катом!“ і почав ходити по світлиці.

Походив, походив. „Чорт знає які,“ каже,
„забубони! Буцім не все один біс, чи задавити
яку погань на раді, чи шпирнути ножем під
бік у глибці.“

Ще поміркував трохи, ходючи. „Мабуть,“
каже, „що не все одно!... Чом же ось я сам
не пійду з їм розправитись!... Поки Сомко
був Сомком, я ставав на його сміливо, а тепер
мене якийся острах бере...“

Знов почав походити мовчки. „Ка-зна як
доля чоловіка ворочає!“ каже собі. „Мабуть
сам лихий мені помагає... А луччеб нічого
сього не було... Ой, батьку Богдане! не пізнав
би ти тепер свого Іванця!... Ворог!... і звідки
нечистий утелющив мені ворога!... А вже те-
пер шкода зупинитись... вивернеться... добре,
що поборов... Два коти в одному мішку не
помиряться... Чом же отсе нема в мене сили
до закінчання? Була сила світ на свій лад
повернути, а тепер ось шпирнуть ворога ножем

боюсь... Щож, як на Москві зроблять не по нашому?... Гроші грошима, бояре боярами, а царь — душа праведна...

ГЛАВА СІМНАЦЯТА.

Мізкує собі ледачий Іванець, ходючи по світлиці, аж ось увійшов вартовий: „Якийсь чоловік має про негайне діло ясновельможного сповістити.“

Дозволив гетьман позвать перед себе. Увійшло якесь опудало. На голову насунув кобеняк, тільки очі видно, а сам у широкій семрязі; на спині чималий горб. Бруховецький сам не знав, чого злякався: так уже грішна душа його тревожилась.

„Хто ти такий?“

„Той, кого тобі треба.“

У Іванця пішов мороз поза спиною.

„Когож,“ каже, „мені треба?“

„Тобі треба такого, щоб заворожив на впокій гетьманщину, бо он усюди, кажуть, купляться круг панів люде та компонують, як би Сомка на волю визволити; та й ніженські міщане шіпотять про Сомка, як Жиди про Мусія.“

„Щож ти за чоловік?“

„Я чоловік собі мизерний — швець із Запорожжя, та як пошию кому чоботи, то вже других не треба буде.“

„Як же ти заворожис гетьманщину?“

„А так. Піду тільки та розкажу Сомкові твій сон; зараз усе і втихомириться.“

„Дияволе!“ скрикнув Бруховецький: „звідки ти мій сон знаєш?“

„Од усатого пацюка знаю.“

„Будеж тому пацюкові.“

„Угамуйсь, пане гетьмане, на сю годину;
лучче подумай, як од свого ворога скоріш од-
караскатись, щоб через тебе та й усім нам не
було — сьогодні пан, а завтра прощав.“

Довгенько помовчав Бруховецький.

„Одкрий,“ каже, „голову; я подивлюсь, чи
не нечистий справді до мене присусіжується.“

„Нечистому багацько діла й по монастирях,“
одвітує той, та й одкинув відлогу.

Бруховецький аж одшатнувся. „Кирило
Тур!“

„Цить, пане гетьмане! буде й того, що ти
знатимеш, хто був Сомкові катом,“ каже Кирило
Тур, і навкривсь ізнов відлогою.

„Невже ти отсе візьмешся за таке діло?“
питає Бруховецький.

„А чомуж?“ каже. „Хіба в мене руки не
людські?“

„Тиж, кажуть, був трохи свій із Сомком!“

„Так як чорт із попом. Я вже давно на
його чигаю, і в Києві — сам здоров знаєш —
трохи не доказав йому дружби. А наші дун-
дуки подякували мені киями. Оттака в світі
правда!“

„За щож ти на його злишся?“

„Я то вже знаю, защо! У мене своя при-
ключка, а в тебе своя. Я в тебе не питаю, не
питаю і ти в мене. Не гай мене, пане ясновель-
можний, та коли хочеш, щоб я тобі подякував
за сотницький уряд, що настановив мене сот-
ником, скажи мені тільки, як до його добраться.“

„От як,“ каже. „Візьми ти отсей перстень.
Пропустять тебе з ним куди схочеш.“

„Гарна каблучка,“ каже Кирило Тур. „Ще
й сагайдак із стрілкою на печаті вирізано.“

А Бруховецький: „Се, коли хочеш знати,
той самий перстень, що покійний Хмельниць-
кий зняв у сонного Барабаша. Я сам їздив із
сім знаком і в Черкаси до Барабашихи. Покій-
ний гетьман подарував мені його на пам'ятку.“

„Еге!“ каже Кирило Тур: „що-то з доброї руки подарунок! так от він на добро й здався,“ та й вийшов із світлиці.

Іванець сам провів його за двері, а він йому шепче: „Лягай спати, не турбуйсь. Перед світом приснивсь тобі сон, перед світом і справдиться.“

Пійшов Кирило Тур, похилившись, у своїй відлозі з горбом. Ніхтоб не пізнав тепер його молодецької ходи, ні високого стану. Так собі наче горбатий дід. Уже на дворі стемніло. Ось добірається він до Сомкової глибоки. Зараз у надвірніх дверей стоїть козак із ратищем. Наставив супротив Кирила Тура ратище: „Геть!“

„А се що?“ каже йому потихо Кирило Тур, показуючи на руці перстень.

Скоро взрів сторож гетьманський знак, зараз і одчинив двері.

За тими дверима ще двері. Ізнов коло дверей козак... Каганчик стоїть у стіні на віконці. І той пропустив мовчки, як побачив ерстень. За тими дверми ще трейті двері, трейтій козак при дверях сторожем. Узяв Кирило Тур у його каганчик і ключ од глибоки. „Іди,“ каже, „до свого товариша. Я буду сповідати вязня, так може таке почуєш, що лучче тобі на сей час позакладало.“

А той йому! „Та я й сам рад звідсі заздалегідь убраться. Знаю добре, на яку прийшов ти сповідь.“

„Ну, коли знаєш, то й лучче,“ каже Запорожець. „Глядиж, не входи сюди до самого ранку. Він після сповіди засне.“

„Засне після твоєї сповіди всякий!“ бурчав, зачиняючи двері, сторож.

Він же виходить у одні двері, а Кирило Тур входить у другі. Увійшов і зараз запер двері. Гляне, посвічуючи по глибці каганцем, аж у кутку сидить на голому ослоні Сомко. Одним залізом за попереk його взято і до сті-

ни ланцюгом приковано, а другі кайдани на ногах замкнуті. У старій подраній сірячині, без пояса і без сап'янців. Усе харцизяки поздирали, як узяти до в'язення; тільки вишиваної сріблом та золотом сорочки посовістились ізнімати. Вишивала ту сорочку небога Леся; і по ковніру, і по пазусі, і по ляхівках широких рукавів повиписувала голубонько сріблом, золотом і блакитним шовком усякі квітки й мережки; а Череваниха подарувала її безталанному гетьманові на пам'ятку гостювання в Хмарищі. Так отся тільки сорочка зо всього багатства йому осталась; і чудно і жалісно булоб усякому дивитись, як вона у тій мизерній глибці ізпід старої сірячини на гетьманові сияла!

Постановив Кирило Тур на вікні каганчик, а сам зблизивсь до понурого в'язня. Той дивиться на його мовчки. Достав Запорожець ізза халяви ножаку і показує Сомкові. Той ізвів до неба очі, охрестивсь: „Щож?“ каже: „роби, що тобі сказано робити.“

А Кирило Тур синким, гугнивим голосом: „Хібаж тобі не страшно вмірати?“

„Можеб мені,“ каже Сомко, „й страшно було, як би не було написано: Не убийтеся от убивающих тіло, души же не могут убити...“

А Тур каже: „Та се ти так мізкуєш, поки не почув заліза за шкурою. Ось же лиш, я трошки різону по грудині...“

„Адова утробо!“ крикне тоді Сомко: „невже тобі мало моєї крові? ти ще хочеш навтішатись моїми муками: Бачу по твоєму голосу, що ти, як паскудний червяк, живучи під землею, звик їсати кров християнську! Так упивай сяж, гадино, у моє тіло! не почувеш ти, пакостний, як Сомко стогне!“

„Добре, їй-Богу добре!“ каже тоді Кирило Тур своїм голосом, ховаючи ніж за халяву.

„Йй-Богу!“ каже: „мені здається, що я смик, а всі люде скришки: як поведу, так вони й грають! Не життя я на світі коротаю, а весілля справляю.“

„Що се!“ каже Сомко: „невже я од нудьги починаю з марою розмовляти? Скажи на імя Боже, чи справді ти Кирило Тур, чи се вже моя голова починає з печалі туманіти?“

Запорожець зареготав. „Ще й питає! А якаб же шельма, опріч Кирила Тура, пробралась до тебе через три сторожі? Тільки він один зачарує всякого так, що й сам не тямить, що робить.“

„Щож ти мені скажеш?“

„А от що я тобі скажу. Давай лишень мінька на одежу, та виходь із сії пакосної ямки. Тут тількиб гадині жити, а не чоловікові. Уподобав же чорт знає що! Там тебе під Бугаєвим Дубом жде такий же дурень, як і я: паволоцький піп із попеням. Уже вертавсь у Паволоч, думав, що ти попавсь на віки чорту в зуби, так їхав рятувати Паволочан. Тетеря, бач, пронюхав, що тут коїть супротив його Шрам, та пронюхавши і давай тиснуть Паволочан — притьмом хоче зруйновати місто; так їхав Шрам рятувати. А я послав козака навперейми: „Пострівай,“ кажу, „попе, ще може вернемо сокола з клітки!“ А тут і поміж миром пустив таку поголоску, що Сомко вже на волі, так куптесь і ждїте гасла. Ти може не знаєш, сидючи тут, що вже розжовав усяк харцизяку Іванця. Тепер тільки гукнеш по Вкраїні, так тисяча тисячу попихатиме та до тебе бігтиме. Піднімуться й тії, що не були на раді; бо на раду позлазилась до Іванця тільки сама погань з України, а добрі люде не поняли гольтяпакам віри. Тим-то Іванець із поганцями тає лихо і вкоїв! А з Запорожжя теж тільки самі паливоди на Вкраїну вийшли, а що зосталось доброго, те все тепер за тебе,

тільки озвешся, руку потягне і допомогу дасть. Щож ти мовчки слухаєш, мов я тобі казку кажу?"

„Того слухаю мовчки," одвітує Сомко, „що з сеї бучи пуття не буде. Багато розлив християнської крови Виговський за те нещасне панство та гетьманство; багато й Юрусь погубив земляків, добиваючись того права, щоб над обома берегами гетьманувати: невжеж не уйметься плисти по Україні кров християнська ні на часину? Отсе я ще почну одного супротив другого ставити, і за своє право людську кров точити! Бо Іванець з козаками стоїть тепер міцно; щоб його збити, треба хіба усю Україну надполовинити; а навіщо? щоб не Бруховецький, а Сомко гетьманував!"

„Отже ні, коли хочеш знати!" каже Кирило Тур: „не на те, щоб Сомко гетьманував, а на те, щоб правда узяла верх над кривдою!"

„Візьме вона верх і без нас, брате Кирило. Може се тільки на науку мирові попустив Господь Україну в руки харцизякам. Не можна мабуть инше, як тільки горем та бідою, довести людей до розуму."

„Так отсе ти зрікаєшся свого гетьманського права?" питає Кирило Тур.

„А щож би ти робив? Уже коли в мене були й други й приятелі, були й полки й гармати, та не благословив мені Бог властвовати; друзі мої і іскренні мої оддалече мене сташа і чуждахуся і мене мого: так чоґож мені тепер супротив свої долі пручатись?"

„Старий Шрам не так думає," каже Кирило Тур.

„Думав і я гордо та несито, поки смерть не заглянула мені в вічі."

„Ну, дармо," каже Запорожець: „нехай воно буде собі, як хотя; тільки всеж таки у тебе в голові зосталось, думаю, доволі мозку,

хоч і заглянула смерть у вічі. Нічого тобі ждять обуха у сіх різницях, коли тобі одчинено настіж двері. На лиш надінь відлогу, та ще отсей перстник про запас візьми, то прийдеш скрізь огонь і воду."

„А кайдани?“ спитав Сомко.

„Що нам кайдани? я призапас такої розрив-трави, що тільки притулю, так ік нечистому, й порозпадаються. Не лиш сюди ноги."

„Підожди, брате," каже Сомко: „скажи перше, а тиж як звідсі вийдеш?"

„Що тобі до мене? Іди лишень ти, а я найду собі дорогу..."

„Е, ні, мій голубе! сього не буде. Нехай той гине, на кого Господь показав перстом своїм! Чужою смертю я волі купувати не хочу."

„Смертю!" засміявшись, каже Кирило Тур: „ка-знає що городить! Мабуть тут од вологости в голові тобі завернулось. Може, думаєш, я тут довго сидітиму? Найшов дурня! Ще до схід сонця опинюсь на волі..."

„Як же ти вирвешся звідсі?"

„Як? так як Бог дасть... мені вже про те знать. Хіба не чував ти про наших характерників, що намалює углем на стіні човен, сяде та й попливе, неначе по Лиману? А Кирило Тур хіба вже дурнійший од усіх, щоб і собі чого такого не видумав?"

„Дивно мені," каже Сомко, „як у тебе достає охоти жартовати, одважившись на смерть!"

„Ех, пане мій милий!" одвітує Кирило Тур: „хібаж уся жизнь наша не жарти? помаже по губах медом, ти думаєш: оттут-то щастя! аж глянеш — усе одна омана! Тим-то й кидаєш її за нізащо. Та що про те балакати! ну лиш, давай мінька на одежу."

„Ні, мій голубе сизий, сього не буде!"

„Як не буде? так отсе я перед Шрамом брехуном зостанусь? А щоб же ти сього не дождав! Я тільки й радувався, що отже —

кажу — старий буркун побачить, що й наш брат, Запорожець, не зовсім ледащо: а ти в мене й послідню радість однімаєш!”

„Невже отсе, щоб тільки оправдить Запорожця перед Шрамом?“ питає Сомко.

„А тож якого мені ще біса?“ каже Кирило Тур. „Ти ще подумаєш, що в мене на умі, як там кажуть, отчизна! що от би то визволю своєю головою Сомка, — він тепер більш потрібен... Ка-знає що! Так робить тільки, хто й того не розшолопає, що своя сорочка до тіла ближче. То як би пришлося положити голову за дітей, або що, так се булоб святе діло, бо сказано: який батько дітей не жалусь? А то підстав під обух голову за химеру! Ні, мій добродію, у нас на Україні таких божевільних не дуже густо! а яж хіба виродок?“

„Ох, голово ти моя мила!“ каже Сомко: „ти і в темницю приніс мені утіху! Тепер мені легше буде за правду пострадати, що правда не в одного мене живе в серці, і не загине вона на Україні! Попрощаймосяж, поки побачимось на тім світі!“

Запорожець насупивсь: „Так ти справді хочеш зостатися у сій різниці?“

„Я вже сказав,“ одвітує Сомко, „що чужою смертю не куплю собі волі; а що раз сказав Сомко, того й по вік не нарушить.“

„Так?“ питає Кирило Тур, пильно дивлячись Сомкові в вічі.

„Так!“ одвітує гордо Сомко, дивлячись на його.

„Будь же проклята отся година!“ каже тоді Запорожець. „Хто в неї народиться, або зачне яке діло, щоб не знав ні щастя ні долі! нехай човни топляться на морі! нехай коні спотикаються в воротях! а як кому Бог пошле чесную смерть, нехай душа вертається до мертвого тіла! Проклята, проклята од нині і до

віку! Прощай, брате мій рідний! не загаюсь і я на сім мизернім світі!”

Обнялись, і обидва заплакали.

Вийшов Кирило Тур із сірої глибоки, скинув із себе відлогу і швиргонув сторожам. „Нате,” каже, „вам, Иродові діти, за вход і виход! Знайте, що не кат Іванців, а Кирило Тур приходив одвідати праведну душу!”

Ізнов, ідучи мимо надвірнього сторожа, кинув подушку, що була в його за спиною замість горба: „Візьми,” каже, „собако, щоб не спати на соломі, стережучи неповинну душу!”

І пішов із замку. Усі по перстню його пропускали.

Незабаром знайшов свого побратима. Той дожидавсь його з кіньми під ветхою дзвіницею. Побратим не знав, що було на думці в Кирила Тура, як оставляв він тут його з кіньми; бо Кирило Тур сказав тільки: „Прийде до тебе чоловік і скаже: Шукай вітру в полі! так сажай його на мого коня і проведи до Бугаєвого Дуба, а я вже знатиму, де з тобою злучитись.”

Смутно було тепер Кирилові Туру сідять на коня, що для Сомка наготовив, а ще смутнійш їхати до старого Шрама та розказовати, що вже Сомко між козацтво не вернеться.

А Шрам бідаха жде, не дождеться його під Бугасвим Дубом на Бабичівці. Загледівши оддалеки двох козаків, аж не встояв на місті, — скочив на коня і підбіг назустріч. Як же побачив, що Сомка немає, то й голову повісив. І питав би, і питать боїться, та вже насилу зміг промовити: „А деж Сомко?”

„А ти справді поняв мені віри?” каже Кирило Тур. „Оттак мороч людей, то будеш Запорожцем!”

„Кирило!” каже Шрам: „годі юродствовати! бо й голос тебе не слухає. Коли не вдалось, то хоть скажи, чому?”

„А от чому,“ каже Запорожець. „Сомко, коли хочеш знати, такий же дурень, як і ми з тобою. „Чужою смертю волі купувати не хочу!“ Уже я йому й отчизну, уже я йому й правду під ніс тикав, а він своє та й своє. Сказано — дурному хоч кіл на голові теши! З тим його й покинув, бодай лучче покинув свою голову!... Прощай!“

„Щож ти тепер думаєш із собою чинити?“ спитав Шрам.

„А щож? ужеж бак не те, що ти. Живий живе гадає... Отсе поїдемо до превражого сина Гвинтовки та вкрадемо ще раз Череванівну. Мабуть їй на віку написано моїх рук не минути. Махнем аж у Чорну Гору та й заживемо там, пючи та гуляючи. Прощайте, прощайте!“

І вклонившись низько Шрамові з сином, повернув коня і поплинув із побратимом до Гвинтовчиного хутора.

Аж ось наздоганяє його Петро Шраменко.

„Чого ще отсей бабський репях од мене хоче?“ каже зупинившись Кирило Тур.

„Кирило!“ каже Шраменко: „у тебе душа щира, козацька...“

„А вжеж не жидівська,“ каже Запорожець.

„Ми ідемо з пан-отцем на смерть у Паволоч...“

„Боже вам помози: діло не ледаче!“

„Передай од мене два слові Череванівні: передай так, як з того світу!“

„Добре,“ каже Кирило Тур, „передам.“ А Чорногорцю потиху шепче: „Знаю наперед: яку небудь любосну нісенітницю.“

„Скажи їй, що й на тім світі її не забуду!“ каже Петро.

„Добре, скажу.“

„Ну прощайтеж, братці, на віки!“

„Прощай, брате!“ каже Запорожець: „та не забувай і нас на тім світі.“

Роз'їхались. Тоді Кирило Тур засміявсь та й каже! „Як-то ми тим світом завчасу порядкуємо! а там може чортяки так припечуть, що й усі любощі в нечистому з голови вилетять!“

ГЛАВА ВІСІМНАЦЯТА.

Тепер би то отсе треба нам їхати слідом за Шрамом і його сином, і все, що з ними діялось, по ряду оповідати; тількиж, як би почав я виставляти в картинах та в речах, як той Тетеря обліг Паволоч, як хотів достать і вистинать усе місто за турбацію супротив гетьманської зверхности, і як старий Шрам головою своєю одкупив полковий свій город, тоб не скоро ще скончив своє оповідання. Нехай же остається та історія до иншого часу, а тепер скажемо коротко, що Шрам Паволоцький, жалуючи згуби Паволочан, сам удавсь до Тетері і прийняв усю вину на одного себе. І Тетеря окаянный не усумнивсь його, праведного, як бунтовника на смерть осудити, і осудивши повелів йому серед обозу військового голову одтяти. Так зогнавши з світу свого ворога, удовольнивсь, дав Паволочі впокій і одійшов із військом до свого столечного міста.

Тогож року, вступаячи в осінь, о святому Симеоні, одтято голову й Сомкові з Васютою, у городі Борзни, на Ганчарівці. Бруховецький доказав таки свого, хоть послі й прийняв слушну кару од гетьмана Дорошенка: пропав під киями собачою смертю.

Так-то той щирый козарлюга і піп, Іван Шрам Паволоцький, і славний рицар Сомко Переяславський, не врадивши нічого супротив лихої української долі, полягли од беззаконного меча шановними головами. Хоть же вони і по-

лягли головами, хоть і вмерли лютою смертю, та не вмерла, не полягла їх слава. Буде їх слава славна поміж земляками, поміж літописами, поміж усіма розумними головами.

Тут би мені й скончити свою історію про ту чорну раду, про ту запорозьку оману; та хочеться ще озирнутись на тих, що послі тої біди остались живі на світі.

Одправивши по пан-отцеві похорони, поплакавши та пожурившись, Петро не довго загаявсь у Паволочі. Думає був йти на Запорожжя і розпродав усе своє добро, та якось і звернув мисли на Київ. Опинивсь козак коло Хмарища. Звонтив однак, та й дуже, ізблизившись до хутора. Ворота були не причинені; не стеріг їх Василь Невольник. „Мабуть ніхто не вернувсь у Хмарище!“ подумав Петро; серце занило. Іде до хати. Квітки коло хати позасохали і позаростали буряном. Як ось чує — наче хтось співає зтиха. „Боже мій! чий же се голос?“

Біжить у хату, одчинив двері, аж так! і Леся, й Череваниха обідві в пекарні.

„Боже мій милий!“ крикнула Череваниха, сплеснувши руками.

А Петро, як ускочив у хату, то й став у порога, як укопаний. А Леся як сиділа на ослоні коло стола, то так і осталась, і з міста не зворухнеться. Та вже Череваниха почала Петра обнімати: тільки вже тепер пригортала до себе з щирим серцем, як рідного сина. Петро тепер уже сміло підступив до Лесі, обняв і поцілював її як брат сестру; а вона аж слізюньками вмиласть. Довгенко з радоців не змогли до себе прийти; плакали, сміялись, розпитовали, і одно одному перебивали.

Як ось — у двері сунеться Черевань. Насилу переступив через поріг од радости; тільки „бга-

тіку!“ та й кинувсь до Петра, розставивши руки; обіймає, цілує і хоче сказати щось, і все тільки „бгатику!“ та й замовкне.

Як же вже трохи вгамовались, тоді Череваниха посадила Петра на лавці, і сама сіла коло його (а Леся з другого боку, і обидві держались йому за руки) та й каже: „Ну, тепер же розкажи усе по ряду, Петрусію, щоб ми знали, як отсе тебе Бог спас од смерти. Нам сказано, що ти вже певно оддав з пан-отцем Богові душу.“

А Черевань мостивсь, мостивсь, як би ближче було слухати; сідав коло жінки, і коло дочки, так усе далеко, і треба голову на бік нагинати, щоб на Петра дивитись; далі взяв та й сів навпроти його долі підобгавши під себе ноги. „Ну,“ каже, „бгате, тепер розкажуй, а ми слухаємо.“

От і почав Петро усе оповідати, як було в Павлочі. Не раз приймались усі плакати. Як же дійшло до прощання з пан-отцем, то Черевань так і зарумав, та одною рукою сльози втирає, а другою Петра придержує, щоб не казав дальш, поки переплаче. А про Череваниху та про Лесю що вже й казати? Усі злились у одно серце і в одну душу; і тяжко було всім і якось радісно.

„Розкажіть же,“ каже Петро, „і ви тепер, як ви викрутились од Запорожця та добрались до Хмарища?“

„Ні,“ каже Череваниха, „хіба він викрутив нас із біди, а не ми викрутились од його. Братік мій узяв нас був добре в свої руки. Тогож дня ввечері, як була та безталанна рада і почав зараз сватать Лесю за ледащицю Вуяхевича. Як ось смерком іде Кирило Тур, а за ним десятеро Запорожців, у двір. Показав братові якийсь перстень: „Оддавай,“ каже, „мені Череваня з усім його кодлом.“ — „Нащо? куди?“ — „Звелів гетьман забрати та вести просто до

Гадяча. Мабуть,“ каже, „Череванівні на роду написано бути гетьманшею.“

„Так, так, бгатику!“ каже Черевань! „я вже думав, що справді доведеться зробитись собачим родичем.“

„Стали просити,“ знов веде річ Череваниха, „стали просити Кирила Тура, щоб не губив невинної душі — куди! і не дивиться. Запрягли коні в ридван, посадили Василя Невольника за погонича і помчали нас із двора. Ми плачемо. А Кирило Тур тоді: „Не плачте, курячі голови! вам треба радуватись, а не плакати: не в Гадяч я одвезу вас, а в Хмарище.“ Ми давай дякувати, а він: „Що мені з такої дяки? Тоді мене подякуєте, як на рушнику з вашою кралею стану.“ Ми знов так і похололи: із одного лиха та в друге! І таки справді думали, що в його ся думка в серці. Та вже, як привезли нас у Хмарище, тоді вразький Запорожець сміється та й каже: „А ви спрадї думали, що я такий дурень, як яке Шраменя! Нехай вам цур, вражим бабам! од вас усе лихо стає на землі! Лучче з вами зовсім не знатись! Нехай лишень зварять нам вечеряти: нам іще далека дорога.“

„Кудиж се їм була далека дорога?“ спитав Петро.

„У Чорну Гору, бгатику,“ каже Черевань. „Додержав таки Кирило Тур свого слова, що все хваливсь тою Чорною Горою. Я про все розпитав, бенкетуючи з ними за вечерою. Попились вразькі Запорожці так, що й повивертались у садку на траві. Думав, що ще й завтра будуть у мене похмелятись; устану вранці, аж їх і слід простиг: такий народ! Так розказував Кирило Тур за вечерою: „Я,“ каже, „з самого першу хотів направити братчиків на добру дорогу, щоб Сомка з гетьманства не спихали, так щож, коли Іванцеві сам чорт

помагає? Уже якими я шляхами до січової громади не заходив! так ні, та й годі! От,“ каже, „бачучи, що вже Сомкові і в сто голів помоги не видумасш, махнув рукою, та щоб не бачити того лиха і не чути про його, і хотів ото з'їхати з України. Так отже,“ каже, „нечистий підсунув під ніс вашу кралою. Тепер уже співайте,“ каже, „Сомкові вічну пам'ять: не сьогодні, так завтра поляже його золота голова...“ Та чи піймеш ти, бгатику, віри? як розказував про Сомка, то наче і всміхається вразький Запорожець, а сльоза в ложку тільки кап!“

„Так отсе він,“ каже Петро, „і сестру й матір покинув для тої Чорної Гори?“

„Ми, бгате, в його питали: „Як же ти зоставив свою матір одну з дочкою при старости?“ — „Що,“ каже, „козакові матір? Наша мати — війна з бусурманами, наша сестра — гостра шаблюка! Зоставив я їм грошей, буде з їх поки живі; а Запорожця Господь сотворив не для запечка!“ Оттакий химерник!“

Так розпитуючись та розмовляючи, і не счулись, як настала обідня година. Колиж саме перед обідом шасть у хату Василь Невольник, і веде за собою слідом Божого Чоловіка. Ходив старий на торг у Київ, та попавши там десь дідуся, зараз і загарбав його до Череваня: дуже кохавсь Черевань у його співах. Як же то зрадив Василь Невольник, побачивши Шраменка! То з того, то з другого боку зайде, розставить руки, здвигне плечима і, бачся, сам собі не йме віри. І Божий Чоловік зрадив: аж усміхавсь, облапуючи кругом Петра.

Ще веселійш почали тоді гомоніти. Леся щебетала як ластівочка. Після обіда Божий Чоловік іграв і співав усяких поважних пісень. А як одходив із Хмарища, Петро положив йому

Гаман грошей за пазуху на викуп невольника з неволі, за пан-отцеву душу.

„Смутно мені“ каже Божому Чоловікові, „що в світі ледащо панує, а добре за працю й за горе не має жадної награди!“

„Не кажи так, синку“, дав одвіт Божий Чоловік: „усякому єсть своя кара і награда од Бога.“

„Як же?“ каже Петро: „Іванець ось вознесен, а Сомко з моїм пан-отцем гіркую випили?“

А Божий Чоловік: „Іванця Бог гріхом уже покарав; а праведному чоловікові якої треба в світі награди? Гетьманство, багатство, або верх над ворогом? Діти тільки ганяються за такими цяцьками; а хто хоть раз заглянув через край світу, той иншого блага бажає... Не має, кажеш, награди! За що награди? За те, що в мене душа лучча од моїх ближніх? А сеж хіба мала милость Господня? мала милость, що моя душа сміє і зможе таке, що иншому й не присниться?... Инший іще скаже, що такий чоловік, як твій пан-отець, уганяє за славою! Химера! Слави треба мирові, а не тому, хто славен. Мир нехай навчається добру, слухаючи, як оддавали жизнь за людське благо; а славному слава у Бога!“

Так проглаголавши, замовк старий, похилив голову, загадавсь. І всі задумались од його речи. Далі поклонивсь Божий Чоловік на всі сторони, і пішов з хати, почепивши через плече бандуру.

А Петро і оставсь у Череваня, як у своїй сем'ї. Черевань йому став тепер за батька, а Череваниха за матір. Стали жити вкупі любязно та приязно.

Ну, сього вже хоть і не казати, що зождавши півроку чи що, почали думати й про весілля. Іще не гаразд і весна розгулялась, іще й ви-

шеньки в саду в Лесі не одцвілись, а вже Петро із Лесею і в парі.

Так-то усе те лихо минулось, мов приснилось. Яке то воно страшне усякому здавалось! а отже, як не Божа воля, то їх і не зачепило. Се так, як от инколи схопиться заверуха — громом гримить, вітром бурхає, світу Божого не видно; поламле старе дерево, повиворочус з корінням дуби й берези: а чому указав Господь рости й цвісти, те й останеться, і красується весело та пишно, мов із роду й хуртовини не бачило.

Пояснення до „Чорної Ради“

Творы історычныхы роман. Берлін, 1922-

Б.

- Бабак** — свистун (Murmeltier).
Багалі бить — дармувати, гайнувати час.
Байрак — лісок в долині.
Баяндрасник — балакун, такий що гне всілякі небелиці.
Баня — купіль (з російського).
Батурич — над Сеймом, в Чернігівщині, від 1669. столиця гетьманська.
Баштан — город з кавунами, динями, огірками, соняшниками, тощо.
Безмін — така вага, себ-то приряд до важення тягару.
Бекет — пікета, козацька гранична сторожа.
Бесурменська неволя — неволя у Турків — бесурмен.
Білгородський шлях — шлях, що веде до Білгороду на північний схід від Харкова.
Блаватас — голуба шовкова матерія.
Бліднолика — бліда на вид, білявка.
Блявкнути — ляпнути, бовтнути, сказати щось від несхочу.
Божий суд — двобій, поєдинок, дуель.
Божник — кут, іноді шафка з образами святих.
Борзна — повітовий город у Чернігівщині.
Братство Сагайдачного — Богоявленське братство, до котрого гетьман Сагайдачний вписав був себе і все військо козацьке.
Броварський бір — недалеко від Київа (Броварі).
Бровко — собака.

Буй — буйний.

Булатний — сталевий.

Бунчук — кінський хвіст на дручку, військова відзнака у Татар. Від них перейшов бунчук до козаків і був відзнакою гетьмана.

Буркун — бурмило, непривітливий, неввічливий.

Бурлії — крикуни, ревуни.

В.

Варенуха — з медом варена горівка, приправлена коріннями.

Великий Луг — земля між Дніпром і Конкою, покрита лугами й байраками, у якій Запорожці полювали на звірів та ловили рибу.

Верзякання — говорення, базікання.

Ветха — стара.

Вешняк — водяний млин.

Виговський Іван — канцлер і дорадник Богдана Хмельницького, по його смерті гетьман. Стремів до визволення України згідно Москви. Побив свого противника Мартина Пушкаря, заключив 1658. р. угоду з Поляками в Гадячі (Україна самостійним князівством) і розбив Москалів під Конотопом. На козацькій раді на Взенні скинений з гетьманства, був розстріляний Поляками, як жертва інтриги Маховського і Тетері.

Винники — горальники, ті що варять горівку.

Винниця — горальня.

Відлога — опанча з ковніром, капішон.

Війтенко — син війта.

Вколошкати — побити.

Вколупити — відірвати, відлупити.

Властовати — панувати.

Вонтпити — сумніватись (полонізм — wątpić).

Вразьке — враже.

Вязення — (з польського) вязниця.

Г.

Гадяцькі пункти — умова заключена Виговським з Поляками в Гадячу 1658. р.

Гадяч — полкове місто, на північ від Полтави.

Гамалик — карк.

Гарбуза втелющити — дати відмову.

Гаркебуза — аркебуза, старосвітська рушниця.

Гаспед — яспед, гадюка, чорт.

Гетьман коронний — у Польщі ніби міністер війни, гетьман польний вождь у війні.

Гетьманщина — землі, де заведений був новий устрій по великім народнім повстанню в XVII. ст.

Гизель Інокентій — звісний письменник, автор літописного твору „Сінопсис.“

Глає — голос.

Глибка — льох, пивниця, яма.

Гони — міра поля, від 60-120 сяжень.

Горлаха — яма на збіже, зсип.

Горно — огнище.

Горорізьба — плоскорізьба, постаті не викуті з усіх боків, кожна окремо, лиш виступають опуко з каменя, або з металеві дошки.

Грець — герць, герцювати конем; зустрічатися з ворогами у двобою на шаблі.

Гугнивий — такий, що говорить в ніс.

Гурба — юрба, товпа.

Г.

Галера — судно, котре гонили невільники, прикуті до весел.

Д.

Давай мінька — міняймося!

Державський — панський.

Діловання — частокіл.

Доля — часть, пайка.

Думні дяки — писарі царської думи (ради).

Дундук — зарозумілець.

Е.

Епітафія — надгробна надпись.

Ж.

Жаковати — розхапувати, розграбувати.

Жолніри — жовніри, вояки, те що в Росії салдати. (Одно і друге — слова німецькі: жовнір — Soldner, салдат — Soldat).

З.

Займанщина — забрана земля.

Закорявити — зледащити, знемощити.

Запоясник — ніж, кінджал.

Зарок покласти — постановити собі.

Заряд — набій (рос.).

Застави — рогачка, сторожа гранична.

Заткнути пельку — замкнути губу.

За трапезою — за столом; підчас пиру.

Зімовник — зимове козацьке мешкання.

Зіпків — місто між ріками Псьолом і Ворсклом.

Злак — хліб, пашня, городина, зілля.

Знітиться — скорчитися, притаїтися.

И.

Інші язйки — другі народи.

К.

Кабарда — порода дикого вола (tatarisches Bisamtier).

Каблучка — обручка.

Каверзник — заговірник.

Кажанок — короткий кожушок.

Казан — великий горщик, звичайно з заліза, або з міді.

Кармазини — ті, що ходять в кармазинах, пани.

Каторга — заслання на тяжку роботу за кару.

Катряга, катрага — кроква.

Каптелян — титул в Речі Посполитій польській, який діставали магнати.

Кволитись — жалуватись.

Келеп — топорець.

Керман — Акерман, город над Чорним морем, недалеко Дністровського гирла, колись іену-езька кріпость — Манкастро.

Клейноди — відзнаки козацької старшини. Були клейноди гетьманські і полкові (булава, пірнач, хоругов, бунчук).

Клик — зарубка, карб, граничний знак, палъ.

Кобеняк — опанча з капузою.

Козак Байда — Дмитро Вишневецький. Він перший оснував Січ, укріпив її і перший проводив у діло ідею козацької держави. Погиб у Волоському поході. Султан казав кинути його з вежі на гак. Про його співають пісню. В тій пісні він прославлений як невгнутий лицар, що ніяк не хотів побісурманитися.

Козацьке сонце — місяць.

Козелець — місто в Чернігівщині.

Козирем стояти — бундючитись.

Комишник — розбійник, що криється в комишах, себ-то в очеретах.

Комонники — їздці (від комонь — кінь).

Консистенти — польські війська, що стояли залогою на Україні; **консистуючи** (про військо) стоячи постом.

Копилити губу — дутися, бундючитися.

Коряк — ківш, карапуз, куцак.

Косовище — кісся.

Красний — червоний (з рос.).

Куди здря — куди глянь.

Кукольван — трійка (отруя) на риби.

Куна — (польське *pręgiarz*) місце, де ставили за кару на прилюдний сором.

Кучугури — горби.

Л.

Лапко — драбуга.

Личак — ходак з лика, а даліше — прізвище тих, що такі ходаки носять, себ-то біднота, чернь.

Ліпота — величність.

Лотова жінка — та що перемінилася в стовп.

Лощина — поляна.

Лудани — одяги, золотом, або сріблом переткані.

Лусне — трісне.

Любодіяніс — розпуста.

Ляхівки — такі мережки.

М.

Матня — середня частина сподень, що звисає з заду між штанками.

Миткаль — перкаль.

Міждо — поміж.

Міжигірський Спас — монастир коло Київа.

Мізкувати — думати, міркувати.

Млинці — налисники.

Могила — славний митрополит Петро Могила, який багато вивінував Могилянську Академію і заслужився чимало для піддвиження культури на Україні.

Мономахія — бій не гуртом, а по одному з кожного боку — двобій.

Мороз — (з роду Мрозовецький) герой народньої пісні Морозенко.

Мугир — хлоп, хам.

Н.

На кутні зуби сміятися — плакати.

Науствив — намовив.

Небіж — сестрінець або братанич.

Неключимий — невіжа.

Нельзя — не вільно, не можна.

Нетяга — бурлака.

Нечай — славний лицар з воєн Хмельницького, що згинув у битві під Красним. Про його зложена пісня, яку й досі співають.

Низове товариство — Запорожці.

Нищий — марний.

Ніжень — місто в Чернігівщині.

Ніжин — над рікою Остер, нині 50.000 мешканців, старий город з княжих часів. В XVII. століттю дуже торговельний.

О.

Обід — округ, колесо.

Обушок — другий бік топірця, також печатка.

Обще — спільне.

Ограда — мур, огорожа.

Одходи — приведи до здоровля.

Одшельник — відлюдок, самотійник, пустельник, анахорет.

Окорм — провіант, харчі. („Почали жолніре, консистуючи в городах і селах, беззаконні окорми і напитки од людей вимагати.“ Стали вояки, розміщені по городах і селах неправдо харчі і напитки від людей брати.)

Оливяний біб — кулі.

Омамив — (з польського) отуманив.

Опентати — опутати, обмотати (полонізм — opętać).

Остер — притока ріки Десни.

Остряниця — родом з города Остра, по смерті Павлюка вибраний гетьманом Запорожцями (1638). Підняв повстання в Київщині, на Волині, на Поділлію і в Галичині. Коло Голтви побив Поляків, але під Лубнами потерпів погром. По Остряниці став гетьманом Гуня.

Отмиця — піврана дівчина.

Отмичар — той, що пориває дівчину. Умичка й отмичка, так у старину називали ту форму подружжя, коли парубок поривав дівчину від батьків, або відбивав її у другого.

Отощати — охляти, змарніти.

Очуняти — приходити до себе.

II.

Павлюк, Карпо Павлович Гудзан — козацький вождь, підняв 1636. р. повстання проти Польщі. По Кононовичу проголошений гетьманом, 1637. розбитий Потоцьким, 1638. виданий козаками був покараний смертю.

Паволоч — містечко сквирського повіту на ріці Раствавиці, колись належало до володіння Палія.

Парча — золотом, або сріблом переткана матерія.

Пахатний — хліборобський.

Пацюк — щур.

Пекарня — там де варять страву і печуть хліб (кухня).

Переяслав — полкове місто, недалеко Київ^а, де відбулася славна переяславська рада, на якій Хмельницький приступив до федерації з Москвою.

Переть — палець.

Перчаківка — горівка з перцем.

Печерський — себ-то монастир Печерський.

Печина — відломок цегли або глини із печі, жуфель.

Печкур — (від піч), той що палить в печі.

Пицаль — рушниця.

Підвезе Москаля — одурить.

Піймавши облизня — засоромившись, не добившись свого.

Пірнач — військова відзнака, держак металевий з кількома металевими листками (перами, звідти й пірнач).

Після Збаража — після облоги Поляків у місті Збаражі в Галичині, де Поляки терпіли велику нужду.

Після Пилявців — після битви Хмельницького з Поляками під Пилявцями (коло річки Пилявки на Волині). Там Хмельницький побив Заславського, Конецьпольського й Остророга. Поляки втекли лишаючи великий табор і дуже багату здобич.

Піхом — пішки.

Плав — зарінок, порослий лозами, розливи ріки, покриті водоростами.

Подачка від диму — хатний податок.

Поділ і Печерське — частини Київ^а.

Подол — Поділе, частина Київ^а над Дніпром.

Пожалуй — (з рос.) прошу, прохаю.

Покоти гори — збіч, крутоярі гори з крутими ярами.

Полигач — спільник (в злім значінню).

опорькати — покропити; **попорькати** пелюш-

шки — вишити за здоровля дитини. Коні порьскають.

- Порошиною з дула** — розвіється.
Потурати — поблажувати.
Потчують — (з рос.) угощують.
Пошапкували — привітали знімаючи шапки.
Поштувати — угощувати.
Прелюбодіяніє — чужолоство.
Призапає — постаравсь, придбав собі.
Прикмети — знаки.
Припіл — припіднята пола, у жінок подолок.
Приступ — атак, штурм.
Присочити — приловити.
Проноза — волоцюга, пройдисвіт.
Про Олегів, про Святославів. Було чимало князів того імени. Найславніший був Олег, що панував після Аскольда, прозваний Віщим. Вславився своїми походами на Греків (умова Руси з Греками 911. р.). Приблизив щит на брамах Царгороду, згинув від власного коня. Святослав, син Ольги, батько св. Володимира, прозваний Хоробрим, великий лицар, воював з Греками, Болгарами й Печенігами. Погиб у боротьбі з Печенігами 972. р.
Прочане — ті, що ідуть або ідуть на прощу, богомолці (відпустові).
Прудисе — вусач.
Пятра — (з польського) по нашому поверхи.

Р.

- Ратище** — спис.
Рамя — лахмани.
Ранкові ґрунта — привязані до ранги, до булави, пернача тощо.
Реєстр — спис козаків, яких Польща признавала козаками, а не підданими хліборобами. Реєстровий — козак, що був у реєстрі. Польща то обмежувала число реєстрових, то дозволяла його побільшувати і реєстр був одною з причин боротьби козаків з Поляками.

- Рейментарський** — реґіментарський, полковий.
Речник — промовець, бесідник.
Ристь — біг.
Річ — бесіда.
Розжевріє — розгориться.
Розізнатись — зірвати знаомство.
Ронд — прибор на коня.
Ротмістр — (Rittmeister) начальник кінного відділу.
Ряст топтати — жити.

С.

- Самійло Кішка** — виступає між 1599. і 1602. як провідник козацтва, що успішно воював перед Польщею за правами козаків. Літом 1600. брав участь у поході на Молдавію (під проводом Замоїського), 1601. на Ливонію, 1602. поляг при облозі міста Реліна. Про його побут у неволі і про утечу нема певних історичних вісток. Підписувався — Кошка.
Сагайдак — сайдак, посуда на стріли до лука із шкури, бляхи, або дерева, яку носили через плече. Звідси пішло прізвисьце гетьмана Конашевича — Сагайдачний.
Салогубами — прозивали козаки міщан.
Саста — атлас.
Скверуха — поганенька.
Семен Оделькович — князь київський, помер 1470. р.
Сердюк — гвардієць, що належав до гетьманської прибічної гвардії.
Серпанок — тонка тканина (вельон).
Сивії оселедці — старці з сивими оселедцями.
Сировець — хліб квасний.
Сисюрка — дротяна шапка, що опадала аж на рамена (польське *misiorka*).
Сівер, Сіверяне, сівера — сиділи на лівому боці Дніпра. Це було найбільше з українсько-

руських племен в давнину в поріччі Десни на ріках Сейм і Сула, там де городи Любеч, Чернігів, Переяслав. Князі цих городів — це сіверські князі.

Сіромаха — бідака, пролетар.

Сіром'яшка — сірячина.

Скакати в гречку — незаконно залищатися.

Скарнієть — скушість.

Скоринка — скірка з хліба.

Случ — ріка, що вливається до Прип'яті. („Ой знай Ляше, що по Случ наше“ співається у пісні.)

Со-духа — панахидна пісня, значить: „щоб тут мені і кінець“.

Соломаха — (саламаха) страва з гречаної або кукурузяної муки, або приправа з огірків і часнику.

Сомко — лівобічний гетьман, розбив кілька разів разом з полковником Іваном Поповичем Поляків, котрі попірали Тетерю. Як Правобічна Україна відрізнилася від Лівобічної, Сомко змагався на Лівобічній за булаву з Золотаренком. Дня 17. червня 1663. р. у Ніжині зібралася Чорна Рада, на котрій вибрано гетьманом Бруховецького. Цей казав арештувати Сомка, Золотаренка та ще кількох старшин із їх партії і скарав їх на смерть.

Спантеличить — зібє з дороги. Був у Галичині степ Пантелиха, де чіпляється, як кажуть, блуд.

Спат — буйна трава.

Спичка — паличка.

Станя — стайня.

Сто золотих червоних — сто золотих золотом або дукатів.

Стушка — коробка плетена з лози або з луба, обмазана глиною.

Сугак — *Antilope saiga*.

Т.

Таган — такий триніг.

Тайник — криївка, підземний хідник.

Теляги — лелітками нашивані кафтани.

Тенети — сіти.

Тетеря, Павло Морхоковський — у війні з Поляками вірно стояв при Хмельницьким. Але коли по смерті великого гетьмана, Юрась передав булаву і Тетеря став зразу наказним, а незабаром і вибраним гетьманом, перейшов на сторону Поляків. Боровся з Виговським і спричинився до його трагічного кінця. Польський гетьман Чарнецький тяжко карав городи і села неприхильні до Тетері Корсунь, Ставище, Бужин, Суботів. Коли перебрав міру і побачив, що довше не одержиться, передав Тетеря булаву Ханенкові, а сам подався у Польщу.

Тимпанник — довбуш.

Тімаха — удалець.

Товк — розум, глузди.

Точити баяндраси — вигадувати всяку всячину.

Трапеза — стіл, також кімната, в якій поставлені столи, їдальня, столова.

Труса — заколот.

Трухлий — збутвілий.

Трямки — бальки.

Трясило Тарас — вибраний на Низу Запорожцями гетьманом на місце Чорного, якого козаки замучили за прихильність до Польщі. Трясило воював з Татарами, Турками і підняв повстання проти Польщі. Проти його Поляки вислали Лаща і Конецьпольського. Трясило подався до Переяслава, котрий Поляки три тижні облягали, поки козаки не здалися. Українські літописі пишуть, немов-то козаки напали на Поляків у ночі і розгромили їх над Алтою. Оцю ніч і прозвано Тарасовою начею.

У.

Убрав у шори — ошукав, підійшов.

Узлісея — край ліса.

Універсал — так звали грамоти, маніфести до народу, якими наші гетьмани звертали ся у важних справах до народу.

Унія — так називають Берестейський собор 1596. року, на котрім митрополит Михаїл Рагоза з деякими єпископами признав своїм зверхником папу римського, зберігаючи обряд східний і славянську літургію. Поляки попирали Унію на Україні, гадаючи, що вона буде містком, по котрім Українці перейдуть до римської церкви, а там і ополячаться. Оце протегування з кривдою для православія сталося причиною ненависти тих Українців, що остались при православію, до Унії. Колиж унії не відцуралися від своєї народности і греко-католицька церква зробилася їх національною церквою, Польща стала і до уніятів відноситися неприхильно.

Усердствуючи — хочачи приподобатися (з рос.).

Ушула — одвірок.

Ф.

Фуґа — заверюха.

Х.

Характерство — чарівництво. **Характерник** — такий козак, що знає чари, щоб його куля не брала, або уміє готувати кулі, що все лучають в ціль.

Харциз — розбійник.

Химородник — знахар.

Хист — вдача, здібність.

Хисткий — жвавий, меткий.

Хмельницький Богдан — великий полководець і гетьман України. Уроджений 1593. р. брав участь в облозі Смоленська, був у турецькій неволі, 1636. р. став чигиринським сотником, 1648. почав війну з Поляками за волю України. Вславився побідами під Корсунем, Жовтими Водами, Пилявцями і під Зборовим. Через зраду Татар потерпів погром під Берестечком. Року 1664. заключив договір з Москвою в Переяславлю, силою котрого Україна з'єдналася з Москвою як автономна держава. Помер 1657. року.

Хоромина — хороми, будівля; хоромами звуть теж гостинні кімнати.

Хтивость — жадоба, хапчивість.

Худоби — достатки, маєток.

II.

Цвяхований — набиваний цвяхами, щоб не так легко можна було їх прорубати лихому чоловікові.

Ч.

Чайка — козацьке судно. На чайках пускалися козаки на Чорне море.

Чимчикувати — мандрувати.

Чорне пишно — порох.

Чуприндар — з великою чуприною.

Чура — хлопець до військової послуги, паж.

III.

Шептуха — баба, що зашептує хворобу.

Шермицерія — штука воювати шаблею (Fechtkunst).

Шестерик — мотуз в шестеро плетений.
Ширітвас — така бочка.
Шлик — островерха шапка.
Шуляк, шуліка — ястреб.

Щ.

Щілка — щілина.

Ю.

Юрода — блазень, дурноватий.
Юрусь — Юрко Хмельниченко, син Богдана.

Я.

Ярки — від ярок.
Ячать — гомонять, в думках — лебеді ячать.

Проспект Видавництва
„Українське Слово“

Сп. з. обм. п. в Берліні.

Видавництво „Українське Слово“, ввійшовши в постійні зносини з першорядними німецькими друкарнями в Берліні, що розпоряджають найгарнішими, найновішими технічними засобами, постановило виповнити ту величезну прогалину, яку витворили в українському культурному житті довголітня світова війна, опісля революція та всі лихоліття чужої окупації, що знищили майже зовсім довоєнні українські придбання друкованого слова.

Маючи на увазі надзвичайно тяжке теперішнє політичне і матеріальне становище українського громадянства на всіх територіях, де живе український нарід, видавництво „Українське Слово“ старається дати читачеві книжку, якаб у гарному зверхньому вигляді та при найменшому об'ємі дала як найбільше матеріялу, а тим самим під зглядом дешевости зробити її доступною і найбільшій українському громадянину.

Видавництво постановило видати:

1) Українських класиків від самих початків аж до найновіших часів, 2) класиків європейської літератури, 3) підручники для народних, виділових, середніх та вищих шкіл, 4) книжки для шкільних та народних бібліотек, 5) книжки наукові про мистецтво та культуру, 6) словарі, 7) брошури на біжучі актуальні теми, 8) всім видавництво бажає дати змогу сучасним українським вченим і письменникам видати друком їхні так наукові, як і літературні твори, що лежать у рукописах, та тим самим дати їм матеріальні засоби продовжувати дальші праці.

Накладом Видавництва „Українське Слово“ вийшло досі 30 книжок, які перечислені на обгортці цієї книжки, й друкує далі отакі книжки:

Г. Сковорода. Вибір творів.

Е. Гребінка. Чайковський, історичний роман.

М. Костомарів. Вибрані твори в декількох томах. (Чернигівка, Дві руські народності й ин.)

П. Куліш. Повне видання творів (дальших 4 томи).

Марко Вовчок. Сповідання на основі автографу.

Д. Мордовець. Історичні повісті.
О. Кониський. Вибір творів.
М. Драгоманів. Вибір політичних творів.
М. Кропивницький. Драматичні твори.
І. Нечуй-Левицький. Твори.
Українські історичні пісні й думи.

Крім цього Видавництво „Українське Слово“ рішило видати в найблищому часі:

„Граматик у української мови“, беручи під основу приписи Української Академії Наук та спираючись на класиках української літератури так Придніпрянщини, як і Придністрянщини. Головною метою цієї праці є усталити правила одної української літературної мови та українського правопису на всіх областях українських земель, беручи для цього найкращі зразки зі всіх українських літературних класиків без огляду на бувші чи теперішні кордони, а з другого боку уникаючи всіляких провінціоналізмів, полонізмів, москалізмів, германізмів та інших некорисних і небажаних чужих впливів, які засмічують чистоту одної української літературної мови, як також уникаючи кованих слів, що не відповідають українському духові мови. Ця граматика буде так зложена, щоби

schreibung“, де буде подане також етимологічне обґрунтування правописних правил поодиноких українських слів. Очевидно основу цієї праці становитимуть правила видані Українською Академією Наук.

„Справочну книжку для українських книговидавців, книгарень й читачів“, в якій будуть подані адреси усіх українських видавництв і книгарень, які тільки існують за кордонами України і по змозі й на самій Україні. Для полегшення цього завдання, в інтересах самих видавців і книгарень, Видавництво прохає всіх, до кого належить це, надіслати, як можна найскорше інформації про себе, зазначивши точно назвиско фірми, адрес, характер діяльності, рік заснування діла, яку кількість книжок до цього часу видано і т. д.

Приймаються також і оповістки за платню, але по особливій умові.

Видавництво „Українське Слово“.

Адреса:

„Ukrainske Slowo“, G. m. b. H.
Berlin-Schöneberg, Hauptstrasse 11.

Накладом „Українського Слова“ вийшли досі:

1. Віктор Андрієвський. До характеристики українських правих партій. Берлін, 1921. Стор. 24.
2. В 60-і роковини смерті Тараса Шевченка. Збірка. Берлін, 1921. Стор. 32.
3. Бандурист. Жах. Збірка оповідань. Берлін, 1921. Стор. 32.
4. Богдан Лепкий. Незабутні. Літературні нариси. Берлін, 1922. Стор. 84.
5. Памяти Івана Франка. Зібрав З. Кузеля. Берлін, 1921. Стор. 32.
6. Віктор Андрієвський. З минулого. Рік 1917 на Полтавщині. 2 частини. Берлін, 1921. Стор. 158+212.
7. Українська літературна мова й правопис. Українська Академія Наук. Найголовніші правила українського правопису і Е. Чикаленко. Про українську літературну мову. Берлін, 1922. Стор. 52.
8. Іван Котляревський. Твори. Том I. Енеїда. З передмовою й поясненнями Богдана Лепкого. Берлін, 1922. Стор. XVI+208.
9. Іван Котляревський. Твори. Том II. Наталка Полтавка, Москаль Чарівник і Ода до князя Куракіна. З передмовою й поясненнями Богдана Лепкого. Берлін, 1922. Стор. 112.
- 10—12. Дмитро Дорошенко. Славянський світ в його минулому й сучасному. Берлін, 1922. 48 арк. друку. Енциклопедія славянознавства.
13. Володимир Леонтович. Спомини утікача. Берлін, 1922. Стор. 154. Спомини бувшого міністра земельних справ Української Держави з часів його перебування на Україні 1918-1921. р.
14. Іван Герасимович. Життя й відносини на Радянській Україні. Берлін, 1922. Стор. 104.

15. Д-р Степан Томашівський. Під колесами історії. Нариси й статті. Берлін, 1922. Стор. 104.
- 16—17. Олекса Стороженко. Твори. Марко Проклятий і інші оповідання. Берлін, 1922.
18. Слово о полку Ігоревім. Староукраїнська поема з XII. ст. в оригіналі і перекладах, із поясненнями Богдана Лепкого. Берлін, 1922.
19. Тарас Шевченко. Кобзар. З передмовою Богдана Лепкого. Берлін, 1922. Стор. XVI+312 великої вісімки в два стовбці. Розкішне ілюстроване видання з кольоровою обгорткою.
20. Тарас Шевченко. Гайдамаки. Розкішне видання з 8-ма вкладними ілюстраціями. Стор. 100+VIII обр.
- 21—22. Тарас Шевченко. Повісті (Артист, Музикант й ин.), в перекладі на українську мову, під редакцією Б. Лепкого. Берлін, 1922.
23. Тарас Шевченко. Думки. Вибір поезій. Берлін, 1922. Стор. 32, 16°.
24. Достойно сечь. Збірка статей, присвячених пам'яті Т. Шевченка. Берлін, 1922. Стор. 24, 16°.
25. Осені Федькович. Вибір поезій. Берлін, 1922. Стор. 32, 16°.
26. Децо про гроші. Стор. 24, 16°.
27. Рідне Слово. Збірка новель і оповідань українських авторів. Берлін, 1922. Стор. 290, 8°. З гарно зробленою обгорткою.
28. Пант. Куліш. Твори. Т. I. Чорна Рада. Берлін, 1922. Стор. 240.
29. Пант. Куліш. Твори. Т. II. Поезії. Берлін, 1922.
30. Володимир Леонтович. Хроніка родини Гречок. Роман в 6 частинах. Берлін, 1922.

„Ukrainske Slovo“, Buch- und Zeitungsverlag, G. m. b. H.,
Berlin-Schöneberg, Hauptstrasse 11.